خلاصۂ فہرست کتاب

(۱) تفصیل حصص کتاب (۲) فہرست دیباچہ کتاب

(۳) فہرست مستقل تراجم مندرجہ کتاب (۴) فہرست اسماء اصحاب کہ ذکرشاں ضمناً وارد شدہ

فہرست تراجم ماثر الکرام

دفتر ثانی

موسوم بہ سروِ آزاد

مشتمل بر دو فصل

فصل اوّل در ذکر شعراے فارسی مشتمل بر یک صد و چہل و سہ (۱۴۳) تراجم از صفحہ ۱۴ تا صفحہ ۲۵۱ +

فصل دوم در ذکر شعراے ہندی مشتمل بر ہشت (۸) تراجم از صفحہ ۲۵۱ تا صفحہ ۴۰۷

فہرست تراجم فصل اول

در ذکر (۱۴۳) شعرائے فارسی

فہرست تراجم فصل دوم

در ذکر (۸) شعراے ہندی بھاشا

فہرست اسماء اصحاب کہ ذکر شان ضمناً وارد شدہ

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

سرمایۂ حمد نیاز مبدعے کہ ارواح معانی را با قوالب الفاظ آمیخت وسبعۂ معلقۂ افلاک را از در قدرت آویخت وجواہر صلوات نثار امّی کہ نقش کلام معجز بر صفحۂ روزگار نشاند ومحضر دعوائے زبان آوران را بہ مہر سکوت رساند واولاد والا نژاد کہ مبادی فن ولایت واصحاب عالیجناب کہ مطالع دیوان ہدایت اند۔

امّا بعد عرض می دارد پاشکستۂ زاویۂ گمنامی فقیر **غلام علی** متخلص بہ آزاد حسینی واسطی بلگرامی کہ ازین دلدادۂ زلف سخن ومخلص معنی طرازانِ نو وکہن پیش ازین بخدمت موزونانِ سلف وخلف پرداختہ وتذکرۃ الشعرائے مسمّی بہ **ید بیضا** محرر ساختہ امّا آن نسخہ نقش انگارہ[1] وتصویر تنگارہ بود لہٰذا بعد فراہم رسیدن برخے از مواد رنگ اصلاح ریختہ شد ونقش ثانی بہ از اوّل برانگیختہ وچون سخن رسا تر از نشۂ شراب وسریع تر از پرتوِ آفتاب است ہر دو **ید بیضا** دستگاہ شہرت بہم رساند وجا بجا پرتوِ رواج افشاند۔

اکنون نظر دقیقہ سنج نسخۂ ثانی را ہم نے تواند پسندید ودر میزان اعتبار نمی تواند سنجید۔ طبع نیرنگ درین شیوہ معذور است وشیشۂ بوقلمون در تلون مجبور کہ چندانکہ ملکات می افزاید۔ ساختۂ وپرداختۂ پیشین تقویم پارین بہ نظر می آید وہرگاہ احکام عَالِمُ الْغَیْبِ وَالشَّھَادَۃِ بہ اقتضاء مصلحتے رنگ می گرداند وخزانِ نسخ بہم

[1] بمعنے نقش ناتمام ۱۲

می رساند کہ مَا نَنْسَخْ مِنْ اٰیَةٍ اَوْ نُنْسِهَا نَاْتِ بِخَیْرٍ مِّنْهَآ اَوْ مِثْلِهَا[1] احکام ساکنانِ حضیضِ امکان و فرورفتگانِ اَسْفَلَ السّٰافِلِیْنَ نقصان بہ طریق اولی قابل تبدیل و نیازمند تعدیل تواند شد ہرچند نسخ اول ثمرۂ حکمت است و نسخ ثانی نتیجۂ غفلت اَلْحَقّ تاکہ مصنف نشئۂ زندگی در سر و لباس عنصری در بردارد کتاب بانجام نمے تواند رسید و طرۂ گفتگو سر از درازی نمی تواند پیچید کہ بعد از نظر ثانی و ثالث و ھَلُمَّ جَرًّا انقصانہا گل می کند و خارہا در خاطر می شکند بلے روزے کہ مصنف تمام شود تصنیف نیز رنگِ مصنف گیرد و از لب بستنی کار سالہا صورت پذیرد۔

آوردہ اند کہ رکن قلم و سخندانی عماد کاتب اصفہانی وقتے علم مناقشہ افراخت و اعتراضے بر کلام استاذ البلغاء قاضی عبد الرحیم نسائی متوجہ ساخت قاضی جواب درستے تحریر نمود و بادۂ صافی بر مجلسیان عالم انصاف پیمود ملخص جوابش این کہ "قَدْ وَقَعَ لِیْ شَیْءٌ وَّمَا اَدْرِیْ اَوَقَعَ لَكَ اَمْ لَا وَھُوَ اَنَّ الْاِنْسَانَ لَا یَكْتُبُ كِتَابًا فِیْ یَوْمِهٖ اِلَّا یَقُوْلُ فِیْ غَدِهٖ لَوْ غُیِّرَ هٰذَا لَكَانَ اَحْسَنَ وَلَوْ تُرِكَ ذٰلِكَ لَكَانَ اَوْلٰی وَهٰذِهٖ عِبْرَةٌ عَظِیْمَةٌ وَّحُجَّةٌ مُّسْتَقِیْمَةٌ عَلٰی اِسْتِیْلَاءِ صِفَةِ النُّقْصَانِ عَلٰی طَبِیْعَةِ الْاِنْسَانِ"

ومن ہیچمدان پیش از تالیف کتاب نظر بر عواقب امور داشتہ ام و در عنوانِ نسخۂ ثانی بہ خامۂ اعتذار این عبارت نگاشتہ :۔

"و با آنکہ سامان اصلاح چنانچہ باید و شاید ہنوز بحصول نہ پیوستہ و صورت این مدعا"
"خاطر خواہ نقش نہ بستہ اما باعث سرعت خامۂ خوشخرام در طی این مقام آنست کہ"
"حیات فانی گرہی است بر باد چشم بقا از و نتوان داشت و پیکر جسمانی حبابے است"
"بر آب۔ کار این دم بنفس دیگر نباید گزاشت"

[1] البقرہ ۲۔ آیت ۱۰۰۔

"بیت پرتو عمر چراغے است کہ در بزم وجود — بہ نسیم مژہ برہم زدنی خاموش است"

الحاصل بعد تالیفِ ید بیضا بخاطر رسید و سر پنجۂ حب الوطن دامنِ دل کشید کہ کتابے در ذکر صاحب کمالانِ بلگرام صَانَہُ اللّٰہُ عَنْ طَوَارِقِ الْاَیَّامِ بہ تحریر درآید۔ و آثاریکہ در نقاب خفا متواری است جلوۂ ظہور نماید۔ لختے بہ تحقیق و تنقیح مطالب پرداختم۔ وطاؤسان معانی را بگلدامِ عبارت بند ساختم کتابے در پنج فصل صورت بست۔ وشاہدے کہ گرد خیال می گشت برکرسی نشست نخست قرعۂ وحدت انداختم۔ وفصول خمسہ را در مجلد واحد جمع ساختم۔ وگروہے کہ بخلعت جامعیت آراستہ اند۔ وبجواہر حیثیات پیراستہ مثل عرفان طرازی ونکتہ پردازی۔ ہم فصل فقرا را سرمایۂ طراوت بخشیدند۔ وہم فصل شعرا را سامانِ نضارت۔ اما در موضعِ اول دائرۂ استیعاب برسطح ورق کشیدم و در موضعِ ثانی رشتۂ حوالہ در انگشت قلم پیچیدم۔

شخصے خواست کہ نقل فصول شعرا بردارد۔ وفصلین فقرا وفضلا را واگذارد۔ درین صورت حال ارباب حوالہ معلق می ماند وکلام شاعر بے ترجمہ خاطر مورخان را بہ تسلّی نمی رساند لہٰذا کتاب را بدو دفتر تقسیم کردم۔ وتفصیلیانِ دفتر اوّل را درین دفتر نیز برسبیلِ اجمال و استقلال بہ تحریر درآوردم۔

نام دفتر اوّل **مآثر الکرام تاریخ بلگرام** است مشتمل بر دو فصل فقرا وفضلا نَوَّرَ اللّٰہُ مَضَاجِعَھُمْ

ونام این دفتر **سرو آزاد** است نیز محتوی بر دو فصل فصل اول در ذکر صاحب طبعان فارسی اَیَّدَھُمُ اللّٰہُ بِرُوْحِ الْقُدُسِ فصل ثانی در ذکر قافیہ سنجان ہندی جَزَاھُمُ اللّٰہُ بِجَائِزَۃِ الْخَیْرِ۔

وبرائے شعراء عربی انموذجے علیحدہ بزبان عربی طرح انداختم وفصحاء تازی

را با شعراء فارسی مزج نساختم- کہ فارسی دانان بسیط مطالعۂ اشعار عربی را وا می گزارند- و کاتبان عجم زبان عرب را بہ تحریفات از صورت نوعے بر می آرند-

و بہ تقریب مردم بلگرام جمعے دیگر را درین محفل خوانده ام و قوافل سخن را از کجا تا بکجا رسانده- لمؤلفہ

این تازه سواد سرمۂ دیدار است سرمایۂ بینشِ اُولی الابصار است
ہر چند تکلفے ندارد امّا چون نقش فرنگ سادۂ و پرکار است

اکنون تاریخ ترتیب کتاب ثبت می نمایم- و نظرہا را بہ نہال سیرابی نضارت می افزایم ؎

خوشا مشاطۂ کلکِ ہنرمند بہ رخسار ورق مالیده غازه
شنو از قمریانِ غیب تاریخ نشاند آزاد سروِ سبز تازه
۱۱۶۶ھ

اُمید از حکماء این فن و حرکت شناسانِ نبض سخن آنکہ اگر خدمت نیازمند پسند اُفتد- نوشدارو ے دعا مرحمت نمایند- و اگر سقمے ملاحظہ شود- بہ معجون لطف معالجہ فرمایند- اِنْ اَجْرِیَ اِلَّا عَلٰی رَبِّ الْعٰلَمِیْنَ وَ ھُوَ نِعْمَ الْمَوْلٰی وَ نِعْمَ الْمُعِیْنُ

فصل اوّل در ذکر صاحب طبعان فارسی اَیَّدَھُمُ اللّٰہُ بِرُوْحِ الْقُدُسِ-

نخستین خامۂ زمزمہ سنج شرافت کلام موزون و اصالت این دُرِّ مکنون بیان می سازد و سامعۂ سخن پرستان را باین حرف دلنشین می نوازد-

ارباب سیر اتفاق دارند کہ در محفل اقدس رسالت پناہی و رسانندۂ نفائس وحی الٰہی عَلَیْہِ اَفْضَلُ الصَّلٰوٰتِ وَ اَکْمَلُ التَّحِیَّاتِ نسیم سخن موزون می وزید و غنچۂ لعل مبارک با تبسّم آشنا می گردید و ہرگاه خاطر ملکوت ناظر از استماع سخن می کشود مخاطب را بہ خواندن شعر دیگر پیہم اشاره می فرمود-

و موزونانِ پایۂ تخت رسالت را بہ ہجو مشرکان مامور می ساخت و طائفۂ

معنی طرازان را بہ انعام صِلات و اقسام عنایات می نواخت خطاب[1] اُھجُوا الکُفَّارَ فَاِنَّهَا اَشَدُّ عَلَیْهِمْ مِّنْ رَشْقِ النَّبْلِ ونصب[2] منبر برائے حسان بن ثابت رَضِیَ اللہُ عَنْہُ و دُعا[3] اَللّٰهُمَّ اَیِّدْہُ بِرُوْحِ الْقُدُسِ وحدیث[4] هَجَاهُمْ حَسَّانُ فَشَفٰی وَ اسْتَشْفٰی وعطائے[5] شیرین نام جاریہ بہ حسان رَضِیَ اللہُ عَنْہُ در وجہ صلۂ شعر و انعام[6] بردِ مبارک بہ کعب بن زہیر در جائزۂ قصیدہ بَانَتْ سُعَادُ مشہور است و در کتب معتبرہ مسطور۔

و در تفسیر قرطبی آوردہ قال کعب (ابْنُ مَالِكٍ)

جَاءَ السَّخِینَةُ کَیْ تُغَالِبَ رَبَّهَا   وَلَیُغْلَبَنَّ مُغَالِبُ الْغَلَّابِ

حضرت صلی اللہ علیہ وسلم فرمود " لَقَدْ مَدَحَكَ اللہُ یَا کَعْبُ فِیْ قَوْلِكَ هٰذَا

و در روایتے آمدہ کہ حضرت فرمود اِنَّ اللہَ لَمْ یَنْسَ ذٰلِكَ لَكَ یعنی بدرستی اللہ تعالے فراموش نکند ایں شعرے کہ تراست[2]۔

حواشی

مراد از سخینہ[3] بخائے معجمہ بر وزن سفینہ قریش اند و در اصل سخینہ طعام است کہ از آرد و روغن ترتیب دہند۔ قریش این طعام را اکثر استعمال مے کردند ومردم دیگر ازین وجہ قریش را طعنہ می زدند تا بحدیکہ نام ایشان سخینہ اُفتاد ولیغلبن صیغۂ مجہول است و مغالب صیغۂ اسم فاعل و غلاب صیغۂ مبالغہ یعنی آمدند قریش تا غالب شوند بر پروردگار خود را و ہر آینہ مغلوب می شود غلبہ جوئندہ بر کسے کہ سخت غالب است یعنی حق سبحانہٗ و تعالے۔

[1] تفسیر کبیر جلد ۷ صفحہ ۵۵۰ و مشکوٰۃ صفحہ ۴۰۱ * [2] تفسیر در المنثور جلد ۵ صفحہ ۱۰۰ مطبوعہ مصر۔
[3] مجمع بحار الانوار جلد ۲ صفحہ ۱۰۳ و مشکوٰۃ صفحہ ۴۰۱ مطبوعہ دہلی ۱۲۷۱ھ ہجری۔

و شیخ جلال الدین سیوطی در خصائص کبری روایت مے کند کہ۔
نابغہ جعدی شعرے در حضور پُر نور حضرت رسالت صلے اللہ علیہ وسلم خوانده فرمود اَجَدْتَّ لَا یُفْضِضِ اللّٰہُ فَاكَ یعنی شعر جید گفتی نشکند خدائے تعالےٰ دنداں ترا۔
عمر نابغہ یکصد و چند سال شد دندانے نہ ریخت[1]۔ و در روایتے ہر گاہ دندانے می اُفتاد بجائے آں دیگری می روئید۔
و بیہقی در دلائل[2] بابے مستقل عقد کرده و گفتہ بَابُ اَخْتِیَارِہٖ صَلَّی اللّٰہُ عَلَیْہِ وَسَلَّمَ الشِّعْرَ و حدیثے طویل آورده از جابر رَضِیَ اللّٰہُ عَنْہُ حاصل مضمون حدیث آنکہ مردے نزد رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم آمد و گفت یا رسول اللہ پدر من می خواہد کہ مالم بگیرد حضرت فرمود پدر خود را پیش من بیار۔ چون پدر او آمد۔ حضرت فرمود پسر تو می گوید کہ تو مال او را مے گیری۔ عرض کرد کہ بپرس یا رسول اللہ او را کہ مصرف مال او نیست مگر عمات و قرابات او۔ آیا صرف نکنم آن را بر نفس خود و عیال خود۔ پس نازل شد جبریل علیہ السلام و گفت یا رسول اللہ این شیخ در نفس خود شعرے گفتہ است کہ تا گوش او نرسیده یعنی ہنوز از زبان بر نیامده۔ حضرت صلے اللہ علیہ وسلم پرسید آیا گفتی در نفس خود شعرے۔ شیخ گفت لَا یَزَالُ یَزِیْدُنَا اللّٰہُ تَعَالٰی بِكَ بَصِیْرَۃً وَّ یَقِیْنًا یعنی ہمیشہ افزون کناد ما را اللہ تعالیٰ بتو بصیرت و یقین را۔ و ہفت عدد

---

[1] دلائل النبوة جلد ۲ صفحہ ۱۶۴ و خصائص کبری جلد ۲ صفحہ ۱۶۶ ہر دو مطبوعہ حیدر آباد دکن۔
[2] در نسخۂ دلائل بیہقی مطبوعہ دائرۃ المعارف حیدر آباد دکن تفحص نموده شد۔ اما این باب و حدیث مذکور بنظر نیامده۔ آرے این روایت مع ہفت عدد ابیات در کتاب سیرۃ محمدیہ مؤلفہ مولوی کرامت علی دہلوی مرحوم مطبوعہ بمبئی صفحہ ۴۲۰ منقول است و صرف ابیات در شرح حماسہ تبریزی صفحہ ۳۵۴ مطبوعہ یورپ بمقام بن سنہ ۱۸۲۸ء ہم موجود است۔

ابیاتے کہ گفتہ بود بعرض رسانید اولش این است ؎

غَذَوْتُكَ مَوْلُوْدًا وَّعَلْتُكَ يَافِعًا ۔ تَعَلُّ بِمَا اَجْنِيْ عَلَيْكَ وَسهل

جابر رضی اللہ عنہ گوید فَبَكٰى رَسُوْلُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ثُمَّ اَخَذَ تَلْبِيْبَ اَبْنِهٖ وَقَالَ لَهٗ اِذْهَبْ فَاَنْتَ وَمَالُكَ لِاَبِيْكَ یعنی گریست حضرت صلی اللہ علیہ وسلّم از استماع ابیات۔ پس گرفت گریبان پسر را و فرمود برو۔ تو ومال تو پدر تر است"

مسئلہ تصرف پدر در مال پسر بقدر ضرورت بہمیں حدیث ثابت شدہ ودر حدیث شریف آمدہ ذُكِرَ عِنْدَ رَسُوْلِ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الشِّعْرُ فَقَالَ هُوَ كَلَامٌ فَحَسَنُهٗ حَسَنٌ وَّقَبِيْحُهٗ قَبِيْحٌ۔ (مشکوٰۃ صفحہ ۴۰۳)

وابن سیرین گفت هَلِ الشِّعْرُ اِلَّا كَلَامٌ لَّا يُخَالِفُ سَائِرَ الْكَلَامِ اِلَّا فِي الْقَوَافِيْ فَحَسَنُهٗ حَسَنٌ وَّقَبِيْحُهٗ قَبِيْحٌ"

مقصد آنکہ شعر فی نفسہ مذموم نیست بلکہ حسن و قبح راجع می شود بمدلول و درین امر خود نظم ونثر مساوی است۔ ومعنی قبح آنست کہ مخالف شرع باشد مثل ہجو وشتم مسلمانے یا کذبے کہ موجب اضرار باشد نہ کذبے کہ محض برای تحسین کلام آرند۔ چہ قصیدۂ بانت سعاد فراوان اغراقات دارد[1] ومتضمن تغزل با سُعاد وتشبیہ رضاب بہ شراب است ؎

تَجْلُوْعَوَارِضَ ذِيْ ظُلْمٍ اِذَا ابْتَسَمَتْ ۔ كَاَنَّهٗ مُنْهَلٌ بِالرَّاحِ مَعْلُوْلُ

حضرت صلی اللہ علیہ وسلم این ہمہ را شنید و انکارے نفرمود[2]

وازین زیادہ تر آنکہ واصف حضرت صلّی اللہ علیہ وسلّم در حدیث کَانَ

---

[1] شرح بانت سعاد لابن ہشام الانصاری صفحہ ۳۲ مطبوعہ یورپ ۱۸۷۱ء

[2] کتاب الموشّٰی صفحہ ۱۰۵ مطبوعہ یورپ ۱۳۰۲ ہجری بمقام بریل

عُنُقَهٗ جِيْدُ دُمْيَةٍ برای تصویر مدعا گردن مبارک را به گردن تمثال عاج تشبیه داده و آن را مضایقہ ندانستہ۔

وقفال وصیدلانی که از اکابر علما اند گفته اند که کذب شعر کذب نیست زیرا که قصد کاذب تحقیق قول خود است یعنی کذب را صدق وا می نماید و قصد شاعر محض تحسین کلام است"

ازینجا ثابت شد که تخیلات موزونان برای تزئین اشعار و تحلیۂ بنات افکار جائز باشد وَلِلّٰهِ دَرُّ الْقَائِلِ ؎

مَحَتْ بَانَتْ سُعَادُ ذُنُوْبَ كَعْبٍ وَ اَعْلٰى كَعْبَهٗ فِيْ كُلِّ نَادٍ

وحضرت صلے اللہ علیہ وسلّم گاہے مثل می زد بمصراعے و می فرمود راست ترین کلمہ کہ شاعر گفت کلمۂ لبید است ؎ اَلَا كُلُّ شَيْءٍ مَا خَلَا اللّٰهَ بَاطِلٌ و احیاناً تمثل می فرمود باین مصراع ؎ وَيَاْتِيْكَ بِالْاَخْبَارِ مَنْ لَمْ تُزَوِّدِ

و ہر جا در کلام الٰہی و حدیث رسالت پناہی ذم شعر و شعرا واقع شده باتفاق ائمۂ دین در بارۂ ژاژ خایان مشرکین است۔

اما نفی تعلیم شعر از حضرت صلی اللہ علیہ وسلّم در کریمۂ[1] مَا عَلَّمْنَاهُ الشِّعْرَ وَمَا يَنْبَغِيْ لَهٗ از برائی آنست کہ اگر حضرت صلے اللہ علیہ وسلّم فکر شعر شعار خود می ساخت پست فطرتان گمان می بردند کہ تکلم مبارک بہ آیات بینات از جہت سلیقۂ زبانی است نہ سفارتِ ربّانی

و این نکتہ دلیلے است واضح بر براعتِ ایں صناعت

معہذا احیاناً از ان مرتبۂ جامع صلے اللہ علیہ وسلّم کلام موزون سر بر می زد۔ از انجملہ است ؎

---

[1] سورۂ یٰس ۳۶۔ آیت ۶۹۔

اَنَا النَّبِیُّ لَا کَذِبْ   اَنَا ابْنُ عَبْدِ الْمُطَّلِبْ

وگاہے اصلاح شعرمے فرمود۔ سید محمد برزنجی مدنی رحمہ اللہ تعالیٰ در بعض رسائل خود آوردہ کہ کعب بن زہیر در بیت

اِنَّ الرَّسُوْلَ لَنُوْرٌ یُّسْتَضَاءُ بِہٖ   مُھَنَّدٌ مِّنْ سُیُوْفِ اللہِ مَسْلُوْلٗ

سُیُوْفِ الْھِنْدِ گفتہ بود۔ حضرت صلی اللہ علیہ وسلم سُیُوْفِ اللہِ ساخت۔

راقم الحروف گوید ظاہرا سبب اصلاح حضرت صلی اللہ علیہ وسلم آنست کہ لفظ زائد در کلام واقع نشود چہ مہند تیغے را گویند کہ مصنوع از آہن ہند باشد قال الجوہری اَلْمُھَنَّدُ السَّیْفُ الْمَطْبُوْعُ مِنْ حَدِیْدِ الْھِنْدِ

شبے در مدینہ منورہ علیٰ مُنَوِّرِ ھَا الصَّلٰوۃُ وَ التَّحِیَّۃُ نکتۂ در فضیلت کلام موزون برضمیر این فقیر وارد گردیدہ وآن اینست کہ بخاری روایت می کند اِنَّ مِنَ الشِّعْرِ حِکْمَۃً۔ برضمائر حکمت پناہان وطبائع دقت دستگاہان ہویداست کہ بعضے از شعر یعنی شعرے کہ شرعا محمود باشد مندرج در مفہوم حکمت است زیرا کہ مفہوم شعر اخص من وجہ از مفہوم حکمت است ومقصود ازین کلام بیان فضیلت شعر است پس سزاوار آنست کہ مخبر عنہ واقع شود ومقدم در ذکر باشد وحق عبارت این کہ گفتہ شود بَعْضُ الشِّعْرِ حِکْمَۃٌ اما حضرت صلی اللہ علیہ وسلم فرمود اِنَّ مِنَ الشِّعْرِ حِکْمَۃً تقدم لفظی را بر اصل خود گزاشت برای اہتمام شان شعر وافادۂ حصر واسلوب معنوی را قلب کرد وحکمت را مخبر عنہ ساخت بجہت مبالغہ در مدح شعر یعنی ماہیت حکمت بعضے از شعر است ولازم آمد کہ جمیع افراد حکمت بعضے از شعر باشد ومندرج دران کہ اندراج ماہیت مستلزم اندراج جمیع افراد است وخبر حضرت صلی اللہ علیہ وسلم از افادۂ حصر بتقدیم خبر وایراد کلام باسلوب تاکید چہ قدر بر مراتب مبالغہ افزود و

---

[1] شرح بانت سعاد لابن ہشام الانصاری صفحہ ۱۹۷ مطبوعہ یورپ ۱۸۷۱ء۔

و مدارج تفضیل شعر را تا کجا طے فرمود پس معنی کلام شریف چنین شد کہ ہر آئینہ حکمت نیست مگر بعضے از شعر۔ لطف کلام صاحب جوامع الکلم را صلی اللہ علیہ وسلم باید دریافت کہ مبالغہ بہ شعر مناسبت داشت۔ این مناسبت شعرے را در کلامے کہ برائے مدح شعر آوردہ رعایت نمودہ و دستاویزے برائے جواز مبالغہ و قتیکہ مصلحتے شرعی مقتضی باشد افادہ فرمود صلی اللہ علیہ وسلم۔

و طیبی شارح مشکوٰۃ در بیان قول حضرت صلی اللہ علیہ وسلم اِنَّ مِنَ الْبَیَانِ لَسِحْرًا مے گوید کہ من تبعیضیہ است و مراد تشبیہ بیان بہ سحر است و حق کلام این کہ گفتہ شود ان بعض البیان کالسحر حضرت صلی اللہ علیہ وسلم قلب کرد و خبر را مبتدا ساخت و اصل را فرع و فرع را اصل گردانید بجہت مبالغہ۔

و ابن ماجہ روایت می کند اَلْکَلِمَۃُ الْحِکْمَۃُ ضَالَّۃُ الْمُؤْمِنِ حَیْثُمَا وَجَدَھَا فھو احق بھا یعنی کلمۂ حکمت گم شدۂ مومن است ہر جا کہ یابد آن را پس او سزاوار تر است بہ اخذ آن۔ و قید ہر جا یابد برای آنست کہ مے باید نظر این کس بہ مقول باشد نہ بہ قائل چنانچہ گفتہ اند اُنْظُرْ اِلٰی مَا قَالَ وَ لَا تَنْظُرْ اِلٰی مَنْ قَالَ

و در کفایۃ الحاجہ شرح سنن ابن ماجہ گوید بعبارت عربی حاصلش اینکہ کلمۂ حکمت ضالۂ مومن است یعنی مطلوب است او را در کمال مطلوبیت پس لائق بحال مومن اینست کہ بجوید کلمۂ حکمت را چنانکہ می جوید کسے گم شدۂ خود را۔ این کلام بطریق ارشاد و تعلیم واقع شدہ نہ بطریق اخبار چہ بسا مومن کہ اصلا طلب ندارند یا بطریق اخبار واقع شدہ بحمل مومن بر فرد کامل انتہے و کلمۂ حکمت شامل باشد نثر و نظم را بجہت عموم لفظ۔ مؤید ثانی است اِنَّ مِنَ الشِّعْرِ حِکْمَۃً۔ طرفہ اینکہ اطلاق کلمہ بر قصیدہ ہم آمدہ۔ و در زمان قدیم شعر عرب ہمین قصیدہ بود۔ قَالَ الْجَوْھَرِیُّ اَلْکَلِمَۃُ الْقَصِیْدَۃُ بِطُوْلِھَا۔

اکنون باید دانست کہ در حدیث اِنَّ مِنَ الشِّعْرِ حِکْمَۃً اگر قطع نظر از مبالغہ کنند و اصل معنی اخذ نمایند یعنی بَعْضُ الشِّعْرِ حِکْمَۃٌ حاصل شود بانضمام او با حدیث ثانی شکل اول باین طریق بَعْضُ الشِّعْرِ کَلِمَۃُ حِکْمَۃٍ وَ الْکَلِمَۃُ الْحِکْمَۃُ ضَالَّۃُ الْمُؤْمِنِ فَبَعْضُ الشِّعْرِ ضَالَّۃُ الْمُؤْمِنِ۔ لفظ کلمہ در صغری زیادہ کردہ شدہ زیرا کہ شعر حکمت قولی است و حجت قاطع است در اثبات نتیجہ آنچہ مسلم[۱] روایت می کند کہ "گفت شرید صحابی رَضِیَ اللّٰہُ عَنْہُ ردیف شدم رسول اللہ را صلی اللہ علیہ وسلم روزے فرمود آیا ہست با تو از شعر امیہ بن الصلت چیزے۔ گفتم ہست۔ فرمود بیار۔ پس خواندم بیتے را کہ خوش آمد حضرت را صلّی اللہ علیہ وسلّم و فرمود زیارت کن تا آنکہ من خواندم صد بیت

و ازین حدیث مستفاد شد استحباب طلب شعر محمود کہ نتیجۂ شکل اول است و استحباب طلب زیادت و استحباب انشاء شعر۔ و استحباب طلب از ہر جا کہ باشد چہ امیہ بن الصلت کافر بود۔ و حضرت صلّی اللہ علیہ وسلّم فرمود اٰمَنَ لِسَانُہٗ وَکَفَرَ قَلْبُہٗ در کتب سیر آمدہ کہ شعراء مدحت طراز حضرت صلّی اللہ علیہ وسلّم صد و شصت و نہ از رجال و دوازدہ از نسا بودند و باستثناء کریمۂ اِلَّا الَّذِیْنَ اٰمَنُوْا وَ عَمِلُوا الصّٰلِحٰتِ[۲] سر امتیاز بآسمان می سودند۔ و ہچنین بسیارے از کبراء امت و فصحاء ملت کنوز سربستۂ عرش را بمفاتیح زبانہا کشودہ اند و نفائس معانی را باسلوب شعرا دا نمودہ رَحِمَہُمُ اللّٰہُ تَعَالٰی۔

و اول کسیکہ جواہر سخن را در رشتۂ نظم کشید و این تحفۂ موزون را از خزانۂ غیب بہ قلمرو شہود رسانید آدم علیہ السلام است چون قابیل ہابیل را شربت شہادت

---

[۱] مسلم جلد ۲ صفحہ ۱۹۸ مطبوعہ مصر و تہذیب الاسماء صفحہ ۱۶۴ مطبوعہ یورپ۔

[۲] الشعراء ۲۶۔ آیت ۲۲۷۔

چشانید۔ مرثیۂ فرزند شہید در سلک نظم کشید از انست ؎

تَغَيَّرَتِ الْبِلَادُ وَمَنْ عَلَيْهَا ... وَوَجْهُ الْأَرْضِ مُغْبَرٌّ قَبِيحٌ

تَغَيَّرَ كُلُّ ذِي طَعْمٍ وَلَوْنٍ ... وَقَلَّ بَشَاشَةُ الْوَجْهِ الْمَلِيحِ

فَوَا أَسَفِي عَلَى هَابِيلَ اِبْنِي ... قَتِيلًا قَدْ تَضَمَّنَهُ الضَّرِيحُ

ابن اثیر و جم غفیر این ابیات را بآدم اسناد کردہ اند و جمعے دیگر انکار نمودہ اند کہ انبیا عَلَيْهِمُ الصَّلٰوةُ وَالسَّلَامُ از گفتن شعر معصوم اند۔

و در تفسیر معالم التنزیل[1] از ابن عباس روایت کردہ کہ آدم علیہ السلام این مرثیہ را باسلوب نثر ادا نمود و بفرزندان وصیت فرمود کہ ہمیشہ متوارث شوند و برین مصیبت عظمی رقت نمایند۔ چون بہ یعرب بن قحطان رسید۔ از زبان سریانی بلسان عربی ترجمہ کرد و موزون گردانید۔

امیر خسرو علیہ الرحمہ فرماید ؎

ما ہمہ در اصل شاعر زادہ ایم ... دل باین محنت نہ از خود دادہ ایم

و مرزا صائب گوید ؎

آنکہ اول شعر گفت آدم صفی اللہ بود ... طبع موزون حجت فرزندی آدم بود

اکثر مؤرخین آوردہ اند کہ اول کسیکہ شعر فارسی گفت بہرام گور است روزے بشکار رفتہ بود۔ شیرے را صید کرد و از غایت بشاشت این مصراع برزبانش گزشت ؎ منم آن پیل دمان و منم آن شیر یلہ

دلارام چنگی کہ محبوبۂ او بود و ہر سخن کہ از بہرام سر بر می زد مناسب آن جواب بہم می رسانید۔ در مقابل گفت ؎ نام بہرام ترا و پدرت بوجبلہ[2]

---

[1] تفسیر المائدہ - ۵ آیت ۳۴ صفحہ ۲۸۰ جلد ۱ مطبوعہ بمبئی و معجم فی معاییر اشعار عجم صفحہ ۱۶۸ مطبوعہ بیروت۔

[2] تذکرۂ دولت شاہ سمرقندی صفحہ ۲۹ مطبوعہ یورپ و معجم فی معاییر اشعار عجم صفحہ ۱۶۹۔

و بعضے نوشتہ اند کہ در عہد عضد الدولہ دیلمی در کتابہ بہ قصر شیرین کہ تا آن وقت سلامت بود۔ این بیت بزبان قدیم نوشتہ یافتند ؎

ہژبرا بگیہان انوشہ بزی جہان را نگہبان دنوشہ بزی

ہژبر بضم ہا وکسر زای فارسی بمعنی خوب ونیکو وصاحب فرہنگ[۱] سروری بفتح ہا گفتہ بروزن صفیر نوشتہ۔ وازینجا بوضوح می رسد کہ وجود شعر فارسی بیش از زمانِ اسلام ہم بود۔

صاحب تاریخ صبح صادق نقل می کند کہ اول کسیکہ بعد از بہرام گور در عہد اسلام شعر فارسی گفت عباس مروزی است۔ چون مامون خلیفہ بمرو رفت قصیدۂ در مدح او پرداخت وصلۂ جزیل یافت۔ مطلعش اینست ؎

اے رسانیدہ بدولت فرق خود تا فرقدین گسترانیدہ بجود وفضل در عالم یدین

ابتداء خلافت مامون سنہ ثلث وتسعین ومأتہ (۱۹۳) بودہ است۔

و بعضے قلمی نمودہ اند کہ یعقوب بن لیث صفّار کہ در احدی وخمسین و مأتین (۲۵۱) استیلا یافتہ پسر او روز عید با اطفال جوز می باخت ہفت جوز بہ گو افتاد ویکے بیرون ماند۔ پسر نومید شد۔ اتفاقاً جوز غلطیدہ بہ گو رسید از غایت سرور برزبان پسر گزشت ؎ غلطان غلطان ہمی رود تا لب گو[۲]

این کلام بمذاق یعقوب خوش آمد وبافضلا درمیان آورد۔ بعد از خوض مصراعے از بحر ہزج یافتند ومصراعے وبیتے دیگر ضم ساختہ دوبیتی نام کردند ورفتہ رفتہ رباعی نام شد اما در شعراء عرب تا حال دوبیتی نام دارد۔

و برخے آوردہ اند کہ ابتداءٔ شعر فارسی در اسلام ابوحفص سغدی گفت و

---

[۱] فرہنگ رشیدی جلد ۲ صفحہ ۳۰۴ مطبوعہ کلکتہ ۱۸۷۱ء۔

[۲] تذکرہ دولت شاہ صفحہ ۳۰ مطبوعہ یورپ۔

او در حدود سنہ ثلث مآتہ (۳۰۰) بودہ و شعرے کہ با او نسبت دہند اینست ؂

آہوے کوہے در دشت چگونہ دودا　　یار ندارد بے یار چگونہ رودا

بالجملہ تا حدود ثلث مآتہ (۳۰۰) ہجری شرذمۂ قلیلے اندک اندک شعر گفتہ بودند اما کسے بہ تدوین نپرداختہ تا در عہد سلاطین سامانیہ استاد رودکی ظہور کرد و دیوان شعر ترتیب داد و بمرور دہور پایہ سخن رسید بجائے کہ رسید

راسم اوراق درین صحیفہ جمعے از قافیہ سنجانِ متاخرین را کہ ابتداء ظہور یا انتہاء وجود ایشان بعد از ہزار (۱۰۰۰) ہجری است بر صدر بیان مے نشاند و بعد ازان موزونان بلگرام را رونق این انجمن می گرداند تا عرصۂ سخن را دستگاہے بہم رسد و نظر تماشائیان را جولانگاہے پدید آید۔ و دیوان ہر صاحب سخن کہ بدست اُفتاد و بتقریب انتخاب آن استفادہ دست بہم داد اشعار می رود و جز غزل و رباعی قسم دیگر کمتر ثبت مے شود۔

اکنون بہ تحریر تراجم روشن طبعان می پردازم۔ و چراغانے ترتیب دادہ چشم یاران را گرم تماشا می سازم۔

(۱) سحابی ۔ مولانا سحابی استرآبادی

سحاب گوہر پاش اسرار است۔ و آفتاب سرگرم افاضۂ انوار در ارشاد حقائق و معارف بے نظیر اُفتادہ۔ و ارواح معانی را در چار عنصر رباعی بروجہ احسن جلوہ دادہ مدت سی سال بجاروب کشی آستان نجف اشرف سعادت جاودانی اندوخت و دران فرصت قدم از روضۂ علیہ بیرون نگزاشت۔ و از حطام دنیا بہ حصیرے و ابریقے قناعت کرد و ہم دران بقعۂ مبارک در حدود سنہ عشر و الف (۱۰۱۰) فنائے صوری را با فنائے معنوی ہم آغوش ساخت۔

صاحب تاریخ صبح صادق نقل مے کند کہ وقتے بکنار آبے رسید۔ خواست کہ بگزرد۔ پایش فرو رفت۔ باخود گفت این معنی از تعلق است و مرا بہیچ چیز جز دیوان شعر خود تعلقے نیست دیوان را در آب انداخت و چون پیک صبا بر روے دریا خرامان بگزشت۔

ہفتاد ہزار رباعی گفتہ بود از انجملہ قریب بیست ہزار کہ در سفائن مردم مرقوم بود باقی ماند۔ وَمِنْ اَنْفَاسِہِ النَّفِیْسَۃِ ؎

باذات بہ صفت گرایند خوش است　　　نغمہ بہ آہنگ سرایند خوش است
از بہر خدا ہیچ عمل ضائع نیست　　　در خلد ز ہر در کہ در آیند خوش است

عالم چہ کنی و عالم آرائی را　　　ہم از نگشتہ یار اسیرائی را
در خانہ اگر ہزار صورت باشد　　　درمان نکنند درد تنہائی را

برخود در مدح و ذم سخنے باید زد　　　بیرون از حد قدم سخنے باید زد
عالم ہمہ آئینہ حسن ازلی است　　　مے باید دید دم سخنے باید زد

آنانکہ باصل کار نیکو بینند　　　کار این سو برای آن سو بینند
زانگونہ کہ روی جامہ را خیاطان　　　این رو دوزند و حسن آن رو بینند

(۲) فیضی و فیاضی شیخ ابو الفیض اکبر آبادی

طوطی ہند سخن گستری است۔ و ملک الشعراء درگاہ اکبری۔ در طبقۂ سلاطین تیموریہ ہند اول کسیکہ بخطاب ملک الشعرائی تحصیل مباہات نمود۔ غزالی مشہدی است کہ از پیشگاہ اکبر بادشاہ باین خطاب نامور گردید۔ و بعد رمیدن او از صحرائے فنا بمرغزار بقا شیخ فیضی باین لقب بلند آوازہ گشت و در عہد جہانگیر بادشاہ طالب آملی و در زمانِ صاحبقران شاہ جہان اَنَارَ اللہُ بُرْہَانَہٗ ابو طالب

کلیم ہمدانی باین خطاب سکۂ تفاخر در آفاق زدند۔
و بر متتبعان اخبار موزونان روزگار ہویدا است کہ از شعراء ولایت ایران و توران کسانیکہ بمداحی سلاطین و امراء ہند پرداختہ دو قسم اند قسم اوّل جمعے کہ از اوطان خود بگلگشت ہند شتافتہ اند۔ و صحبت ممدوحان دریافتہ مثل حکیم روحانی سمرقندی صاحب تاریخ صبح صادق گویدکہ[1] سلطان شمس الدین ایلتمش والی دہلی در سنہ ثلث و عشرین و ستمأتہ (۶۲۳) قصد رنتھنبھور کرد دگرفت پس بمندو رفت و استیلا یافت۔ حکیم روحانی سمرقندی در آن آوان از بخارا بخدمت او پیوست و قصیدہ بعرض رسانید و صلۂ جزیل یافت مطلعش این است ؎

خبر باہل سما برد جبرئیل امین زفتحنامۂ سلطانِ عصر شمس الدین

و مثل بدر چاچی کہ در پایان عمر بہند خرامید و مشمول فراوان عنایت و رعایت سلطان محمد تغلق شاہ گردید و بہ فخر زمان مخاطب گشت۔ دیوانش بین الجمہور مشہور است۔ طور خاصے دارد و تشبیہ کنایت اکثر بکار می برد و مثل شیخ آذری اسفراینی کہ بعد تحصیل زیارت حرمین مکرمین شرفہما اللہ تعالیٰ بسیر ہند شتافت و با سلطان محمد نبیرۂ رایات اعلیٰ خضر خاں فرمانروائے دہلی برخورد و ازانجا رو بدکن آورد سلطان احمد شاہ بہمنی باعزاز و اکرام پیش آمد۔ اتفاقاً سلطان دران ایام شہر بیدر بنیاد می کرد و دارالامارۃ درکمال شکوہ طرح انداخت شعراء پایۂ تخت کتابۂ عمارت بنظم آوردند۔ شیخ آذری ہم چند بیت موزون ساخت۔ ازانجملہ است این دو بیت ؎

حبذا قصر مشیدکہ ز فرطِ عظمت آسمان پایۂ ازسدۂ این درگاہ است

---

[1] تاریخ فرشتہ جلد اول صفحہ ۱۰۵ مطبوعہ بمبئی۔

آسمان ہم نتوان گفت کہ ترکِ ادب است ؎ قصرِ سلطانِ جہان احمدِ بہمن شاہ است

سلطان در وجہ صلہ دوازدہ ہزار بستہ قماش عنایت نمود شیخ گفت لاتحمل عطایاکم الا مطایاکم۔ سلطان بیست ہزار تنکہ دیگر وجہ کرایہ راہ رعایت فرمود شیخ با احمال و اثقال بخراسان عطف عنان نمود[۵۱] و مثل شہیدی قمی کہ بعد فوت سلطان یعقوب بدیار ہند ہجرت برگزید و در دکن و گجرات زندگانی بسر برد۔ صاحب تاریخ فرشتہ گوید[۵۲] کہ چون اسماعیل عادل شاہ در سنہ ست و ثلثین و تسعمائۃ (۹۳۶) قلعہ بیدر مفتوح ساخت و خزائن را بکلید سخاوت برروئے خلائق باز کرد۔ مولانا شہیدی قمی کہ از کمال شہرت از تعریف مستغنی است در آن مدت از خطۂ گجرات آمدہ بود۔ و بواسطۂ سمت شاعری کمال تقرب نزد سلطان پیدا کرد۔ سلطان حکم فرمود کہ بخزانہ رفتہ آن قدر زر احمر کہ حملش مقدور باشد بردارد۔ چون مولانا از رنج سفر فی الجملہ ضعف و ناتوانی داشت بعرض رسانید کہ روزے کہ از گجرات متوجہ این درگاہ می شدم دو چندان این قوت داشتم چہ باشد کہ بعد از چند روز کہ آن توانائی عود نماید برین خدمت روح پرور سرافراز شوم۔ سلطان سخن پرور نکتہ گزار لب بہ تبسم شیرین کردہ گفت نشنیدۂ کہ گفتہ است در نا خیر و طالب را زیان دارد۔ باید کہ دو دفعہ بخزانہ رفتہ آنچہ از دست بر آید تقصیر نکنی۔ و وقت فرصت غنیمت شماری۔ چون این حکم عین مدعاے مولانا بود شگفتہ و خندان از مجلس برخاستہ دو کرت بخزانہ شتافت و ہمیانہاے بیست و پنج ہزار ہون طلا بیرون آورد۔ چون خازن این خبر بسمع بادشاہ رسانید۔ فرمود مولانا راست مے گفت کہ من قوت ندارم۔ و نزاکت این کلام بر ارباب ادراک واضح و روشن است

۵۱؎ تاریخ فرشتہ جلد اول صفحہ ۶۲۷ مطبوعہ بمبئی و تذکرۂ دولت شاہ صفحہ ۴۰۰ مطبوعہ یورپ۔
۵۲؎ تاریخ فرشتہ جلد دوم صفحہ ۴۳ مطبوعہ بمبئی۔

کہ ہم جانب خوش طبعی منظور است وہم جانب ہمت۔ قسم ثانی۔ جمعے کہ قدم سعی باین دیار نفرسودہ اند۔ و غائبانہ تحفہ گرا نمایۂ مدح ارسال نمودہ۔ مثل[1] خواجہ **حافظ شیرازی** قدس سرہٗ کہ بدرگاہ سلطان غیاث الدین والی بنگالہ غزلے فرستاد۔ این دو بیت ازان است ؎

شکر شکن شوند ہمہ طوطیان ہند زین قند پارسی کہ بہ بنگالہ مے رود
حافظ ز شوق مجلس سلطان غیاث دین غافل مشو کہ کار تو از نالہ مے رود

ومثل عارف[2] **جامی** قدس سرہٗ کہ اورا با ملک التجار خواجہ **محمود گاوان** امیر الامراء **سلطان محمد شاہ بہمنی** والی **دکن** ارتباط خاص بود وارمغان مدائح ارسال می فرمود۔ ازانجملہ قصیدہ ایست کہ یک بیتش این است ؎

ہم جہان را خواجہ وہم فقر را دیباجہ است ستر الفقر است لیکن تحت استار الغنا

ودر خاتمۂ غزلے می فرماید ؎

جامی اشعار دلاویز تو جنسی است لطیف بودش از حسن ادا لطف معانی تارش
ہمرہ قافلۂ ہند روان کن کہ رسد شرف مہر قبول از ملک التجارش

اما در عہد **اکبر بادشاہ** عدد ہر دو قسم بحد کثرت رسید۔ و بازار ہر دو گروہ بہنایت[3] گرم گردید۔ طائفہ اولی عیان اند۔ و مستغنی از اطالت بیان۔ و طائفۂ ثانی را **شیخ ابو الفضل** در آئین اکبری بیان می کند و می گوید :۔

"در آنانکہ سعادت بار نیافتند و از دور دستہا گیتی خداوند را ستائش گزارند بس انبوہ چون قاسم[1]
"گونابادی۔ ضمیری[2] سپاہانی۔ وحشی[3] بافقی۔ محتشم[4] کاشی۔ ملک[5] قمی۔ ظہوری[6] ترشیزی
"رشکی[7] ہمدانی۔ ولی[8] دشت بیاضی۔ نیکی[9]۔ نظیری[10]۔ صبری[11] اردستانی۔ فکاری[12]
"اسفرائنی۔ میر حضوری[13] قمی۔ قاضی نوری[14] سپاہانی۔ صافی[15] بمبئی۔ طوفی[16] تبریزی۔ انتہی[2]"

لہ ریاض السلاطین صفحہ ۱۰۶ مطبوعہ کلکتہ سنہ ۱۸۹۵ء۔
لہ فرشتہ جلد اول صفحہ ۶۹۴ مطبوعہ بمبئی۔ لہ آئین اکبری جلد اول صفحہ ۱۸۲ مطبوعہ کشوری لکھنؤ سنہ ۱۸۸۲ء۔

وازجملهٔ ثانی شیخ علی نقی کمره قصیدهٔ سی و پنج بیت در ستایش شیخ فیضی
پرداخته و از صفاهان بهندروان ساخته از آن است ؎

مرا فگند بر نظم امورم پرتو فیضی ابوالفیض آن گزینِ اکبر و شیخ کبیرِ من
ظهیر قدوهٔ پیشینیان حتی ظهیر الدین امیر زبدهٔ اهل زمان حتی امیرِ من
اگر هستم مجیر اندر سخن او هست خاقانی وگر من ستخیرم آستان او مجیرِ من
کیم با او رسد در شاعری دعوای همچشمی که در این خانقاهم من مریدواو پیرِ من
زمین هند با قربِ درش نعم النعیم دل هوای خلد در راه حضورش بئس المصیرِ من

وشیخ فیضی را وقت سفارت برهان شاه والی احمدنگر با ملا ملک قمی
و ملا ظهوری ترشیزی ملاقات واقع شد و صحبت کبری اتفاد - بعد معاودت از
جانبین ابواب محبت تا مها مفتوح بود

ملا ظهوری نثر لطیفی در مدح شیخ فیضی بقلم آورده - حکیم عین الملک
شیرازی مکتوبات شیخ جمع نموده و در خاتمهٔ مکتوبات - نثر مذکور مندرج ساخته -

مرزا صائب علیه الرحمه او را بخوبی یاد می کند و می فرماید ؎

این آن غزل که فیضی شیرین کلام گفت در دیده ام خلیده و در دل نشستهٔ

احوال شیخ فیضی تفصیلا در فصل ثانی از دفتر اول پیرایهٔ بیان پوشیده اینجا آنچه
مناسب منصب شاعری است سمت گذارش می یابد -

نامش ابوالفیض است - سالها فیضی تخلص کرد - آخر فیاضی قرار داد و اشعار
باین معنی می نماید ؎

زین پیش که سکهٔ امم سخن بود فیضی رقم نگین من بود
اکنون که شدم به عشق مرتاض فیاضیم از محیط فیاض

پادشاه او را بنظم خمسه مامور ساخت - در مدت پنج ماه کتاب نلدمن چهار هزار

دو بیت بیت مقابل لیلی مجنون موزون ساخت و باشرفیها از نظر پادشاه گزرانید۔ درجۂ استحسان یافت۔ حکم شد کہ نسخۂ دیگر نوشتہ مصوّر سازند۔ و نقیب خان در حضور می خواندہ باشد۔ ازان کتاب است ؎

بانگِ قلمم درین شبِ تار   بس معنی خفتہ کرد بیدار

و در برابر مخزن اسرار مرکز ادوار نقش بست و آن سواد را بعد وفات او شیخ ابو الفضل بہ بیاض رسانید

و در پہلوی شیرین خسرو۔ سلیمان بلقیس و در ازاءِ سکندر نامہ۔ اکبر نامہ و در تقابل ہفت پیکر ہفت کشور آغاز کرد اما با تمام نرسانید

از مقطعات اوست ؎

منم فیضی کہ در میدانِ معنی   چو من چابک سوارے تیز تگ نیست
بجلد شعر من از پوست تا مغز   ہجاے مردم ناپاک رگ نیست
بدان می ماند این پاکیزہ گفتار   کہ در دیوان حافظ نام سگ نیست

شیخ محمد یحییے الہ آبادی در کتاب اعلام الانام گوید۔ صاحب قطعہ را این بیت بنظر نرسیدہ ؎

شنیدہ ام کہ سگان را قلادہ می بندی   چرا بگردنِ حافظ نمی نہی رسنے

راقم الحروف گوید در بعضے نسخ دیوان خواجہ حافظ بجائے لفظ حافظ لفظ عاشق واقع شدہ و مقطع چنین است ؎

مزاج دہر تبہ شد درین بلا حافظ   کجاست فکر حکیمے و راے برہمنے

از حسن اتفاقات اینکہ چیزے کہ شیخ فیضی مے خواست در دیوان فقیر آزاد موجود است و ازین لفظ مبرا است۔

دیوان شیخ فیضی بنظر در آمد متضمن اصناف شعر است۔ بیتے چند از غزلیات

او فرا گرفته شد ؎

نماند گریه شبِ وصل بیقراران را
سهیل طلعتِ آن ماه بُرد باران را

خبر برید شبِ عید پیرِ مصطبه را
که راست می کنم امشب قصیدهٔ رسی شب را

اگر سرے نکشم سوی بیخودی چه کنم
مرا ز همدمے خود ملال مے گیرد

شدیم خاک ولیکن ز بوی تربتِ ما
توان شناخت کزین خاک مردمی خیزد

مژگان مپوش چون قدم از دیده میکنی
مردانِ ره برهنه نهادند پائے را

آنچه به فیضی نظرِ دوست کرد
مشکل اگر دشمنِ جانی کند

رباعی

بر ما چه زیان اگر صفِ اعدا زد
مشتے خاشاک لطمه بر دریا زد

ما تیغ برهنه ایم در دستِ قضا
شد کشته کسے که خویش را بر ما زد

(۳) انیسی شاملو یولقلی بیگ

نکته سنج یگانه است و انیس معانی بیگانه - از ایران دیار به سیر هند خرامید و مدتها در ظلِ عاطفت خانخانان آرمید - وفاتش در برهان پور در سنه ثلث عشر و الف (۱۰۱۳) واقع شد -

انیسی نظم قصهٔ محمود و ایاز شروع کرده بود - هادم اللذات قطع سخن کرد و آن نقش صورت اتمام نپذیرفت - از انست در وصف چشمه ؎

بحدے سرد کز بیم فسردن
نیارد عکس در وے غوطه خوردن

بریم ما غم تو هر نفس بخانهٔ خویش
چنانکه مرغ برد خس بآشیانهٔ خویش

یادگار از ما درین عالم غم بسیار ماند
رفت اگر آتش نشانِ دود بر دیوار ماند

خبرِ گل مرسانید به مرغانِ قفس
کس چرا مژدهٔ نوروز بزندان آرد

قاصد ادای نامہ نواند نہ حرفِ شوق　　حیف از زبان کہ بالِ کبوتر نمی شود

(۴) نوعی ملا نوعی خبوشانی

نوع کلامش جنس عالی است۔ ورشحۂ اقلامش بقیمت لآلی۔ مرزا صائب گل دعای بر تربت اوے افشاندو می فرماید ؎

این جوابِ مصرعِ نوعی کہ خاکش سبز باد　　سایۂ ابر بہاری کشت را سیراب کرد

ابتداء حال از متوسلان شہزادۂ دانیال ابن اکبر بادشاہ بود چون او شنفارشد دامنِ دولت خانخانان گرفت وقصائدو ساقی نامہ در مدح او پرداخت وبکرات ومرات جوائز گرانمند اندوخت۔ یک دفعہ دہ ہزار روپیہ نقد و خلعت فاخرہ و زنجیر فیل واسپ عراقی صلۂ شعر گرفت۔ ملا رسمی درین باب گوید ؎

زنعمتِ تو بہ نوعے رسید آن مایہ　　کہ یافت میر معزی ز دولتِ سنجر

زگلبنِ املش صد چمن گلِ اُمید　　شگفت تا کہ بمدح تو شد زبان آور

درعہد اکبر بادشاہ نوجوان ہندوئے شبِ طوی خود را اکبر آباد از بازار مستقف میگذشت قضارا سقف فرود آمد۔ نوجوان بر خاک ہلاک اُفتاد۔ عروس نامراد کہ در نہائت رعنائی و کمال خوش سیمائی بود بآئین خود قصد سوختن کرد۔ اکبر بادشاہ درحضور خود طلبیدہ ہر چند منع نمود۔ و امیدوار فراوان ناز و نعمت ساخت۔ زن بپائمردی ہمت از جان رفت وپروانہ وار خود را بر آتش زد۔ ازینجاست کہ شعراء زبان ہند در اشعار خود عشق از جانب زن بیان می کنند کہ زن ہندو ہمین یک شوہر می کند۔ واو را سرمایۂ زندگی می شمارد وبعد مُردن شوہر خود را با مُردہ شوہر می سوزد۔ امیر خسرو علیہ الرحمہ می گوید ؎

خسروا در عشق بازی کم ز ہندو زن مباش　　کز برای مردہ سوزد زندہ جانے خویش را

و از غرائب اتفاقات آنکه در قرآن مجید قصۂ عشق زن بر مرد واقع شده یعنی قصۂ یوسف علیٰ نبینا و علیہ الصلوٰۃ والسلام۔

مُلاّ **نوعی** حسب الامر شاہزادہ دانیال در واقعہ مذکور مثنوی **سوز و گداز** بنظم آورد۔ از انست ؎

جمالِ ناز را پیرایہ نو کرد — عبارت را تبسم پیشرو کرد

و از ساقی نامۂ اوست ؎

بدہ ساقی آن ارغوانی نبید — کہ روز خرابان بپایان رسید
بگردان زرہ عمر برگشتہ را — چو شاہ نجف روز شب گشتہ را

وفات **نوعی** در **برہان پور** سنہ تسعۃ عشر و الف (۱۰۱۹) اتفاق اُفتاد۔

دیوانش بمطالعہ در آمد و این ابیات حاصل شد ؎

زاں پیش کہ صُبح از شبِ اُمید برآید — بکشا دہنِ شیشہ کہ خورشید برآید
دست فرسودِ تمنا دلِ شیدائی نیست — این گل طور بود لالۂ صحرائی نیست
بادہ می خواہم بہ سیرِ ماہتابم کار نیست — ہیچ ماہ چاردہ چون ساغرِ سرشار نیست
شراب مطرب و دلدار در مقابلہ بود — میانِ دیدہ و دیدار شرم فاصلہ بود
ما بے سوادِ علم معاشِ زمانہ ایم — مفلس شریک مایۂ این کارخانہ ایم
ما عاشق و جز خانہ خرابی فنِ ما نیست — خصم است بخود ہر کہ بجان دشمن ما نیست
بکرو ز صبا بوی گلے برد بہ یعقوب — بگریست کہ این نکہت پیراہنِ ما نیست
نسیم مصر بجاروب گل دماغم رُفت — اگر غلط نکنم بوے یار مے آید
سبوی بادہ سلامت کہ زینت دوش است — سرے کہ مائیہ درد است گو بدوش مباد
تو روی آئینہ و ما قفاے آئینہ ایم — چنانکہ از تو بد از ما نکو نمے آید
چو جام بادہ مسخر شود بدعوتِ صبح — چہ لازم است کہ تسخیر آفتاب کنند

ہر ذرہ ز اجزای جہاں تابع رنگے است ۔۔۔ در بادہ گرت خصم نمک ریخت شکر گیر

(۵) نظیری ۔ مولانا نظیری نیشاپوری

سخن سرسبزش نظیر فیروزۂ نیشاپور است از انش نظیری خوانند ۔ و دیوان رنگینش رشکِ نگارخانۂ فغفور است از انش بے نظیر دانند ۔

مرزا صائب گوید ؎

صائب چہ خیال است شود ہمچو نظیری ۔۔۔ عرفی بہ نظیری نرسانید سخن را

وظاہر است کہ ترجیح دادن مرزا **نظیری** را بر **عرفی** و بر خود مطلق نخواہد بود کہ عرفی در قصائد چرب است و مرزا در غزل خودمی فرماید ؎

بلبلِ خوشنوا ے نیشاپور ۔۔۔ خجل از طبع بے نظیر من است

مولانا **نظیری** فیروزہ وار از نیشاپور برآمدہ در ہندوستان بہ یمن جوہر شناسی **خانخانان** نامے برآورد و قصائد غرا در مدحت **خانخانان** بر صفحۂ روزگار ثبت نمود ۔ و صلات گرانمایہ اندوخت ۔ بعد چندے بدلالت خضر توفیق احرام حرمین محترمین بربست و بعد احراز این سعادت کبری رخت عود بہ **ہندوستان** کشید ۔ و در **گجرات** ۔ **احمد آباد** رنگ توطن ریخت ۔

وقتے جہانگیر پادشاہ گنتابۂ عمارتے امر فرمود ۔ مولانا غزلے گفتہ بعرض رسانید کہ مطلعش این است ؎

این خاک درت صندلِ سرگشتہ سران را ۔۔۔ باد امژہ جاروب رہت تاجوران را

پادشاہ در جائزہ قریب سہ ہزار بیگہ زمین انعام فرمود ۔

شیخ محمد مندومی متخلص **بغوثی** در کتاب **گلزار ابرار** مے گوید :۔

" مولانا نظیری نیشاپوری حاجی الحرمین درویش طبیعت صوفی سیرت ۔ مہذب الاخلاق بود

"در آخر روزگار زندگانی عنان نظم تراشی بصوب طرز گفتار صوفیان وحدت گزار منعطف
"ساخته- نخست سواد عبارت عربی از مصاحبت نگارندهٔ گلزار ابرار روشن ساخت سپس
"دوازده سال که تتمهٔ عمر او بود در احمد آباد اقامت گزیده علوم دینی تحصیل کرد و تصحیح تفسیر و
"حدیث از خدمت مولانا حسین جوہری واره نمود و در ہزار و بیست وسه (۱۰۲۳) بعالم
"قدس خرامید انتہیٰ-

قبرش در تاج پورهٔ احمد آباد واقع شده و برقبرش گنبدے تعمیر کرده اند این چند
بیت از دیوانش انتخاب اُفتاد ؎

جز نام صنم نقش مکن لوح جبین را — تا چپ نکنی راست نخوانند نگین را
بے عشق عقل راہزنے در دماغ نیست — بد سوزد آن فتیله که از شعله داغ نیست
شرم می آید ز قاصد طفلِ محجوب را — بر سرِ راہش بینداز ید مکتوب مرا
مبین بعیب و قبولم که در پناهِ توام — اگر بد و جهانم که نیک خواه توام
وگر خدا برد ای دل سرِ کجا داری — که یکدو روز شد آتش بزیر پا داری
جرم من است پیش تو گر قدر من کم است — خود کرده ام پسند خریدار خویش را
می گریم و از گریه چو طفلم خبرے نیست — در دل ہوسے ہست ندانم که کدام است
به مهربانی او اعتماد نتوان کرد — که تازه عاشقم و خاطرش بمن صاف است
این رسمهاے تازه ز حرمانِ عهد ماست — عنقا بروزگار کسے نامه بر نشد
توان ز نامهٔ من یافت اشتیاق مرا — عیارِ شوق باندازهٔ سخن باشد
بربیع عشوه برم جان که مستِ نازمرا — اہانت است که خود بر سرِ متاع آید
دو لتے بود که مردیم بهنگام وداع — آن قدر زنده نماندیم که محمل برود
یک توجه از تو در کار است و صد عالم مراد — غم ندارم گر اجابت با دعا دشمن شود
تو کار خود به غمزهٔ معشوق وا گزار — بیطاقتی مکن که نکویان نکو کنند

مسافرانِ چمن نارسیده در کوچ اند　　شگوفه می رود و شاخ بار می آرد
کمر و خدمتت عمریست می بندم چه شد قدرم　　برہمن می شدم گر این قدر زُنّار می بستم
بوی یار من ازین سست وفا می آید　　گلم از دست بگیرید که از کار شدم
نازم باین شرف که غلام محبتم　　لافِ نسب ز نسبتِ آدم نمے زنم

(۶) سنجر میر سنجر خلف میر حیدر معمّائی کاشی

سخنش ہموار است و گہرش آبدار- دیوانش بنظر امعان در آمد- غزل و قصیده و مثنوی یک رُتبه دارد-

در سلک ملازمان اکبر بادشاه انتظام داشت و قصائد فراوان در ثنا طرازی بادشاه و شاہزاده ہا و امراء اکبری بنظم آورده و با میرزا جانی والی تتہ نیز مربوط بود و زبان بمداحی میرزا جانی و میرزا غازی وتاری کشود-

در اواخر عہد اکبری جانب بیجاپور حرکت کرد- و در ظل عنایت ابراہیم عادل شاه قرار گرفت- عادل شاه در ملازمت نخستین خلعت ملبوس خاص و انگشتر زمرد بیش بہا عطا فرمود- و شکسته حالی او را بمومیائی لطف و احسان مداوا نمود-

میر در اشعار خود شکایت بسیار از دست روزگار دارد- و در زمرۂ ممدوحان خود از ابراہیم عادل شاه اظہار رضا می کند و در مدح او می گوید ؎

دو شاه شاعر پرور بلند نام شدند　　نخست والیِ غزنین دوم خدیو دکن
رسد بعہد تو شاعر به پایۂ ملکی　　زہے نوازش شاه و زہے ظہور سخن

اشاره بمُلا ملک قمی و ملا ظہوری ترشیزی ہر دو شاعر مشہور پای تخت ابراہیمی

در ایام اقامت بیجاپور فرمان طلب شاه عباس ماضی با خلعت فاخره بنام او صدور یافت اما پیش از وصول فرمان- منشور اجل نامزد گردید و این صورت

در سنه احدی وعشرین والف (۱۰۲۱) رو داد۔ مصرع "افگند بادشاه سخن چتر سنجری" تاریخ است۔ مؤرخ دو عدد زائد را بحسن تعمیه افگند۔ ۱۰۲۳ - ۲ = ۱۰۲۱

این چند بیت از غزلیات سنجر به انتخاب در آمد ۵

شهر حسن است ببر جانب بازار مرا | تو نخواہی دگرے ہست خریدار مرا
نه تاب دیدن و نے طاقت شکیبائی است | تو چون نقاب کشی رحم بر تماشائی است
محققان که ز دریای علم در جوش اند | چو کوه تا نکنی شان سوال خاموش اند
آتش خرمن منی شبنم کشت دیگران | دوزخ من چرا شدی ای تو بهشت دیگران
ای بخت صبح عشرت تا کے بخواب بینی | بردار سر ز بالین تا آفتاب بینی
راہے نبرد گوش به راز نهان ما | در قفل دل شکست کلید زبان ما
ناخوانده گرچه آمده ام زود می روم | طبع ترا زیاده مکدر نمی کنم
الماس بدل پاشم و منت کشم از خود | من لذت این زخم بسوزن نه پسندم
اگر از دامن محمل کشیدم دست بیتابی | به پاے ناقه افتادم به گرد ساربان گشتم
ما عجز شمینم حریفان زبون طلب | ای خون ما به گردن طبع غیور ما
ای غم ہجر بیش ازین جائے تو نیست در دلم | یا بگذر ازین سرا یا بنما قباله را
امشب ای ہمسایه و مهمان من از خود رفته ام | گر کسے احوال من پرسد بگو در خانه نیست
مهر آمد به تماشای تو با تیغ و ترنج | گو بیا گر ہوس دست بریدن دارد
مرا که سینه زمین نمک فروشان است | دماغ سوزی مرہم به داغ من غلط است
نیست او را سر آزادی این مرغ اسیر | ورنه صد مرتبه گرداند بگرد سر خویش
این زمان بے نسبتم سنجر و گرنه پیش ازین | دست من در زلف او گستاخ تر از شانه بود

(۷) زمانی۔ ملّا زمانی یزدی

علتِ این تخلص آنست کہ مذہب تناسخ داشت۔ وخود را شیخ نظامی گنجوی پنداشت
واین خام خیال را در عالم قال می آرد۔ کہ ؎

در گنجہ فرو شدم پے دید ـــ از یزد بر آمدم چو خورشید
ہر کس کہ چو مہر بر سر آید ـــ ہر چند فرو رود بر آید

وآو دیوان لسان الغیب را غزل بغزل جواب گفت۔ و دم بہم صفیری بلبل
شیراز زد و دیوان خود را نزد شاہ عباس ماضی برد و عرض کرد کہ دیوان خواجہ را جواب
گفتہ ام۔ شاہ فرمود خدا را چہ جواب خواہی گفت۔ کلیات او دہ ہزار بیت است مولف
صبح صادق سال وفات او در سنہ احدی وعشرین والف (۱۰۲۱) نوشتہ و
ناظم تبریزی در تذکرۂ خود گوید "وفات او در سنہ ہزار و ہفدہ (۱۰۱۷) واقع شد"
غنچۂ تاملش باین رنگ می شگفد ؎

حکایت از قدِ آن یارِ دلنواز کنید ـــ باین فسانہ مگر عمرِ ما دراز کنید
ہلاک شیشۂ درخون نشستۂ خویشم ـــ کہ آخرین نفسش عذر خواہی سنگ است
زبانِ حال خموشان کسے نمی داند ـــ وگرنہ سوسنِ آزاد در فسانۂ تست

(۸) شانی۔ شانی تکلو

در سخنوری شانے بلند دارد۔ ومکانے ارجمند۔ مولانا فصیحی ہروی در مدح او
قطعۂ طویل الذیلے می پردازد۔ و در عنوانِ آن می طرازد ؎

صبا بگوی دل آشفتگانِ عشق گزر ـــ زمین ببوس اگر آسمان دہد دستور
بگو بمردمکِ دیدۂ ہنر شانی ـــ کہ ای ضمیر تو چون چشم عقل سایۂ نور

تو آن مسیح مقالی کہ ملک معنی راست | بیاض جبہۂ کلک تو صبحگاہِ نشور

و او از شناطرازانِ پایۂ سریر شاہ عباس ماضی است۔ و بنظر التفات شاہ اختصاص داشت۔ و در صلۂ این بیت ؎

اگر دشمن کشد ساغر وگر دوست | بطاقِ ابروی مستانۂ اوست

شاہ او را بزر کشید و مبلغ ہم سنگ عنایت کرد۔

شانی در اواخر زندگانی در مشہد مقدس گوشۂ انزوا برگزید۔ و از سرکار شاہی بوظیفہ بیست تومان موظف گردید۔ فوتش در سنہ ثلث وعشرین والف (۱۰۲۳) واقع شد "پادشاہ سخن" تاریخ است۔

چراغ فکرش چنین پرتو می دہد ؎

چہ خوش است با دو زلفت سرِ شکوہ باز کردن | گلہ ہائے روز ہجران بشب دراز کردن

لذت آزار گر این است پیکان ترا | ہیچ اجرے نیست در محشر شہیدانِ ترا

ہر قاصدِ آہے کہ بسوی تو فرستم | ہمچون نفسِ باز پسین باز نیامد

چون مرغ گرفتار بہ اُمید رہائی | ہر چند کہ پرواز کنم در قفس اُفتم

نیست ممکن کہ گریزیم ز غزالانِ خیال | ورنہ مجنونِ تو تنہا تر ازین می بایست

(۹) شکیبی۔ محمد رضا بن خواجہ عبداللہ صفاہانی

از نژاد خواجہ عبداللہ امامی است کہ عارف جامی در نفحات الانس بہ تحریر احوالش پرداختہ۔ و او فرزند خواجہ امین الدین حسن باشد کہ حضرت لسان الغیب او را یاد می کند و می فرماید ؎

برندی شہرہ شد حافظ میان چندین ورع لیکن | چہ غم دارم کہ در عالم امین الدین حسن دارم

شکیبی در سنہ اربع وستین وتسعمائۃ (۹۶۴) متولد شد بر خے علوم در شیراز و لختے

درصفاہان تحصیل کرد۔ و بہ ارادۂ سیر ہند درکشتی نشستہ خود را بہ ساحل بندر چیول کشید۔ وازانجا بہ قصدِ ادراک خانخانان کہ دران ایام درگجرات بود۔ عازم گجرات شدہ اتفاقاً خانخانان دران فرصت بہ آگرہ رفتہ بود شکیبی از گجرات بہ آگرہ شتافت۔ و خانخانان رادریافت۔ و با او سیر سندھ و دکن کرد۔ در سنہ ست والف (۱۰۰۶) از خانخانان جدائی ورزید۔ و در سرونج از توابع مالوا رسیدہ بیماری صعب کشید۔ و نذر کرد اگر شفا حاصل شود خود را بزیارت حرمین شریفین رساند۔ از برکات این نیت شفا دست بہم داد۔ و در سنہ اثنا عشر والف (۱۰۱۲) کمر ایفاء نذر محکم بربست۔ و این سعادت عظمی را حاصل نمود۔ و بعد ۳ سال از راہ بندر سورت برگشت۔ و در برہان پور با خانخانان برخورد و در سنہ ثمانیہ عشر والف (۱۰۱۸) التماس گوشہ نشینی کرد خانخانان برای او سیورغالے وصدارت دہلی از درگاہ جہانگیری برگرفت۔ و باین تقریب در دارالخلافہ دہلی بدل جمعی فروکش کرد۔ تا آنکہ در سنہ ثلث وعشرین والف (۱۰۲۳) محمل سفر بعالم دیگر بست شاعر خوش طبیعت صاف فکر است۔ ساقی نامہ برای خانخانان درسلک نظم کشید وبصلہ دہ ہزار روپیہ جیب و دامن آرزو پُر کرد۔ ازان است ؎

بیا ساقی آن آب حیوان بدہ | زسرچشمۂ خان خانان بدہ
سکندر طلب کرد لیکن نیافت | کہ در ہند بود او بظلمت شتافت

ای خدا جنس مرا ازعیب بازارے بدہ | می فروشم دل بدیدارے خریدارے بدہ
شکستہ دل نشویم ار ترا سرِ جنگ است | کہ آبگینۂ ما ہم طبیعتِ سنگ است
تو غنچۂ سحر و من چراغ صبحدمم | تو خندہ برلب و من جان در آستین دارم
پروانہ نیک رفت کہ در پیش شمع سوخت | آگہ نشد کہ سوختنِ غائبانہ چیست

رباعی

نرد لیست جہان کہ بردنش باختن است | نرّادیِ او بشش دو کم ساختن است

دنیا بمثالِ کعبتینِ نرد است — بر داشتنش برای انداختن است

(۱۰) رضی - آقا رضی اصفہانی

اُستادِ فن و نقادِ سخن بود - سیرِ ہندوستان کرد و برگشت و در سنہ اربع و عشرین والف (۱۰۲۴) جادۂ فنا پیمود "آہ از رضی" تاریخ است۔ سنہ ۱۰۲۴

نقشِ سخن باین آئین می بندد ؎

نہ ہر کہ چہرہ برافروخت از غمِ آزاد است — کہ سرخروئی گل از طپانچۂ باد است

در فراقِ تو چنان است تنِ بے جانم — کہ چو فانوس بہ تحریکِ نفس می گردد

نخواہم زیست چندانیکہ باز آرد پیامش را — وصیت نامۂ بر بالِ مرغِ نامہ بر بستم

(۱۱) ملک - ملا ملک قمی

مشہورِ سخن سرایان است - و معروفِ نکتہ پیرایان - مرزا صائب سخن او را مکرر تضمین می کند و در مقطعے می گوید ؎

این جوابِ آن غزلِ صائب کہ می گوید ملک — چشمِ بینش باز کن تا ہر چہ خواہی بنگری

در صغرِ سن بہ مشقِ شاعری اُفتاد - و از قم بہ کاشان آمد و ایامے در اینجا انجمن سخن گرم داشت - آخر متوجہ قزوین شد - و قریب بچہار سال در مصاحبت موزونان و مستعدانِ آن مقام گزرانید۔

و در رمضان سنہ سبع و ثمانین و تسعمائۃ (۹۸۷) از قزوین برآمدہ سرے بدیار دکن کشید - و از مرتضی نظام شاہ دیوانہ والی احمد نگر و بعد او از برہان شاہ اکرام و انعام فراوان یافت۔

و در بیجاپور دامن دولت ابراہیم عادل شاہ والی آنجا گرفتہ - از

مقربان بساط عزّت گشت۔ وثمرہا از نہال برومند دولتش برچید۔ وچون جوہر قابلیتِ مُلّا ظہوری مشاہدہ کرد فریفتہ گردید۔ ودختر خود را درحبالۂ نکاح او درآورد۔

صاحب تاریخ عالم آرای عباسی گوید:۔

"مولانا ملک قمی باتفاق مولانا ظہوری ترشیزی کتاب نورس را کہ نہ ہزار بیت است"
"بنام عادل شاہ تمام کردہ نہ ہزار ہون بالمناصفہ صلہ یافتند"

شیخ فیضی وقتیکہ از درگاہ اکبری بہ سفارت برہان شاہ والی احمد نگر مامور شد۔ در عریضۂ خود[1] از احمد نگر بہ اکبر پادشاہ می نویسد کہ:۔

"در احمد نگر دو شاعر خاکی نہاد۔ صافی مشرب اند۔ و در شعر رُتبۂ عالی دارند یکے ملا"
"ملک قمی کہ بکس کمتر اختلاط می کند۔ وہمیشہ مژۂ ترے دارد۔ دیگر ملا ظہوری کہ بغایت"
"رنگین کلام است۔ و در مکارم اخلاق تمام۔ عزیمت آستان بوس دارد"

ناظم تبریزی گوید:۔

"در سنہ ہزار و بست وچہار ملا ملک فوت شد و ملا ظہوری یک سال بعد از و"

و ابوطالب کلیم گوید:۔

ملک آن پادشاہِ ملک معنی — کہ نامش سکۂ نقدِ سخن بود
چنان آفاق گیر از ملک معنی — کہ حد ملکش از قم تا دکن بود
سوی گلزار جنت رفت آخر — کہ دلگیر از ہوائے این چمن بود
بجستم سال تاریخش ز ایام — بگفتا۔ او سرِ اہل سخن بود
ھ ١٠ ٢٥

اما این تاریخ از روایت ناظم تبریزی یک عدد زیادہ دارد۔

پیش ازین کلیات ضخیمے از ملا ملک دیدہ بودم۔ در وقت تحریر دیوان غزل

[1] اس عرضی کو مولانا محمد حسین آزاد مرحوم نے دربار اکبری میں صفحہ ٣٩٧ سے لغایت ٤١٧ نقل کیا ہے دیکھو دربار اکبری مطبوعہ لاہور رفاہ عام سٹیم پریس سنہ ١٨٩٨ء

مختصرے ازو بنظر در آمد۔ خوش لفظ است۔ اما معانی تازہ کم دارد۔ وتشبیہ کہ رکن رکین فصاحت است درکلام او بسیار کم واقع شدہ۔ واشعار چیدۂ او ازین قبیل است کہ بہ تحریر می آید ؎

دلم زداغِ غمت صد ہزار جاریش است — کسی کہ دوست بود با تو دشمن خویش است
ازین مرنج کہ بیداد کارِ محبوب است — اگر وفا نہ نماید ستیزہ ہم خوب است
اگرچہ مجلسِ مستان تہی زغوغا نیست — ولیک صحبت شان خالی از تماشا نیست
مدہ رخصت کہ ریزد خونِ مردم چشم فتّانت — کہ ترسم در صفِ محشر رسد دستے بدامانت
اگر با مدّعی عہدِ وفا بستی نمی رنجم — کہ می دانم ندارد اعتبارے عہد و پیمانت
بروزِ حشر شہیدان چو خون بہا طلبند — تبسّمے کن و خاموش کن زبانِ ہمہ
باحتیاطِ می عافیت بہ ساغر ریز — کہ سنگِ تفرقہ خصمِ پیالہ داران است
پیام ِ ست عہدان داشت سقمے — کہ قاصد دست بر نبضِ خبر داشت
صلح کردیم من وغیر۔ درین بود صلاح — زانکہ جنگِ من و او۔ باعثِ رسوائی تست
مرغِ شب کور کہ در سایۂ پروانہ گداخت — بہتر آنست کہ تقلید سمندر نکند
صد ستم دیدی ملکؔ یکبار سر کن شکوۂ — نیستی شرمندۂ لطفے زبانت لال چیست

رباعی

عاشق بہوس گر سرِ کارے می داشت — جا در حرمِ چون تو نگارے می داشت
ای کاش ملکؔ بو الہوسی می آموخت — تا در نظرِ تو اعتبارے می داشت

(۱۲) ظہوری۔ مُلّا ظہوری ترشیزی

ظہور دولت سخن در عہد او بمعارج علیا رسیدہ ونہالِ کلامِ موزون ازمینِ تربیت او سر بہ طارم اخضر کشیدہ۔

مرزا صائب او را با ادب یاد می کند و می گوید ؎

صائب نداشتیم سر و برگ این غزل این فیض از کلام ظہوری بما رسید

ظہوری درین زمین دو غزل دارد۔ بیتے ازان فقیر را خوش آمد ؎

با خنجر کشیدہ تغافل رسانده بود خود را بہ پیش من کہ نگاہ از قفا رسید

ساقی نامۂ ظہوری عجب صفائی و نمکینی دارد۔ و بہ نازک ادائیہا دل از دست می برد۔ کتابۂ[1] این میخانہ بنام برہان شاہ والی احمد نگر است۔

نثر مُلا ہم طرز خاص دارد۔ اما غزلش باین رتبہ نیست۔ بعد از تحصیل حیثیات محمل سیاحت بربست۔ و بہ سیر عراق و فارس پرداختہ عازم گلگشتِ دکن گشت و از خوانِ احسانِ ابراہیم عادل شاہ فراوان نعمت اندوخت۔ و کام و زبان را بمدحی او شیرین ساخت۔

مُلا ملک قمی او را بزیور کمالات محلی دیدہ طرح اُلفت ریخت۔ و صبیۂ خود را در عقد ازدواج مولانا کشید۔

و این ہر دو سخن آفرین دماغ اتحاد نوعی رسانیدند کہ تالیفہا بمشارکت فکر بہ تحریر آوردند۔ چنانچہ مُلا ظہوری در دیباچہ "خوان خلیل" می طرازد کہ "ظہوری قبل ازین در پیرایش "گلزار ابراہیم" و اکنون در گستردن "خوان خلیل" سہیم عدیل ملک الکلام است"۔

وفات مُلا ظہوری در دکن سنہ خمس و عشرین و الف (۱۰۲۵) واقع شد۔

ستی سال پیش ازین کلیات سہ صفحاتے از و بنظر رسید۔ و درین وقت دیوان غزل بدست آمد و بیتے چند انتخاب اُفتاد ؎

شب از مژگانِ تر رُفتم غبارِ آستانش را پشیمانم کہ کارے یاد دادم پاسبانش را

---

[1] مراد از کتابہ در اینجا ڈیڈی کیشن است۔

تغافل پیشهٔ صیدافگنِ این سرزمین باشد
که دائم بهرِ تقریبِ نگاهے در کمین باشد

نیفتادم چنان کز کوششِ افلاک برخیزم
مگر گرد تو گردد گردِ من کز خاک برخیزم

همچنان طفل مزاجیم اگر پیر شدیم
کوچه گردی است بجا گرچه زمینگیر شدیم

ازین چه باک که رسمِ وفا نمی دانی
بلاست اینکه طریقِ جفا نمی دانی

مدارِ خویش منه جمله بر کسے دانم
گذشت کار ز طفلی چرا نمی دانی

سعادت است به عشقِ تو هر نفس مردن
وکیلِ خضر منم عمرِ جاودان نذر است

تصرفِ عجبے کرد در مزاجش غیر
عجیب نیست که غیرت مزاج گو[۱] شده است

نیاز مود که زورِ غرور تا چند است
اگر حریف ضرور است عجز ما اینجا است

که دیداست این چنین صیاد و قدرت آن مروتها
که زخمِ فربه از نخچیرِ لاغر بر نگرداند

خصم گو صبرِ مرا عجز تصور میکن
نیستم مرد عداوت بمحبت سوگند

بجلدی چون نگاهے تیز بینان قاصدے خواهم
نشستن بر سرِ راهِ صبا از من نمی آید

به تمکین گاهِ عرضِ حال کوهِ آهنی بودم
چه دانستم حیا در رعشهٔ سیمابم اندازد

خموشی نفعها دارد سخن پرداز می داند
نخستین اینکه ساکت هیچگه ملزم نمی گردد

اگرچه یاد مرا رخصتِ نشستن نیست
همین بس است که بر خاطرش گذر دارد

ز حد برد است چشمِ اشکبارم قرعهٔ غلطانی
نمی دانم شکیبم از سفر کے باز می آید

سعی فرماے که سیماب شوی از تفِ شوق
که اگر کشته شوی قدر تو افزون گردد

بردباران کوه را از کاه کمتر می نهند
ناتوانان اند لیکن در سخن برداشتن

ذوقی است پادشاهے اقلیمِ دوستی
خواهم که یک دو روز تو باشی بجای من

تیغِ تو می داشت اگر آبِ مروت
خونِ چو منے را که رساندے به بهائے

فلک گویا تلاشِ منصبِ مشاطگی دارد
وگرنه چیست از خورشید و مه آئینه گردانی

۱؎ مزاج گو - کسے که موافق مزاج کسے سخن گوید (فرهنگ رشیدی جلد دوم صفحه ۲۲۳ مطبوعه کلکته ۱۸۷۲ء)۔

کدام جورِ تو از لطف دلنشین تر نیست
چہ احتیاج کہ تشویش انتخاب کشی

شیخ فیضی در عریضۂ[1] خود از احمد نگر بہ اکبر پادشاہ بر می نگارد کہ :-

"مولانا ظہوری نقل کرد کہ روزے در باغ یکے از شرفاء مکّہ معظمہ مجمعے بود۔ اقسام"
"مردم برکنار حوض نشستہ صحبتے مے داشتند۔ بہ تقریبے یکے از اہالی ماوراء النہر گفت"
"کہ فرداچہار یار بر چہار گوشۂ حوض کوثر نشستہ آب بمومنان خواہند داد محمود صباغ"
"نیشاپوری برخاستہ گفت۔ نامعقول مگو شید حوض کوثر مدوّر است وساقیش علی مرتضیٰ"
"دگر نخیت"۔

راقم الحروف گوید چون تقریب حوض کوثر درمیان آمد۔ رشحۂ فائدہ از سحاب قلم می تراود کہ حوض کوثر مربع است۔ شیخ جلال الدین سیوطی رحمہ اللہ تعالی در کتاب "البدور السافرہ" می آرد اَخرَجَ اَحمَدُ وَالبَزَّارُ عَن جَابِرٍ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللہِ صَلَّی اللہُ عَلَیہِ وَسَلَّمَ اَنَا عَلَی الحَوضِ اَنظُرُ مَن یَّرِدُ عَلَیَّ وَالحَوضُ مَسِیرَۃُ شَھرٍ وَزَوَایَاہُ عَلَی السَّوِیَّۃِ یَعنِی عَرضُہٗ مِثلُ طُولِہٖ

(۱۳) زکی ہمدانی

زکی الخلق ذکی الطبع بود۔ وگوئے غزل گوئی از اقران می ربود۔ قوت مدرکہ بلند داشت۔ وبا مُلّا شکوہی در خدمت میرزا ابراہیم ہمدانی درس می خواند۔ میرزا طاہر نصیر آبادی انتقال او در سنہ ثلثین والف (۱۰۳۰) نوشتہ و ناظم تبریزی می گوید" وفات او در سنہ ہزار وبیست وپنج (۱۰۲۵) واقع شد۔

داو ساز سخن باین قانون می نوازد ؎

شہنشان محبّت دم از فغان بستند
گرہ زجبہہ کشادند وبر زبان بستند

---

[1] دربار اکبری صفحہ ۱۴۲ مطبوعہ لاہور ۱۸۹۸ء۔

ترا بہ نکہتِ پیراہنے مضایقہ نیست | ولے بہ طالعِ ما راہ کاروان بستند
گر دل از غرض تمنا بمرادے نرسید | این قدر شد کہ ترا بر سرِ ناز آوردم

(۱۴) فرقتی - ابوتراب جوشقانی

جوشقانی المولد - کاشانی المنشأ - از قافیہ سنجان عتبہ شاہ عباس ماضی بود۔ وگوی سخن از ہمداستانان می ربود۔

واو قطعۂ بنظم آوردہ پیش صادقی بیگ نقاش بہ اصفہان فرستاد۔ والتماس تخلص کرد۔ صادقی بیگ قطعۂ درجواب نوشت۔ وچہار تخلص تجویز نمود۔ از انہا فرقتی پسندش اُفتاد۔ از ان چہار تخلص یکے کلیم بود۔ گفتند چرا کلیم تخلص نمی کنی۔ گفت نخواہم کہ ظرفا گلیم جوشقانی خوانند

ارتحال او در سنہ ست وعشرین والف (۱۰۲۶) اتفاق اُفتاد نہال کلکش این نوع ثمر می افشاند ؎

مجنونِ ترا عار ز عریانیٔ تن نیست | پروانۂ پرسوختہ محتاجِ کفن نیست
چہ شد اگر مژہ برہم نمی توانم زد | کہ لب بلب نرسیدہ است ہیچ دیدارا
خون تراوش می کند از چاکہای سینہ ام | طفلِ اشکم باز گم کردہ است راہِ خانہ را
چو جادوئے کہ از بہرِ فسون لبہا بجنباند | بہ افسونم زند چشمت بہم ہر لحظہ مژگان را

(۱۵) فغفور - محمد حسینؒ

از سادات لاہیجان - و در فن طبابت و شعر و خوشنویسی ممتازِ زمان بود۔ در ایران رسمی تخلص می کرد۔ و بعد وصول ہند فغفور تخلص برگزید۔ بلے شاہ مصوران کشور فصاحت است۔ وخسرو نقش طرازانِ قلمرو کتابت۔

دراواخر ایام زندگانی ملازم شهزادۂ پرویز بن جهانگیر بادشاه شد و اشعار خود را بمدحت او موشح ساخت۔

و در بلدۂ الٰہ آباد در سنہ ثمان وعشرین والف (۱۰۲۸) چینی حیاتش بر سنگ فنا اُفتاد۔

دیوانش قریب چہار ہزار بیت نوشتہ اند۔ نقاش فکرش باین حسن تصاویر می کشد ؎

فلک امشب بکام رند دُردآشام می گردد　　عسس گو خواب راحت کن کہ امشب جام می گردد

درعشق چو ستابۂ تسبیح شماران　　صد عُقدہ بہ پیش آمد و از راہ نگشتم

سر شوریدہ بسامان نتوان باز آورد　　این نہ دستار پریشانست کہ از سر بندند

این قوم خودنما کہ نہ بینند عیب خویش　　آئینہ کاش در گردِ توتیا کنند

می رسد نازت ازان چشم کہ چون غنچۂ گل　　سرِ مژگانِ تو از طرف کلہ می گزرد

ملاحتِ تو گواہ است و شورِ بختی من　　کہ بے نمک نسرشتند خاکِ آدم را

(۱۶) نظام میر نظام دست غیبی شیرازی

نسق ملک سخن طرازی است۔ و نظام قلمرو نکتہ پردازی۔ در عمر سیٔ سالگی دنیائی پنج روزہ را وداع کرد۔ و این سانحہ در سنہ تسع وعشرین والف (۱۰۲۹) واقع شد۔ خوابگاہش حافظیۂ شیراز۔

سحاب کلکش باین آبداری گوہر می افشاند ؎

دلم را عشق گرداند بگرد چشم پر کارش　　چو آن مُرغے کہ گرداند کسے برگرد بیمارش

ز دُنیا یکسر مو غم نباشد اہل دنیا را　　کہ دلگیری نباشد در قفس مرغانِ دیبا را

گر فلک با من ہم آغوشش نماید دو زیست　　باغبان بر چوب بندد گلبنِ نوخیز را

چشم چون بر عشوہ کرد اول بسوئے خویش دید | بادۂ خود خورد ساقی ساغرِ لبریز را
دل کہ افسردہ شد از سینہ بدر باید کرد | مردہ ہر چند عزیز است نگہ نتوان داشت
من آن مرغم کہ باشد آشیانم سایۂ برگے | تواند جنبش بادے مرا بے خانمان کردن

(۱۷) مرشد - مُلّا مرشد یزدجردی

مرشد سالکان جادہ سخن است - و صاحب تلقینِ مرتاضان این والافن از وطن خود رہگرائے ہند شد - چون بقندہار رسید - جاذبۂ التفاتِ میرزا غازی وقاری عقال پائے او گردید و دران عتبہ کرسی نشینِ عزّت گشت - و مرشد خان خطاب یافت - بعد فوت میرزا غازی خود را بہ ہند کشید -

پوشیدہ نماند کہ وارد شدن مُرشد از ولایت خود بقندھار و رحل اقامت افگندن درسایۂ عاطفت میرزا غازی ہفدہ سال بیش ازین ہنگامے کہ تحریر ید بیضا درمیان بود - و در تذکرۂ مشاہدہ اُفتاد - تعیین تذکرہ از خزانۂ حافظ برآمد -

و میر تقی اوحدی صفاہانی صاحب تذکرۂ عرفات گوید - ملحض کلامش اینکہ:

"مرشد وقتیکہ از یزدجرد بہ صفاہان آمد بندہ بخدمت ایشان مکرر رسیدم - از انجا"
"بشیراز رفتہ - مدتے سیر کرد - چون بملک سندھ اُفتاد - صحبت او با میرزا غازی برآمد"
"و ترقیات نمود - و مرشد خان خطاب یافت - و چون میرزا غازی جرعہ شہادت چشید -"
"ارادۂ درگاہ جہانگیر بادشاہ نمود - دراثنائے تحریر این مقالات بہ آگرہ آمد - چند روز اُو"
"دریافتم - پس در اجمیر رفتہ بہ اردوئے جہانگیری واصل شد و بملازمت سلطانی مشرف"
"گردید و الحال با مہابت خان می باشد"

و ہمچنین میر تقی در ترجمہ طالب آملی کہ با او ہم ملاقاتہا دارد می نویسد کہ:-

"وقتیکہ از ایران عزم ہند کرد در سندھ بخدمت میرزا غازی قیام نمود"

برخال وخط شناسان چهرهٔ تاریخ هویداست که **میرزا جانی** والی تتہ پدر **میرزا غازی** درسنہ احدی والف (۱۰۰۱) ناصیۂ بخت بملازمت **اکبر بادشاہ** برافروخت- و**میرزا غازی** درتتہ ماند- **اکبر بادشاہ** تتہ را به **میرزا جانی** ارزانی داشت- ونیابت به **میرزا غازی** عنایت شد وچون **میرزا جانی** در **برہان پور** درسنہ ثمان والف (۱۰۰۸) جان بجہان آفرین سپرد- پادشاہ **میرزا غازی** را مشمول عواطف داشتہ ولایت سندھ را باو[1] باز گذاشت- و درسنہ احدی عشر والف (۱۰۱۱) سعید خان چغتا بانتزاع سندھ ماموری شد **میرزا غازی** حلقۂ انقیاد درگوش کشید- وتا **بھکر** رسم باستقبال بجاآوردہ سعید خان را دریافت- و بہمراہی او خود را بدرگاہ **اکبری** رسانید- ہمت خسروانی برحمت بحالی ملک سندھ رنگ رفتۂ او را بحالت اصلی آورد- و درعہد جہانگیری صوبۂ **ملتان** در اقطاع او اضافہ شد- آخر بصوبہ داری قندھار سرمایۂ افتخار اندوخت- و ہمانجا درعمر بیست وپنج سالگی سنہ احدی وعشرین والف (۱۰۲۱) پیمانۂ حیات او لبریز گردید-

میرزا غازی بعد ازآنکہ از سندھ بہند خرامید- باز بہ سندھ نرفت- پس ملاقات **مرشد و طالب** با میرزا غازی در سندھ بقول میرتقی در عہد اکبری بودہ باشد- واللہ اعلم

مخفی نماند کہ تذکرۂ **میرتقی صفاہانی** بعد تبییض این جریدہ بنظر رسید اسامی شعراء ترتیب حروف تہجی کردہ- عجب صلائے عامے در دادہ- وبہ ادنی موزونے کہ پے بردہ چہ قدیم چہ جدید در مہمان خانہ خود تکلیف نمودہ وبہ از تذکرۂ میرتقی کاشی است- تذکرۂ صفاہانی نسخۂ ناقص از حرف الضاد تا

---

[1] مآثر الامرا جلد سوم صفحہ ۴۲۵-

حرف الیاء بدست آمد و چند جا ضرورةً بعضے مطالب الحاق نمودہ شد۔

مرشد در سنہ ثلثین و الف (۱۰۳۰) از لباس عنصری بر آمد منتخبے از دیوان او محتوی بر اقسام شعر بنظر در آمد۔ زبان خوبے دارد و سخن بقدرت می گوید۔ قصاید و مثنویات او بہ از غزل است و ساقی نامہ مختصرے نشہ آور از میخانۂ فکرش تراویدہ مطلعش این است ؎

بہار است و دل مست و من در خمار — خوشا جام مے خاصہ از دستِ یار

گیرم کہ روزِ حشر سر از خاک بر کنم — آن دیدہ کو کہ جانب قاتل نظر کنم

من آن مرغم کہ گر یاری نماید بخت نا سازم — بود تا گوشۂ بام قفس معراجِ پروازم

طرۂ دلبر نیم تا کے پریشان زیستن — چشمِ عاشق نیستم تا چند حیران زیستن

کاش اجزای وجودم بگسلد از یکدگر — تا دو روزے جمع گردم زین پریشان زیستن

بسیار ز حد می گزرد گرمی مجلس — دلسوختۂ در پسِ دیوار نباشد

بے سبب مرشد ز طورِ من شکایت میکند — اینقدر آخر نمی داند کہ من دیوانہ ام

جوان ز بسکہ شد از فیض ابر عالم پیر — شگوفہ ریزد از شاخ بر سر نخچیر

ہمان برنگ گل افتد بخاک سایۂ گل — ز بسکہ لطف ہوا کرد در زمین تاثیر

ہوا چنان برطوبت کہ از زبان تا گوش — ہزار جا بزند ریشہ نالۂ شبگیر

چنان ز لطف ہوا گشت طبع آتش تیز — کہ شعلہ چون می گلرنگ بگذرد ز حریر

رباعی

راہے پیشم بسے نشیب است و فراز — کز انجامش خبر ندارد آغاز

چون نالۂ عاشقان پست و بلند — چون وعدۂ وصل گلرخان دور و دراز

(۱۸) زلالی خوانساری

در اختراع تازگی عبارات و نازکی اشارات بے نظیر افتادہ و بایجاد سبعۂ

سیارہ سپہر بلند خیالی را رونقے دیگر دادہ۔

عمدۂ مثنویات او "محمود و ایاز" است کہ مصنف اکثر اوقاتِ خود را صرفِ این کتاب ساختہ۔ سال آغازش کہ احدی و الف (۱۰۰۱) باشد این بیت تصریح مینماید ؎

در استفتاح این منشور نامی — بجو تاریخ نظمش از نظامی
۱۰۰۱ھ

و تاریخ اختتامش کہ سنہ اربع و عشرین و الف (۱۰۲۴) باشد این مصرع افادہ میکند ؎

الٰہی عاقبت محمود باشد
۱۰۲۴ھ

امّا ترتیب نا دادہ ورق حیات گردانید۔ شیخ عبدالحسین داماد شیخ علی نقی کمرہ در ہندوستان نسخ متعددہ فراہم آوردہ بہ تقدیم و تاخیر و طرح ابیات فی الجملہ ربطے داد۔ و ملا طغرائی مشہدی دیباچۂ نثر بہ تحریر آورد۔

و فوت زلالی در سنہ احدی و ثلثین و الف (۱۰۳۱) واقع شد مصرع[۱]

"از جہان رفت زلالی بجنان" تاریخ یافتہ اند۔

از محمود و ایاز است ؎

مئے کز وے خرد بے برگ گردد — غم از یک جرعہ شادی مرگ گردد

جنون یک قطرہ از لائے خمِ او — سرِ بیہوشی و پائے خمِ او

(۱۹) نقی۔ شیخ علی نقی

از شعراء معمورۂ کمرہ و مروج نقود سرہ است۔ در آغاز سن وقوف بجد تمام بکسب علوم پرداخت۔ و در معقولات و منقولات از اکفاء و اقران سبقتے برآمد و اکثر ناوکِ فکر بصید معانی می انداخت۔ و وحشیان خیال را در دام عبارت بند می ساخت۔ دیوانش مشتمل بر قصائد و غزلیات و دیگر جنس شعر بنظر در آمد۔ قصائد

[۱] ازین مصرع تاریخ مطلوب برنمے آید۔

غرا دارد۔ و بیشتر ثناگستر حاتم بیگ اعتماد الدّوله است۔ و در صلۂ قصیده دالیه که در مدح اعتماد الدّوله گفته مبلغ خطیر سالیانه مقرر گردید۔ و بعد فوت شیخ ہم چند سال آن وجه به متعلقانِ شیخ می رسید۔ مطلع قصیده مذکور این است ؎

اہل صورت که بجمعیت صوری شادند　　فارغ از تفرقۂ معنوی اضدادند

رحلت شیخ در سنه احدی و ثلثین و الف (۱۰۳۱) اتفاق اُفتاد۔ این چند بیت از دیوانش فرا گرفته شد ؎

چندان دلم بپرسش چشم تو شاد نیست　　دانم که بر تواضعِ مست اعتماد نیست

کشد چو سوی چمن بے قدت ملال مرا　　گزد چو مار سیه سایۂ نهال مرا

کم کن شرابِ لطف که پر شد ایاغ ما　　روغن چنان مریز که میرد چراغ ما

کردی سفید چشم نقی را ز انتظار　　این بود پنبۂ که نهادی بداغ ما

بهنگامِ وداعش می کنم نو عهد دیرین را　　چو بیمارے که وقتِ مرگ ایمان تازه میسازد

عاشقان نامی بعجز و ناتوانی داشتند　　کوہکن آخر بزور این قوم را بدنام کرد

نقی در گریه آورد اضطرابِ عشق جانان را　　که زورِ آتشِ سوزنده آبِ چوب تر گیرد

من کُشتۂ آن چشم که در عین تکبّر　　با ہمچو منے در صددِ ناز در آید

رفتی و خموشم که در آغاز مصیبت　　ماتم زده یکچند بشیون نبرد راه

نقد دل وزدی و آنگاه بتقریب حیا　　سر به پیش افگنی و چشم ببالا نکنی

نیست در عشق دلِ شاد شنیدی که چه بُد　　پادشاہی ز غلامی پدری از پسری

وای بر جان خلائق اگر آرند بحشر　　عوضِ روز قیامت شبِ تنهائی را

(۲۰) طالب آملی

برادر خاله زادۂ حکیم رکنا کاشی بود۔ جویای معانی بلند است و غواص لآلی دلپسند

میرزا صائب گوید ؎

بطرز تازہ قسم یاد می کنم صائب — کہ جائے طالب آمل در اصفهان پیداست

در ریعانِ شباب از ولایت خود برآمدہ بہ نزہتکدۂ ہند خرامید چون میرزا غازی وقاری از پیشگاہ جہانگیر پادشاہ بصوبہ داری قندھار مامور گردید. ونقد کمیاب قدردانی اہل کمال را رواج داد. طالبا خود را بآستان میرزا غازی کشید. و بہ التفات فراوان اختصاص یافت طالبا قصیدۂ طولانی در مدح میرزا غازی می طرازد. ودران قصیدۂ رفتنِ خود از ہند پیش میرزا مفصل بیان می نماید. از انجاست این بیت ؎

عنایاتِ شوق تو شد ورنہ کے دِل — زدے فال رجعت ز ہندوستانم

وبعد رحلت میرزا غازی کرت ثانی بہ گلگشت ہند شتافت وایامے با عبداللہ خان بہادر فیروز جنگ ناظم گجرات بسر بُرد. آخر باعتصام ذیل جہانگیری قوی پایہ شد و در سنہ ثمان وعشرین والف (۱۰۲۸) بخطاب ملک الشعرائی بلند نامی اندوخت و در ہمین سال ابوطالب کلیم ہمدانی از ہندوستان بعراق عجم معاودت نمود.

طالب آملی در مدح جہانگیر بادشاہ و اعتماد الدولہ وزیر و نور جہان بیگم قصائد غرا دارد.

وستی النسا خانم ہمشیرۂ طالباست ستی النسا خانم در عہد صاحبقران ثانی شاہجہان مدار المہام محل پادشاہی بود. وشوہرش نصیرا برادر حکیم رُکنا کاشی در ہندوستان رخت ہستی بربست. چون فرزندے نداشت ستی النسا خانم دو دختر کہ از طالبا ماندہ بود بہ فرزندی برگرفت. کلاں را بہ عقل ازدواج عاقل خان وخورد را بحبالۂ نکاح حکیم ضیاء الدین مخاطب بہ رحمت خاں کہ پسر حکیم قطبا برادر دیگر حکیم رکناست در آورد.

ستی النسا خانم در ذی الحجہ سنہ ست وخمسین والف (۱۰۵۶) بساط زندگانی درنوردید۔

طالبا در اوائل مُہردار اعتماد الدولہ بود آخر مستعفی شد و قطعۂ اعتذاری بنظم آوردہ۔ از انست ؎

دو صنف اند اہلِ طبیعت کہ ہرگز | ندارند باہم سرِ سازگاری
یکے را فرومایگی کرد شاعر | یکے را بزرگی و عالی وتباری
من آن شاعرم شکر للہ کہ دارم | زبختِ بلندِ تو اُمیدواری
کہ گر دہر یاقوت یکدانہ گردد | درو بینم از چشم نا اعتباری
بہ گلزارِ معنی ہزارِ فصیحم | بمنصب چہ شد نیستم گر ہزاری
چو مہرِ تو دارم چہ حاجت بمُہرم | مرا مہرداری بہ از مُہرداری

طالبا در مدح قلیج خان ناظم لاہور قصیدۂ ہشتاد و چہار بیت در یک شب فکر کرد و بآن می نازد و می گوید ؎

منم کہ نیست چو من شاعرے ز اہلِ سخن | منم کہ نیست چو من قائلے ز اہلِ کلام
گواہ این دو سہ معنی ہمین قصیدہ بس است | کہ یافت از سرِ شب تا سپیدہ دم اتمام

اما میرزا صائب اشہب فکر از طالبا نیز تر راند۔ وہنگام ورودِ برہان پور قصیدۂ شصت و یک بیت در یک چاشت در مدح ظفر خان بنظم آوردہ و در آنجا مے فرمائد ؎

ہزار حیف کہ عرفی و نوعی و سنجر | نیند جمع بدار العیار برہان پور
کہ قوتِ سخن و لطف طبع مے دیدند | نمی شدند بطبع بلند خود مغرور
ہمین قصیدہ کہ یک چاشت روی داد مرا | ز اہل نظم کہ گفت است در سنین وشہور

اگرچہ طالبا را بیست و سہ بیت افزون است۔ اما افزونی ابیاتِ طالبا باوسعت

وقت کم است۔ وکمی ابیات مرزا باتنگی فرصت افزون۔ و این معنی از تقسیم ابیات برساعات واضح می شود۔

آمدم برین کہ نسبت بجناب مرزا صائب بے ادبی نمی توان کرد۔ امّا این ہمہ تفاخراز طالب آملی نامنظور است۔ چہ شوکت قصیدۂ قریب صد بیت در مدح میرزا سعد الدین درعرض چہار ساعت نجومی انشا نمود۔ ومطلقاً لب باظہار کمال نکشود۔ مطلع قصیدہ این است ؎

بسکہ جوشد شعلۂ حل کردہ از مینائے من شیشہ را فوارۂ آتش کند صہبائے من

و در آخر قصیدہ می گوید ؎

شب کہ گردیدم ہم آغوشِ پریزادِ خیال چار ساعت درگذار شام دیو آسای من

این ہمہ اطفال معنی راکہ افکار من اند زاد کلک مریم آسای مسیحا زای من

طالبا درعین جوانی از زیبا خلعتِ زندگانی برآمد و این واقعہ در سنہ ست و ثلثین والف (۱۰۳۶) پیش از فوت جہانگیر پادشاہ بیک سال رو داد۔

دیوان قصائد غزلیات و رباعیات طالبا در وقت تحریر۔ بدست آمد فرصت وفا نکرد کہ بانتخاب پرداختہ شود۔ گل چند از گلستانش حوالۂ دست قلم می شود ؎

گر من بجائے جوہرِ آئینہ بودمے بے رونما ترا بتو کے می نمودمے

من کیم کز شرم قتل من سر انداز دبہ پیش ہیکلِ خونم گرانی می کند بر گردنش

بے نیازانہ ز ارباب کرم مے گزرم چون سیہ چشم کہ بر سرمہ فروشان گزرد

ملایمت کن و فارغ شو از ملامتِ خلق کہ نخل موم ز آسیب تیشہ آزاد است

دشنامِ خلق را ندہم جز دعا جواب ابرم کہ تلخ گیرم و شیرین عوض دہم

سبک چنین کہ بگلگونِ می سوار شدم امید ہست کہ رنگ پریدہ را گیرم

خانۂ شرع خراب است کہ ارباب صلاح در عمارتگری گنبد دستار خود اند

مزۂ در جہان نے بینم دہر گوئی دہانِ بیمار است

(۲۱) شفائی اصفہانی

اسمش شرف الدین حسین است - پدرش حکیم ملا طبیبے حاذق بود - مشارٌ الیہ مراحل کسب علوم بسرعت نوردید - وحکمت نظری را بیشتر ورزید - و مدتے مشق طبابت کرد - قرابادین او مشہور است - و عمرہا در نسخہ نویسی شعر اُفتاد و بمعاجین افکار دماغہا را تقویت بخشید - مرزا صائب فرماید ؎

در اصفہان کہ بدردِ سخن رسد صائب کنون کہ نبض شناس سخن شفائی نیست

حکیم نزد شاہ عباس ماضی بافزونی قرب و منزلت امتیاز داشت تا بحدے کہ روزے درعرض راہ شاہ را برخورد - شاہ خواست کہ از اسپ فرود آید حکیم مانع آمد اما امرا ہمہ پیادہ شدند تا حکیم گذشت -

ہجو بر مزاجش غالب آمد - میر باقر داماد میگفت "شاعری فضیلتِ شفائی را پوشید - و ہجا شعرا و را پنہان ساخت" لیکن در پایان عمر ازین امر نا ملائم بتوبہ موفق گردید -

فوتش در رمضان سنہ سبع وثلثین و الف (۱۰۳۷) اتفاق اُفتاد -

زادۂ طبعش دیوان جد و ہزل و چند مثنوی است مثل "دیدۂ بیدار" و "نمکدان حقیقت" و "مہر و محبت" این ابیات از دیوانش ماخوذ شد ؎

در دل در آ تفرجِ گلہای داغ کن از خانہ چون ملول شوی سیر باغ کن

خویش را بر قلب غم آخر دلِ بیتاب زد این کتانِ پارہ کوس خصمی مہتاب زد

حالمے تو کو کہ بر درگاہ او دادی کنیم مشتِ خونے بر جبینِ ظالیم و فریادے کنیم

از زبانِ خنجر کین پرسشِ دلہا مکن عالمے را طعمۂ شمشیر استغنا مکن

اے در آغوشِ ملک پرورده بدخوئی مکن	شکرستان زیرلب داری ترش روی مکن
بخود غمِ تو نگویم که بیم رسوائی است	نهان کنم زخیالت که یار هرجائی است
به انتقام ابد آشتی میسر نیست	زبسکه خوے تو بر یک گناه مے پیچد
نو بهارے که دلی نشگفد از پهلوی او	جاے آنست که پهلوی خزان بنشیند
دامنِ دیده نگهدار که در مذهب ما	دل چو شد کشته دیت از مژهٔ تر گیرند
یک لحظه نپرداخت مرا داورِ محشر	این شکوهٔ جانسوز بمحشر دگر افتاد
خدا عشقِ مرا از ننگ رسوائی نگهدارد	که بدبیتابی پیرامنِ این راز می گردد
گر نقد جان بهاے وصالت نمی شود	از قاصدِ تو ذوق خبر می توان گرفت
آن دل که نامزد بوفاے تو کرده ام	کارے مکن که عربده جوئے دگر شود
تپ غم دیده را دلسوزیِ شکر زبان دارد	تبسم را مکن شیرین که می ترسم بجان افتم
ز هر بیداد م به بزم امتحان کم کم مریز	هرچه داری بر سرم هم ریز تا یکجا کشم
پے شکستنِ پیمان همین بس است تلافی	که به هر تازگی عهد داد دست بدستم
مرا قیمت به پنهان دیدنی کردی خورسندم	که بوی غبنی می آید از ارزان بها کردن

(۲۲) قاسم۔ قاسم خان جوینی

قاسم مائدۂ فصاحت است۔ و ناظم جواہر بلاغت۔ منیجه بیگم خواهر اعیانی نورجهان بیگم در حبالهٔ عقد قاسم خان بود۔ و به علاقهٔ سلفیت جهانگیر بادشاه به پایهٔ امارت و رتبهٔ مصاحبت سر برافراخت۔ و به قاسم خان منیجه مشهور گردید[۱] در اواخر عهد جهانگیری بحکومت صوبه اکبرآباد و حراست قلعه آن مصرے پرداخت و در آغاز دولت شاهجهانی به منصب پنجهزاری پنج هزار سوار و ایالت

[۱] مآثر الامرا جلد ۳۔ صفحه ۷۹ مطبوعه کلکته۔

صوبۂ بنگالہ امتیاز یافت۔

ودر سنہ اثنین و اربعین و الف (۱۰۴۲) بعد فتح ہوگلی بندر کہ از بنادر عمدۂ بنگالہ است۔ بفاصلۂ سہ روز باجل طبیعی در گزشت۔ امیرے خیر مستجمع کرائم اخلاق بود در نماز تہجد تقید داشت۔ و ہر سال دو لک روپیہ بہ مستحقان می رسانید

رایت سخن باین شکوہ می افرازد ؎

نمونۂ جرس بیدلم صدا نہ کنم — زبس شکستہ دلم لب بخندہ وا نکنم

راہ از ہجوم گریہ بر آواز بستہ ایم — خون خوردہ ایم تا لب غماز بستہ ایم

(۲۳) شوقی میر محمد حسین

از سادات ساوہ است۔ و طراح سخن باحلاوہ۔ میرزا صائب کلام اورا تضمین میکند و می گوید ؎

جواب آن غزل است اینکہ میر شوقی گفت — چو شیر از دو طرف می کشند زنجیرم

از ولایت خود بکشور ہند آمد و بشمول عواطف اعتماد الدولہ طہرانی جہانگیری گردید۔ بعد چندے سدۂ جہانگیر پادشاہ لازم گرفت۔ و بہ تقصیرے مورد عتاب شدہ در حبس اُفتاد۔ و بتوجہ قاسم خان جوینی از قید رہائی یافت و مُدتے با او بسر بُرد۔ آخر بولایت ایران معاودت نمود و ہمانجا در گذشت۔

طلائے سخن باین چاشنی از معدن بیرون می آرد ؎

در عشق ہر کجا کہ بلندی است پست ماست — فیروزۂ حبابی گردون بدست ماست

نتوان عربدۂ باچشم تو کردن آرے — بتواضع گزرانند ز خود مستان را

(۲۴) فتحی اردستانی

فاتح ابواب خیال بندی است۔ و حرف شناس قفل ابجد مشکل پسندی۔ مرزا

صائب سخن او را تضمین می کند و می فرماید ؎

این جواب آن غزل صائب کہ فتحی گفتہ است از فراموشان مباد آن کس کہ ما را یاد کرد

فی الجملہ تحصیل کردہ بود۔ و در کمال ملایمت و نہایت پاکیزگی زندگانی میکرد۔ وفات او در سنہ خمس و اربعین و الف (۱۰۴۵) واقع شد

گوہر سخن چنین در سلکِ نظم می کشد ؎

ہزار نکتہ بمن گفت چشم غمازش چو سرمہ خوردہ کہ بیرون نیاید آوازش

بدیدہ اشک شود رہنمون دلِ ما را ستارہ شمع بود رہروانِ دریا را

(۲۵) فصیحی

از اعیان سادات ہرات۔ و آئینۂ نقش پذیر حُسنِ صفات بود۔
خوانندۂ افسون فصاحت۔ نوازندۂ قانون بلاغت۔ میرزا جلال اسیر گوید ؎

آنانکہ مستِ فیضِ بہار اند چون اسیر تہ جرعۂ زجامِ فصیحی کشیدہ اند

ابتداء حال در خدمت حسن خان بن حسین خان حاکم ہرات عظیم تقرب داشت۔ و تخم مدحت پدر و پسر فراوان در سرزمین سخن کاشت دران ایام ورود حکیم شفائی بہ ہرات اتفاق اُفتاد۔ و در مجلس حسن خان با میرزا فصیحی ملاقات دست داد۔ و مشاعرۂ ایشان بمنازعہ انجامید۔ خان طرف فصیحی گرفت۔ شفائی از ہرات برآمدہ فصیحی را ہجو کرد۔ فصیحی در دیوان بلند حوصلگی را کار فرمود و اصلاً ملتفت جواب نشد۔ ہجو فصیحی در دیوانِ شفائی بنظر درآمد دل نخواست کہ زبانِ قلم بکلمات رکیک آشنا شود۔

میر تقی اوحدی صفاہانی گوید:۔ چند نوبت عزم ہند کرد مانع او شدند چون ماہچۂ لوائی شاہ عباس ماضی در سنہ احدی و ثلثین و الف (۱۰۳۱) سواد افروز ہرات گردید۔ میرزا فصیحی باریاب ملازمت گشت۔ و صحبت او دلنشین شاہ اُفتاد۔ و بعنایات

فراوان مخصوص گردانید۔ وہمراہ خود بعراق عجم و مازندران برد۔ ازفروغ تربیت گوہراورا جلائے بخشید"۔

دیوان فصیحی بنظر درآمد۔ خوش محاورہ است۔ امّا مضمون تازہ بندرت دارد۔ این چند بیت ازو التقاط یافت ؎

زبونِ دردِ پریشان زلف یارشدم ۔۔۔ نہ صید دوست کہ صیدِ دلِ فگار شدم

رمزیست خطِ دوست کہ چون بخت سرآید ۔۔۔ آب سیہ از چشمۂ خورشید برآید

تو تماشا مکن آئینہ کہ حیران نشوی ۔۔۔ زلف برخویش میفشان کہ پریشان نشوی

لبے کز ناز گی بار تبسم برنمے تابد ۔۔۔ بخونِ علطم کہ امروزش بدشنام آشنا کردم

رتبۂ حسن بلنداست چہ حاجت بہ نقاب ۔۔۔ بہر منعِ نگہی کز مژہ کوتاہ تر است

ہزار بار قسم خوردہ ام کہ نام ترا ۔۔۔ بلب نیاورم اما قسم بنام تو بود

خویش را برنوکِ مژگانِ ستم کیشان زدیم ۔۔۔ آن قدر زخمے کہ دل میخواست در پیکان نبود

ما زہر فا تلیم فصیحی نہ شہدِ ناب ۔۔۔ مرد طپانچہ خوردنِ بال مگس نہیم

خارِ ترم کہ تازہ ز باغم بریدہ اند ۔۔۔ محرومِ بوستانم و مردود آتشم

نوبہار ابشمیم گلِ عیشم مفریب ۔۔۔ کہ من این نالۂ زار از دلِ خرم دارم

مختصر دستی کہ مارا بود صرفِ جام شد ۔۔۔ گر خدا روزی کند دست دگر بر سر زنم

خاک آن کوی فصیحی ز جبین رنجہ مکن ۔۔۔ از مہ و مہر بیاموز جبین سائی را

(۲۶) شاپور طہرانی

پدرش خواجگی برادرِ حقیقی میرزا محمد شریف ہجری پدرِ اعتماد الدولہ جہانگیری است شاپور فریبی ہم تخلص میکرد۔ قصائد دلفریب دارد و غزلہائے دیوان زیب مرزا صائب کلام اورا تضمین می کند و می فرماید ؎

صائب این تازہ غزل آن غزل شاپور است — کہ گران می رود آنکس کہ توکل دارد

کلیات شاپور بنظر در آمد قصیدہ نسبت دیگر اقسام شعر خوبتر می گوید و داد رقت و نزاکت می دہد۔ چون قاعدۂ اغلب این جریدۂ ذکر ابیات غزل است چند بیت از غزلیات او جدا نمودہ شد۔

بشوخی توسوارے بصدر زین ننشست — توتا سوار شدی فتنہ برزمین ننشست

گرچہ در حاشیۂ بزم تو داخل باشم — روخراشیدہ تر از صفحۂ باطل باشم

نہ گل چیدم ازین بستان نہ نام یاسمن بردم — دلے پر درد از غوغاے مرغان چمن بردم

در رہ یارے کز و ممنون یاری نیستم — گرچہ خود را کشتہ ام بے شرمساری نیستم

بے می سر تیمار دل ریش ندارم — تا مست نگردم خبر از خویش ندارم

نازک دلم چو کاسۂ چینی خدائے را — انگشت بر لبم نزنی کز فغان پُر است

قدر من پست از بلندیہاے استغنای اوست — ورنہ دیوار من از دیوار کس کوتاہ نیست

مأ و نگاہ دور کہ رندان پاکباز — بر سر نخے زنند گلے را کہ بو کنند

سینہ بر خنجر او زن کہ شہادت اینجا — ناقص است ار مدد کشتہ بہ قاتل نرسد

چو ابرم از پے رفع کدورت گریہ می آید — اگر بر خاطر باد صبا بینم غبار خود

میرود رقص کنان بر دم تیغے شاپور — دامنش را بگذارید کہ کارے دارد

گو۔ مبا بہر تلافی بسر کشتۂ خویش — بہ کہ این صلح بر نجیدن پای نکشد

ہر تیر کہ چون پیشکر از دست تو خوردم — تا آہن پیکان ہمگی جزو بدن شد

ہیچ جرمے نیست در عالم زغمازی بتر — عشق معذور است گر منصور را بردار کرد

عیب پوش خود نباشم عیب جوی کس نیم — دردمندم در شکست دردمندان نیستم

نعم البدل وعدۂ صد سال وصال است — آن بوسہ کہ نقد از لب پیغام گرفتم

کفے غبارم وعریانی ست کسوت من — نیم عبیر کہ خود را بہ پیرہن مالم

روشن نشد ز آتش ما چشم خانۂ — ہمچون چراغ گور بویرانہ سوختیم

فرصتِ عرضِ تمنا کو کہ در ایام وصل | یار مستغنی و من مستغرقِ نظارہ ام
زین سرکہ فروشان نتوان بادہ خریدن | صفرای می از بادۂ خوناب شکستیم
ورقِ ہستیم از ہم بدرانید کہ من | دیدہ ام آنقدر اصلاح کہ باطل شدہ ام

(۲۷) اسیر میرزا جلال بن میرزا مومن شہرستانی

شاعر ادا بند است و موجدِ اندازہاے دلپسند۔ ابو طالب کلیم گوید ؎

میرزای ما جلال الدین بس است | از سخن سنجان طلبگار سخن
راستی طبعش استاد من است | کج نہم بر فرق دستارِ سخن

و میرزا صائب سخن او را مکرر تضمین میکند و در مقطعے میگوید ؎

خوشا کسے کہ چو صائب ز صاحبان سخن | تتبع سخنِ میرزا جلال کند

اسیر اگرچہ تلمیذ فصیحی ہروی است امّا با میرزا صائب اعتقاد تمام دارد۔ و مکرر نغمۂ ستایش می سنجد۔ وجای می گوید ؎

با وجودِ آنکہ اُستادم فصیحی بودہ است | مصرعِ صائب تو اندیک کتاب من شود

میرزا از اجلۂ ساداتِ شہرستان صفاہان است و بمصاہرت شاہ عباس ممتاز زمان پیوستہ سرگرم صحبتِ اربابِ کمال بود۔ و بعلو ہمّت و سمو فطرت اتصاف داشت۔ اما با گردش جام و شرب مدام آنقدر خوگر شُد کہ در عین جوانی بر بستر ناتوانی افتاد۔ و در سنہ تسع و اربعین و الف (۱۰۴۹) غبار ہستی بباد فنا داد۔

دیوانش سیر نمودہ شُد۔ غث و سمین دارد۔ و مضامین تازہ کم واقع شدہ این چند رشحہ از خمستانش می چکد ؎

گرچہ آن قیمت ندارد دل کہ پامالت شود | صرف آتشبازیِ طفلان ہمسالت شود
رخصتِ کشتنم بدہ نرگسِ کم نگاہ را | یا مکن آشنای دل گرمی گاہ گاہ را

بامیدِ کسے نگذاشت بیدادش دلِ ما را
خدا اجرے دہد در کشتنِ ما قاتلِ ما را

بلب ہر دم ز شادی شکر این سودا نمی گنجد
کہ در دامِ تغافل غیرِ صیدِ ما نمی گنجد

پس از عمرے بسویم گر نگاہے کرد جا دارد
شہیدِ زخمِ شمشیرِ تغافل اجرہا دارد

خطِ یار گرچہ سر زد نگہِ ستمگرش ہست
چہ غم خمار دارد می ناز در سرش ہست

بکدام جان بیازد بکدام سر بہ بخشد
چہ کند کسے بہ یکدل کہ ہزار دلبرش ہست

جولان دل شکاریش از کار بردہ است
مستانہ می رود جلوے میتوان گرفت

غیرت روا نداشت کہ تنہا گزارشش
عمرِ عزیز در قدم نامہ بر گزشت

نہ خوب دانم و نے زشت اینقدر دانم
کہ ہر چہ ہست بغیر از من انتخابِ من است

گرچہ استغناست ناحق کشتگان را خون بہا
چشمِ خوبان رانگاہِ عذر خواہی لازم است

در پریشان کدۂ یاس بود فیض رسا
سایۂ بید خوش آیندہ شمالے دارد

صبح خندان می شود بر روے تیغ آفتاب
کاملے باید کہ از تقصیرِ جاہل بگذرد

بدوستی کہ چو در کوی او غبار شوم
نسیم را خبر از سرگزشت من مکنید

بگذارید کہ بگذارم و آہے بکشم
عمرہا سوختہ ام تا نفسے یافتہ ام

گفتم ندہی دل نشنیدی سخنم را
از آئینہ دیدی چہ قدر ناز کشیدی

دستے کہ بر نگیرد از پا فتادۂ را
چون آستینِ خالی است بیکار تا بگردن

ربا عی

آگاہی چیست سیرِ دُنیا کردن
در مملکتِ وجود سودا کردن

چون مہر سفر کن کہ بود کار زنان
از سرمۂ سایہ دیدہ بینا کردن

(۲۸) ادائی ـ میر محمد مومن یزدی

کلامش اداہائے خوب دارد ـ و اندازہائے مرغوب ـ در دیار خود متہم بالحاد گردید

ومجال اقامت ندیده رخت بوسعت آباد ہند کشید و در سنہ ثلثین والف (۱۰۳۰) وارد دکن شد۔ ودران الکہ مراحل زندگانی بپایان رسانید۔

سیّارات ابیاتش ازافق بیان طلوع می کند ؎

بے روی تو روزیکہ رہم بر چمن افتد دیوار بہ از سایہ کہ بر روی من افتد

یک دل آزاد درین دامگہ فانی نیست یوسفے نیست درین مصر کہ زندانی نیست

چاشنی گیر زہر کاسۂ این خوان گشتم خوش نمک تر زسر انگشتِ پشیمانی نیست

رباعی

این عمر بباد نو بہاران ماند این عیش ببسیل کوہساران ماند

زنہار چنان بزی کہ بعد از مردن انگشت گزیدنی بیاران ماند

(۲۹) سعیدا نقشبند یزدی

نقشبند کارگاہ خوش تلاشی است۔ وصورت آفرین ہیولاے خوش قماشی میرزا صائب اورا بزبان ادب یاد می کند و می گوید ؎

این خوش غزل زفیض سعیدای نقشبند صائب زہجر دل تبأمل رسیدہ است

سعیدا در صفاہان اقامت داشت۔ ونزد اکابر وقت معزز ومحترم می زیست نقش خیال در پرند عبارت چنین می بافد ؎

کس نیست کہ خارم ز دلِ ریش برارد این خار مگر آتشے از خویش برارد

(۳۰) نظیر مشہدی

نظیر عندلیب بہار است۔ وعدیل طوطی شیرین گفتار۔ در سنہ ثلثین والف (۱۰۳۰) احرام بیت اللہ بست وبعد از ادراک این سعادت متوجہ ہند گشت۔ و

در اثناء راہ شدائد بسیار کشید و کشتی او شکست۔ بعد محنتِ تمام بہ شہر بیجاپور رسید۔
و در سلک مقربان عادل شاہ انخراط یافت۔

اول نظیری تخلص می کرد۔ باستدعای نظیر نیشاپوری نظیر قرار داد۔ گویند
نظیری عوض حرف یا دہ ہزار روپیہ بہ نظیر تسلیم کرد۔ و این سوال و جواب ظاہرا غانباً
شدہ باشد۔ زیراکہ نظیر بعد فوت نظیری بہ ہندوستان رسید واللہ اعلم
نظیر آہوانِ معانی را باین قسم شکار می کند ؎

نگذاشت زسامانِ تنم ضُعف جُدائی | چندانکہ نگاہ شوم و از مژہ خیزم
در سلسلۂ بال فشانانِ ہوائی | خم ناشدہ از نامۂ من بال و پرے نیست

(۳۱) نادم لاہیجانی

سرخروئی معرکۂ شُعراست۔ اما از شکستِ نفس نادم تخلص می گزیند۔ و صدر آرای
مجلس فُصحاست۔ لیکن از فروتنی در صفِ آخر می نشیند۔ الکن طلق اللسان بود۔
و قصب السبق از رائضانِ مضمار زبان آوری می ربود۔ از دیار خود بممالک دکن
اُفتاد۔ و با مولانا نظیری نیشاپوری صحبت معتقدانہ داشت۔ بعد چندے بصوب
بنگالہ خرامید۔ و از انجا بہ عظیم آباد پٹنہ حرکت کرد۔ آخر بہ اصفہان معاودت
نمود و ہمانجا مرحلۂ آخرت پیمود۔

ریحانِ کلامش در سرزمینِ ورق سبز می شود ؎

در کعبہ اگر دل بسوے یار نباشد | احرام کم از بستنِ زُنّار نباشد
ہرگز این طفل مزاجی نرود از یادم | گر بتابوت روم شوخی گہوارہ کنم
باعثِ جلوۂ گل دیدۂ بیدار من است | بلبلان شور برآرید کہ خوابم نبرد
ہنوزش رنگ طفلی ہست گل چیدن نمیداند | بدامن آشیانِ بلبل از گلزار می آید

(۳۲) سُروری کابلی

عالم بیگ نام دارد۔ نکات رنگینش گلدستۂ سروری است۔ وخیالاتِ دلنشینش سرمایۂ حضوری۔ در اُردوی جہانگیری بسر مے برد۔ و در زمرۂ خوش خیالان می زیست نہال فکرش باین رعنائی می بالد ؎

لطف و دشنام تو تسکین دلِ بیہوش است | آتش از آب چہ گرم و چہ خنک خاموش است
در رقص دست و پا زدن اختراعِ ماست | چون نبض زیر پوست تپیدن سماعِ ماست
چوگان صفت بطلب خود بپشت پا زدیم | پیوندِ ما بمطلبِ ما انقطاعِ ماست
عُذرِ دستِ تہی است خُلق کریم | میوۂ بید سایۂ بید است

(۳۳) مطیع تبریزی

طوطی بے بدل و مطیع استادِ ازل است۔ میرزا صائب مصراع اورا تضمین می کند و می فرماید ؎

جواب آن غزل است اینکہ گفتہ است مطیع | کلید کعبہ و بتخانہ در بغل دارم

مطیع تجارت پیشہ بود۔ از دیار خود بسیر ہند خرامید۔ روزگارے مُہنّا داشت طرۂ اشعارش پیرایۂ عارض ورق می شود ؎

آہے کہ مرا از دلِ پُر درد برآید | چون شاہسواری است کہ از گرد برآید
چو وسعتِ عدم و رخیال می آید | ز تنگنائے وجودم ملال می آید

(۳۴) اوجی نطنزی

فکر بلندش طرفہ اوجے دارد۔ و شعر آبدارش عجب موجے۔ میرزا صائب سخن

اور تضمین می کند و می فرماید ؎

این جواب مصرع اوجی کہ وقتی گفتہ است | پادشاہی عالم طفلی است یا دیوانگی

و اوجی نسبت بمیرزا می گوید ؎

صائب نمود جوہر شعر مرا بہ من | تیغ برہنہ ام کہ جگردار یافتم

اوجی باحسن خان شاملو حاکم ہرات بسر مے برد۔ و در مدح او فراوان قصائد پرداخت۔

دیوان او بمطالعہ در آمد و این چند بیت بالتقاط رسید ؎

کرم گلے است کہ در باغ خود نمائی نیست | کریم ساختہ بودن کم از گدائی نیست

گر شامگہ شیب و گر صبح شباب است | پوشیدن چشم از دو جہان یکمژہ خواب است

ساغر بغیر داد ز رشکم خراب ساخت | آتش بدیگرے زد و ما را کباب ساخت

نگہ گرم عنانم صف دیدار کجاست | بوسۂ بے ادبم کنج لب یار کجاست

رطل گران بقیمت جان می توان خرید | این است گوہرے کہ گران میتوان خرید

درین زمانہ پسر با پدر نمے سازد | درین حدیث گواہم شراب انگوری است

بہر یک لب خندہ نتوان منت شادی کشید | منصب گل گر دہند غنچۂ تصویر باش

ما حریف این قدر بار تعلق نیستیم | مَی بزور این رنگ را بر چہرۂ ما بستہ است

خاطر جمعی ندارم از تو آخر دیدہ ام | ہمچو دستار پریشانم ز سر وا کردۂ

کے بآرایش ویرانۂ ما سے آید | آنکہ در آئینہ یک جلوہ بصد ناز کند

من گرفتم خویش را بے غم تسلی ساختم | خاطر غم را باین معنی تسلی چون کنم

باآن کہ قتل ما بتحمل حوالہ کرد | چندان امان نداد کہ خاکے بسر کنم

صفاے روی عرقناک یار را نازم | کہ صلح داد بہم آفتاب و شبنم را

از بادہ نمے توان بریدن | زین آب گذر نمے توان کرد

او حجی این قطرۂ خونی کہ اجل خواہد ریخت | صرفہ آنست کہ در گردنِ دشمن باشد

(۳۵) مشرقی میرزا ملک مشہدی

درنظم ونثر منشأ بدائع آثار است ومشرقِ فراوان انوار۔ چندے درخراسان باحسن خان شاملو گزرانید۔ آخر باصفہان شتافت۔ و درسلک منشیان شاہ عباس ماضی انتظام یافت۔ خان مذکور درمفارقت او غزلے گفتہ۔ از آن است ؎

تا مشرقی از کنار من رفت | از مشرقم آفتاب رفتہ

دیوان مشرقی بملاحظہ درآمد۔ قصائد غرا درمدح شاہ صفی بنظم آوردہ۔ و مقطعات ہجو بسیار گفتہ۔ محرر اوراق التزام کردہ کہ زبان خامہ را از ہجویات و ہزلیات شعرا نگاہ دارد۔

مشرقی مضامین خوب درقصائد تلاش کردہ۔ این چند بیت از غزلیات او برچیدہ شد ؎

نمی گویم کہ آتش رنگ یا گل بو بگرداند | الہی آن گلِ آتش طبیعت خو بگرداند
دوستان بوی می از خرقۂ ما مے آید | نکہتِ یوسف ازین کہنہ قبا می آید
ہمچو خورشید قدم بر سرِ دنیا دارم | عالمے در تہِ یک آبلۂ پا دارم
پرتوِ شمع رخے افتاد در کاشانہ ام | سوزشِ یاقوت شد خاکسترِ پروانہ ام
دل را بشمیم گل داغے نرساندیم | پروانۂ خود را بچراغے نرساندیم
چو عندلیب مدارم بآہ و نالہ گزشت | چو گل تمام بہارم بیک پیالہ گزشت
باغبان چون غنچۂ نرگس مرادر خوابچید | تا بحسرت درکدامین بزم چشمے واکنم
زکعبہ آیم و رشک آیدم بخون نابے | کہ از زیارت دلہاے خستہ مے آید

کارِ دوبارہ عیش بتاراج دادن است | می راز خم بجام کن و در سبو مکن
مطلب زاضطراب بمقصد رسیدن است | از شیشہ تا بلب نرسد می رسیدہ نیست
نہ در بہار نشاطے نہ در خزان المے | فلک مرا بچہ امید در قفس دارد
نہ زخم خار کشیدم نہ بوی گل دیدم | زعندلیب شنیدم کہ نوبہاری ہست
آب حیات تیغت جان داد مشرقی را | ہرگز کسے ندارد جان دادنی چنین یاد

(۳۶) منیر ابو البرکات لاہوری بن مُلا عبد المجید ملتانی

صاحب طبع منیر و نظم و نثر دلپذیر است۔ در منشآت خود گوید "من بے خانمان کہ در قلمرو سخن وطن گزیدہ ام صد ہزار بیت بلند بنیاد نہادہ ام" منثورات او وشرحے کہ بر قصائد عرفی شیرازی نوشتہ متداول است۔ مولد و منشأ منیر دار السلطنت لاہور است

در عہد شاہجہانی اول با میرزا صفی مخاطب بہ سیف خان ناظم الہ آباد بسر می برد ابن سیف خان داماد میرزا ابو الحسن مخاطب بہ آصف خان بن میرزا غیاث بیگ اعتماد الدولہ طہرانی جہانگیری است۔ بعد ازان منیر با اعتقاد خان حاکم جونپور پسر خورد اعتماد الدولہ مذکور مربوط گشت۔ واز خوان احسان او زلہ برداشت۔

و ہفتم رجب سنہ اربع وخمسین والف (۱۰۵۴) در مستقر الخلافہ اکبر آباد رخت حیات بربست۔ نعش او را بلاہور نقل کردہ زیر خاک سپردند۔

طبع منیر سواد سخن را چنین روشن می کند ؎

قدم برون ننہد ماہ من ز منزلِ خویش | بود چو صورت آئینہ زیب محفلِ خویش
سہی قدان کہ گرفتار جلوۂ خویش اند | چو نخلِ شمع دوانند ریشہ در گلِ خویش

(۳۷) قدسی - حاجی محمد جان مشهدی

جان سخن پروری است و روح معنی گستری - سعادتِ زیارتِ حرمین شریفین اندوخت - وبگلگشت ہند خرامش نمود - و در شہر ربیع الآخر سنہ ثنتین واربعین والف (۱۰۴۲) بتقبیل عتبۂ صاحبقران ثانی شتے برلب گذاشت روزاول قصیدۂ بعرض رسانید کہ مطلعش این است ؎

ای قلم برخود ببال ازشادی و بکشا زبان   در ثنائے قبلۂ دین ثانی صاحبقران

بعنایت خلعت و انعام دو ہزار روپیہ کامیاب گشت - و در ذیل ثنا طرازان انخراط یافت - و بیومیۂ بیش قدرے موظف گردید - و بارہا بجوائز کام دل اندوخت

شیخ عبد الحمید صاحب شاہجہان نامہ در وقائع جشن نوروز سال ہزار وچہل وپنج ہجری می نگارد کہ :-

"روز پنجشنبہ دوازدہم شوال سر یرآرای آسمان چہارم پرتو اعتدال بر ساحت حمل"
"انداخت و افسردہ طبعان نباتات را باہتزاز در آورد - شانزدہم ماہ مذکور -"
"حاجی محمد جان قدسی در جلدوی قصیدۂ کہ بمدح پادشاہی محلی ساختہ بود بر زبر"
"کشیدہ مبلغ وزن راکہ پنج ہزار و پانصد روپیہ شد باو مرحمت گردید و دراواسط شہر"
"ربیع الاول سنہ تسع واربعین والف (۱۰۴۹) بعنوان صلۂ شعر صد مہر عنایت"
"شد - و در جشن شفا یافتنِ جہان آرا بیگم بنت صاحبقران ثانی از آسیب آتش"
"دراوائل شوال سنہ اربع وخمسین والف بعنایت خلعت و دو ہزار روپیہ تمتع"
"برگرفت"-

شیر خاں در مرآۃ الخیال می نویسد کہ :-

"حاجی محمد جان قصیدۂ رنگین در مدح صاحبقران ثانی گفتہ بعرض رسانید بادشاہ"

"اقسام جواہر ثمینی طلبیدہ فرمود تا ہفت بار دہانش از آن پر کردند انتہی[۱]"

اما مؤلفین شاہجہان نامہا مثل مُلّا عبدالحمید لاہوری و مُلّا علاء الملک تونی و صاحب عمل صالح کہ ہر کدام حالات پادشاہی مستوفی می نگارد صلۂ پُر کردن دہانِ قدسی بجواہر بہ زبانِ قلم نیاوردہ اند۔

قدسی پادشاہ نامۂ صاحبقرانی نظم آوردہ چون نام عبداللہ خان فیروز جنگ در وزن پادشاہ نامہ نمی گنجید۔ باین حسن بیان اداکرد ے

نہنگے کہ از غایتِ احتشام　　نگنجد بحر از بزرگیش نام

بخاطر ناقص می گزرد کہ برای نگنجیدنِ نام دو تعلیل آورد۔ اَز غایت احتشام و اَز بزرگی۔ احدہما زائد است۔ اصلاح برین وجہ می تواند شد ے

نہنگے ست از غایتِ احتشام　　نگنجد بحر از بزرگیش نام

و طورِ دیگر بتکلف معنی می تواند شد کہ ضمیر شین را راجع بنام سازند یعنی نہنگے کہ از غایت احتشام او نام بمرتبۂ بزرگ شدہ است کہ در بحر نمی گنجد۔ و اصلاحے کہ کردہ شد معنی را صاف ادا می کند۔

مثنوی و قصیدۂ قدسی خوب است لیکن غزلش چندان رتبہ ندارد۔ انتقال او در سنہ ست و خمسین و الف (۱۰۵۶) اتفاق اُفتاد۔ کلیم در مرثیۂ او ترکیب بندے گفتہ و تاریخ چنین یافتہ مصرع دور از ان بلبلِ قدسی چمنم زندان شد ۱۰۵۶ھ

شیخ عبدالحمید می گوید کہ "قدسی بعارضہ اسہال در دار السلطنت لاہور در گزشت" و غنی کشمیری در قطعہ تاریخ وفات کلیم گوید کہ ے

عمرہا در یاد او زیر زمین　　خاک بر سر کرد قدسی و سلیم

عاقبت از اشتیاقِ یکدگر　　گشتہ اند این ہر سہ دریکجا مقیم

---

[۱] تذکرہ مرآۃ الخیال صفحہ ۱۲۷ مطبوعہ کلکتہ۔ ترجمۂ حاجی محمد جان قدسی۔

ظاہر منطوق عبارت ہمین است کہ ہر سہ دریکجا مدفون اند واین وقتے تواند شد کہ جسد قدسی را بہ کشمیر نقل کردہ باشند۔

ومیر طاہر نصیر آبادی می نویسد کہ "استخوان او را بمشہد مقدس رسانیدند"

دیوان قدسی بنظر تصفح در آمد واین چند بیت اختیار افتاد ؎

زود بہ کردم من بے صبر داغ خویش را | اول شب می کشد مفلس چراغ خویش را

در جلوہ گری مثل نرگس یاد ندارد | نادر بود آن بیشہ کہ استاد ندارد

در مجلسے کہ یاران شرب مدام کردند | نوبت بما چو آمد آتش بجام کردند

اینجا غم محبت - آنجا جزای عصیان | آسایش دو گیتی بر ما حرام کردند

در چنین فصلے کہ بلبل مست گلشن پر گل است | گر ہمہ پیمانۂ عمر است خالی خوب نیست

ہر چہ با زلف تو می ماند دل از من مے برد | روز عمرم در تمناے شب یلدا گزشت

غم ہجوم آورد من در فکر بے سامانیم | میزبان خجلت کشد ہر چند مہمان آشنا ست

عیش این باغ باندازۂ یک تنگدل است | کاش گل غنچہ شود تا دل ما بکشاید

گرد ست شام ہجران گیرد گلوی شب را | مشکل کہ تا قیامت از صبح دم برآید

عشق چون قسمت ارباب معیشت میکرد | لالہ داغے زمیان برد کہ داغم دارد

تاب ہجران شرابم نیست تا وقت صبوح | پیشتر از صبح می خندد گل پیمانہ ام

نگذاشت بخواب عدمم شیون بلبل | گل ریختہ بودند مگر بر سر خاکم

(۳۸) سلیم میرزا محمد قلی طہرانی

از طبقۂ اتراک ونکتہ سنجان بلند ادراک است۔ صاحب طبع سلیم وذہن مستقیم۔ در سلاست عبارات ممتاز ودر نزاکت خیالات بے انباز۔ ابتداء حال با میرزا عبد اللہ وزیر لاہیجان بسر می برد۔ وبمزید مصاحبت امتیاز داشت۔ در آن

ایام مثنوی رنگینے در تعریف لاهیجان انشا کرد۔

آخر الامر در عهد شاهجهانی سرے بهند کشید و مثنوی مسطور را تغیر داده بنام کشمیر ساخت۔ ازان است در صعوبت راه کشمیر ؎

چنان معلوم می گردد که این راه | رهِ موران بود بر خرمنِ ماه
زبس رهرو در و سنگین خر آمد | زپا بیش رشتہ پنداری برامد
همانا کافر است این کوه خونخوار | که دارد بر کمر زین راه زنار
مغلطان سنگ از و تا سے توانی | که باشد بد بلائے آسمانی
بسامان رفتنِ این راه زشت است | مجرّد شو که این راه بهشت است

بعد ورود هندوستان ندیم میر عبد السلام مشهدی شد و در مدح او قصائد بلند پرداخت۔ میر عبد السلام از عمدهٔ امرا شاهجهانی است در عهد شاهزادگی بمنصب شایستہ و خطاب اختصاص خان اختصاص داشت و بعد سریر آرای سلطنت اول بخشی دوم شد۔ پس ازان ناظم گجرات و عقب آن ناظم بنگاله۔ سپس بخطاب اسلام خان و والا پایۂ وزارت مباهی گشت۔ و چون نوبتِ وزارت به سعد الله خان رسید پادشاه اسلام خان را بایالت ممالک دکن سرفراز فرمود و هم در زمانِ حکومت دکن سنه سبع و خمسین و الف (۱۰۵۷) جهان فانی را وداع نمود۔ مقبرهٔ او در سواد اورنگ آباد معروف است عمارتے دلنشین دارد۔

محمد قلی سلیم در رکاب اسلام خان بسرے برد۔ و در سالے که اسلام خان فوت کرد یعنی سنه سبع و خمسین و الف (۱۰۵۷) او هم در کشمیر رخت سفر ازین عالم بر بست۔ و در دامن کوهے که مشهور به "تخت سلیمان" است مشرف بر تالاب ڈل خلوت نشینِ خاک گردید۔

این چند بیت از دیوان سلیم بر ارباب ذوق سلیم عرض می شود ؎

گذار از دستم که گلِ باغ وفا یم — بر دستِ تو شایستهٔ تر از رنگ حنایم

تا چند دیر و کعبه مخوان این فسانه را — همچون کمانِ حلقه یکی کن دو خانه را

بدست آئینه از عکس رخش گلدسته را ماند — ز شانه زلف او هندوی ترکش بسته را ماند

ای تازه روز زخم خدنگ تو داغ ما — از روغنِ کمانِ تو روشن چراغ ما

در قفس رفت چو قمری چمن از یاد مرا — بهتر از سرو بود سایهٔ صیاد مرا

مدعی گر نکند بحث سخن دلگیر است — در جدل گوش و زبانش سپر و شمشیر است

تا سحر امشب شراب ناب می باید گرفت — خونبهائے شمع از مهتاب می باید گرفت

نارسائی به هنرور همه جا همراه است — جامهٔ سرو ز موزونی او کوتاه است

جدل از خصم هنر باشد و از من عیب است — چون رگ لعل ز دانا رگِ گردن عیب است

هما نصیب تو از من چنانکه خواهی نیست — که استخوانِ مرا مغز همچو ماهی نیست

امشب که ز بختم بسوی بزم تو راه است — چون شمع سراپای تنم وقف نگاه است

صید ما را از خدنگش در دل و جان آتش است — ناوکِ او را اگر چون شمع پیکان آتش است

ساقیِ گلفام صحنِ باغ را میخانه ساخت — از طرب چون صبح صوفی سبحه را پیمانه ساخت

واقف کسے ز شیوهٔ آن کجکلاه نیست — چون صورتِ فرنگ نگاهش نگاه نیست

نیم بلبل که بفصلِ گل بگلشن آشیان گیرم — دهم صد گل که همچون شمع یک برگ خزان گیرم

چو بلبل باعثِ شوریدہ گفتاری نمی دانم — چو گل تقریبِ این آشفته دستاری نمی دانم

باوجودِ صد هنر لافم ز شعرِ دلکش است — خامه در دست هنرور تیرِ روی ترکش است

روزیِ کس را خورد کسے دیگرے زان چوب را — آب نتواند فرو بُردن که رزقِ آتش است

بهر کدام نمک لطف می کنی خوب است — که داغهائے دلم را ز هم جدائی نیست

راحتِ مردان هم از سرپنجهٔ مردانگی است — شیر را در وقت خفتن دست و بازو متکاست

ذوقے از دیدنِ معشوق بدلگیری نیست — غنچه در چاک قفس قفلِ درِ زندان است

نگردد گریهٔ مستانه ام کم | که این بارانِ شب سینه گرفت است

نتوان نمود نقش ترا آنچنانکه هست | آئینه پیشِ روی تو چون صبح کاذب است

خنده بر سرو مکن این همه در محفل خویش | جامهٔ کوته اش اولی است که خدمتگار است

تسلیم از سرِ نو حالِ آسمان پیدا است | نشانِ مرکبِ طفلان رکاب کوتاه است

چون تند روی کاشیان تبدیل ساز میشود | قالبِ مجنون تهی لیلی چو در محمل نشست

به بزم باده مرو بے صحیفهٔ غزلے | سفینهٔ بطلب تا توان در آب نشست

مهمان بخانهٔ دیر چو ماند عزیز نیست | کوتاهی زمانهٔ عمرِ درازِ ماست

گر سرو بود کجکله و بر زده دامان | منعش نتوان کرد از ینها که جوان است

هیچ کس حالِ سرِ ما رانمی داند که چیست | عالمے راچشم همچون صبح بر دستارِ ماست

شاهان چرا تسلیم بر و رشک مے برند | ملکِ سخن چو بیش زیک گوشواره نیست

دل درونِ سینه ام می رقصد از حرف و لحن | هیچ سازے ماهیان راچون صدائے آب نیست

تیغ او پیش از اجل می سازدم از غم خلاص | راه پل دوراست می باید مرا بر آب زد

از یار مصلحت نیست آهنگِ شکوه کردن | چون دف بحلقهٔ ما دیوار گوش دارد

در مقامِ عشق دل را از تعلق پاک کن | با همه آئینه را نتوان بدستِ شاه داد

سلیم گفت که دارم بطره است سخنے | بخنده گفت که هندو زبان چه می داند

یوسفِ من چشمِ طفلان نیست تنها بر رهت | شوقِ مکتوبِ تو پیران راکبوتر باز کرد

هیچ کس پروردهٔ خود را نمی خواهد زبون | آب و آتش را خصومت بر سرِ خاشاک شد

اعتبارے دولتِ جمشید را پیدا نشد | تاک تا از دودمانِ خود باو دختر نداد

نسبتے در عاشقی ما را به مرغِ بسمل است | تا زما صیاد سر نگرفت ما را سر نداد

نیست در ایران زمین سامانِ تحصیلِ کمال | تا نیامد سوی هندستان حنا رنگین نشد

باخبر باش از زبانِ خود که دانایانِ راز | از خموشی حلقه در گوشِ سخن چین کرده اند

جہانِ سفلہ اگر داد جرعۂ آبے — ہمان نفس چو پی آن را بروی من آورد

از عذر نیست ہرگز دلگیر وعدۂ او — کاہل ہمیشہ خواہد ہمراہ لنگ باشد

شانہ می آید بکارِ زلف از آشفتگی — آشنایان را در ایام پریشانی بپرس

چو تُند باد حوادث مشو غبار انگیز — پناہ مردمِ بے دست و پا چو مژگان باش

بسکہ دارم ذوقِ جَستن از فضاے رونگار — درمیانِ خانہ ہمچون تیرِ صید ان می کشم

سفرِ اوّلِ شوق است بکوبیت مارا — صید ما زود توان کرد کہ نوپروازیم

حیف باشد کہ زبے مہریِ او شکوہ کنیم — ما کہ معشوق پران ہمچو کبوتر بازیم

چنان قناعتِ فقر است سازگار مرا — کہ چون حباب شوم فربہ از ہوا خوردن

عہد کردم کہ گر این بار بکوی تو رسم — سرمۂ دیدہ کنم سایۂ دیوار ترا

مخفی نماند کہ در تتبع فقیر اول کسیکہ تضمین چسپان در مقطع غزل طرح انداخت سلیم است۔ می گوید ؎

سلیم امشب بیاد تربتِ حافظ قدح نوشست — اِلاٰ یاٰ اَیُّھَا السَّاقِی اَدِرْ کَاْساً وَّنَاوِلْھَا

و مے گوید ؎

گفتِ حافظ دید چون کلک بیانم را سلیم — بلبلے برگ گلے خوش رنگ در منقار داشت

زبان زدِ خلق است کہ او معانیِ بیگانہ را با خود آشنا می ساخت۔ چنانچہ مُلاّ وارستہ گوید ؎

دخلے کہ نکردی بکلام اللہ است — بیتے کہ نبردۂ تو بیت اللہ است

طرفہ اینکہ سلیم از دستِ دیگران می نالد و می گوید ؎

دیوانِ خود بدستِ حریفان مدہ سلیم — غافل مشو کہ غارتِ باغِ تو می کنند

و نیز می گوید ؎

دیوانِ کیست از سخنانم تہی سلیم — تنہا نہ بر من این ستم از دستِ صائب است

نامِ میرزا صائب را تصریح کرده اما بالغ نظران می دانند که میرزا صائب خیلے صاحب قدرت سیر بضاعت است - حاشا که باخذو جر پرداز د - ومتاع بیگانه را دستمایۂ خود سازد - مضامینے که از سلیم و صائب همسایه یکدیگر واقع شده و بنظرِ تتبع این نارسا رسیده دریںجا ثبت می نماید - وچون تاریخ وفات سلیم مقدم است اول شعر سلیم مذکور می شود -

سلیم ؎ مشاطه را جمالِ تو دیوانه می کند — کائینه را خیالِ پریخانه می کند
صائب ؎ دل را نگاه گرمِ تو دیوانه می کند — آئینه را رُخِ تو پریخانه می کند

غنی کشمیری نیز این مضمون را می بندد که ؎

هرکس که دید روی تو دیوانه می شود — آئینه از رُخِ تو پریخانه می شود

سلیم ؎ چشمِ تو ام زهوش تهیدست می کند — یک سرمه دان شراب مرا مست می کند
صائب ؎ از چشمِ نیم مستِ تو بایکجهان شراب — ما صلح کرده ایم بیک سرمه دان شراب

سلیم ؎ صدا چگونه برآید کزاین سیه چشمان — بسنگ سرمه شکستند شیشۂ ما را
صائب ؎ نماند نالۂ دل در دو پیشۂ ما را — بسنگ سرمه شکستند شیشۂ ما را

مُلّا طاہر غنی نیز این مضمون بسته است ؎

زبیم آنکه مبادا صدا بلند شود — زسنگِ سرمه شکستیم آبگینۂ خویش

سلیم ؎ ز آشفتگی طرۂ مقصود خبر داد — هر فال که از شانۂ شمشاد گرفتیم
صائب ؎ خواهد فتاد دامنِ زلفش بدستِ من — این فال را ز شانۂ شمشاد دیده ایم

سلیم ؎ زینت اربابِ معنی جوهرِ ذاتی بس است — لاله درکوهِ بدخشان گر نباشد گو مباش
صائب ؎ شمع برخاکِ شهیدان گر نباشد گو مباش — لاله در کوهِ بدخشان گر نباشد گو مباش

سلیم ؎ اگر بچشمِ حقیقت نظر کنی دانی — که طوقِ فاخته برپاے سرو خلخال است
صائب ؎ حسن بالادست را آرایشے چون عشق نیست — طوقِ قمری سرو را بهتر زخلخالِ زر است

سلیم؎ سلیم ہندِ جگر خوار خوردِ خونِ مرا | چہ روز بود کہ راہم باین خراب فتاد
صائب؎ صائب از ہند جگر خوار برون می آیم | دستگیرِ من اگر شاہِ نجف خواہد شد

اما ملا نوعی خبوشانی پیش از ہر دو می گوید؎

گداخت ہند جگر خوارم ای اجل بپسند | کہ استخوانِ ہمائی غذای زاغ شود

و ملا مشرقی نیز ہند را باین صفت یاد می کند و می گوید؎

دلم در آرزوے ہند خون شد | کہ خون باد دلِ ہندِ جگر خوار

مقتضای حُسن ظن آنکہ اشتراک مضامین را حمل بر توارد کنند و تا کہ محمل حسنی داشتہ باشد چرا در پے محمل دیگر روند۔

علامۂ تفتازانی در مطول نقل می کند ملحض کلامش اینکہ :۔

"حکم سرقہ وقتے کردہ میشود کہ اخذ ثانی از اول یقینی باشد والا احکام سرقہ مترتب نمی تواند"
"شد و از قبیل توارد خواہد بود۔ و در صورتے کہ اخذ ثانی از اول معلوم نباشد باید"
"گفت کہ فلان شاعر چنین گفتہ است و دیگرے سبقت بُردہ چنین یافتہ۔ و باین حُسن"
"تعبیر مغتنم داند فضیلت صدق را۔ و محفوظ دارد خود را از دعوی علم بغیب و نسبت"
"نقص بغیر انتہیٰ"[۱]

و اگر کسے بنظر تفتیش ملاحظہ کند کم شاعرے را از توارد مضامین خالی یابد چہ احاطۂ جمیع معلومات خاصۂ حضرت علم الٰہی است تعالیٰ شانہٗ۔ خامۂ معنی نگار تیرے بتاریکی می افگند چہ داند کہ صید وارستہ است یا بال و پر بستہ ابو طالب کلیم خوب گفتہ و گوہرِ انصاف سُفتہ؎

منم کلیم بطُورِ بلندیِ ہمت | کہ اِستفادۂ معنی جز از خدا نکنم
بخوانِ فیضِ الٰہی چو دسترس دارم | نظر بکاسۂ دریوزۂ گدا نکنم

[۱] مطول جلد ۲ صفحہ ۴۴۰ بحث سرقہ مطبوعہ

دلے علاجِ توارد نمی توانم کرد مگر زبان بسخن گفتن آشنا نہ کنم

فقیر جزوے از اشعار توارد فراہم آوردہ۔ چند بیت از تواردات سخن سنجان متاخرین بر سبیل استشہاد عرض می شود

امیر خسرو ؎ بستم دلِ اسیران بکجا گریزد از تو بحوالی دو چشمت چشم بلا نشستہ

صائب ؎ بحوالی دو چشمت چشم بلا نشستہ چون قبلہ کرد لیلی ہمہ جا بجا نشستہ

بنائی ؎ قضا کہ بر لب او خطِ عنبریں دارد برای کشتن من زہر در نگین دارد

صائب ؎ اُمید جانِ شیرین داشتم از لعل سیرابش ندانستم کہ از خط زہر در زیرِ نگین دارد

میر سنجر ؎ دمِ واپسین زلیخا بکشید ترانہ تن زد کہ بہ جذبۂ محبّت پسر از پدر بگرفتم

نقی ؎ چہ غم از فریبِ دشمن کہ محبتِ زلیخا بکشا کشِ نہانی پسر از پدر برآرد

سلیم ؎ شوق رویش ہمہ کس را بغریبی دارد سبب این است جلاے وطن آئینہ را

کلیم ؎ چند در خانہ اش آتش فتد از پرتوِ تو زین ستم آینہ در فکر جلائے وطن است

سلیم ؎ چون کشم بار گرانِ غمِ دوری کہ ضعف نگہِ خود نتوانم ز رخت بردارم

کلیم ؎ ز ناتوانیِ خود اینقدر خبر دارم کہ از رخت نتوانم کہ دیدہ بردارم

اسیر ؎ نیست جوہر بہ تیغ یار اسیر بہر قتلم نوشتہ دارد

میر صیدی ؎ نیست جوہر کہ بشمشیرِ تو تصویر شدہ است رقمِ قتل جہانے است کہ تحریر شدہ است

ملا غریبی ؎ قضا جدا ز تو خونم چرا نمے ریزد مگر ز دستِ قضا این قدر نمے آید

اسیر ؎ بار ہرگز بسر نمے آید از قضا این قدر نمی آید

سلیم ؎ مگر از صبح محشر روزنِ من روشنی یابد کہ شبہاے سیاہم ابروِ پیوستہ را ماند

واعظ ؎ چون دو ابروی سیاہ کہ بہم پیوست است بے تو شبہائے درازم ہمہ برہم بست است

حزنی ؎ مرا بر سادہ لوحیہاے حزنی خندہ می آید کہ دارد چشم لطف از دلبرِ نامہربانِ من

فطرت ؎ مرا بر سادہ لوحیہاے فطرت خندہ می آید کہ عاشق گشتہ و چشم وفا از یار ہم دارد

سلیم ؎ آنکہ پیغامے برد از ما بسوی او دل است | نامۂ بے طاقتان بر بالِ مرغ بسمل است
فطرت ؎ می توان از دل تپیدن یافت احوال مرا | نامۂ بے طاقتان بر بالِ مرغ بسمل است
صائب ؎ سرچشمۂ حیات لب میچکانِ اوست | عمرِ دوبارہ سایۂ سروِ روانِ اوست
فطرت ؎ عیشِ ابد بکامِ دلِ دردمندِ تست | عمرِ دوبارہ سایۂ سروِ بلندِ تست
صائب ؎ صحبتِ ناجنس آتش را بفریاد آورد | آب چون در روغن افتد میکند شیون چراغ
علی ؎ آب چون در روغن اُفتد نالہ خیزد از چراغ | صحبتِ ناجنس را باشد ثمر آزارہا
مشرقی ؎ برگِ حنائیم و بامید رنگ و بو | در دستِ دیگرے است خزان و بہار ما
خالص ؎ ما را خبر ز شادی و غم نیست چون حنا | در دستِ دیگرے است بہار و خزان ما
واعظ ؎ مدعا از دل برون کن تا برآید مدعا | شد نگین با نام تا افگند از خود نام را
وحید ؎ دور فگن نام را کہ نام فگندن | صاحبِ نام و نشان نمود نگین را
ناظم درمعراج ؎ چنان بگذشت زین سقفِ شفاف | کہ سیلابِ نگہ از عینکِ صاف
وحید ؎ ز چشم مہ سوے بالا سفر کرد | چو نورِ دیدہ از عینک گذر کرد
فیاض ؎ بباغ بسکہ ز شرمِ رخت گل آب شود | غلافِ غنچۂ گل شیشۂ گلاب شود
وحید ؎ بگلشنے کہ رُخِ دوست بے نقاب شود | ز شرمِ غنچۂ گل شیشۂ گلاب شود
دانش ؎ لب تشنۂ تیغیم بگو قاتلِ ما را | کو آب کہ شیرینی جان زد دلِ ما را
قاسم دیوانہ ؎ دم آبے ز تیغت مستمندم | دلم می سوزد از شیرینیِ جان
صائب ؎ ہمیشہ صاحبِ طولِ امل غمین باشد | کہ چین بقدر بلندی در آستین باشد
بیدل ؎ دستگاہ ہست ہر قدر بیش است آکلفت بیشتر | در خورِ طول است چینہائے کہ دارد آستین
وحید ؎ بالِ مرا شکستگی پر نبستہ است | پرواز ما چو رنگ ببالِ شکستہ است
بیدل ؎ ما لافِ ہمت از مددِ عجز مے زنیم | پرواز ما چو رنگ ببالِ شکستہ است
حنا گلشن راز ؎ عدم آئینہ - عالم عکس و انسان | چو چشمِ عکس در وے شخص پنہان

جہان انسان شد وانسان جہانے ازین پاکیزہ تر نبود بیانے

انسان ست ہستی شخص و عدم چو آئینہ بہ پیش
عالم بمثال عکس بے خویش و بخویش
انسان بمثل چو چشم عکس است در و
آن شخص عیان نمود پاک از کم و بیش

این مضمون توضیحے میخواہد لہٰذا بشرح رباعی پرداختہ می آید۔

شرح

ہستی را کہ در اصطلاح صوفیہ صافیہ عبارت از حقیقتِ حق است تعالیٰ شانہٗ تشبیہ می دہد بشخصے کہ خود را در آئینہ مشاہدہ می کند۔ جہت جامع آنکہ ہر دو محتوی بر نوعے از کثرت اند۔ کثرت در ذات رائی باعتبار اعضا و در ذات حق عزّ شانہٗ بحسب شیونات ذاتیہ چنانچہ می فرماید کُنْتُ کَنْزًا مَّخْفِیًّا۔ و ہر دو خواہانِ ظہور اند آن تناسبِ اعضا می بیند و این کمال اسمائی و صفاتی جلوہ می دہد چنانچہ می فرماید فَاَحْبَبْتُ اَنْ اُعْرَفَ۔

و عدم را کہ در اصطلاح این طائفہ علیہ عبارت از علم حق است جل برہانہٗ تشبیہ می دہد بہ آئینہ۔ بعلاقۂ آنکہ ہر دو منشاء انکشاف اند۔

و عالم را بعکس آن شخص۔ وجہ تشبیہ آنکہ حقائقِ عالم کہ نزد صوفیہ صور علمیہ است در مرتبۂ علم متجلی می گردد چنانچہ عکوس در مرآت منطبع مے شود و بر ارباب بینش ہویدا ست کہ چنانچہ در آئینہ عکس جمیع اعضا می اُفتد عکس چشم نیز می اُفتد۔ و در عکس چشم عکس آن شخص بتمامہ نمودار می گردد۔ پس حقیقتِ انسان را کہ از جملہ حقائق عالم مخصوص بجامعیت و مظہریت اتم است تشبیہ می دہد بعکس چشم کہ آن ہم ممتاز است از عکوس سائر اعضا کہ آئینہ داری آن شخص می کند و او را باو باز می نماید بخلاف عکوس دیگر وَ ھٰذَا مَعْنٰی کَلَامِ الشَّیْخِ الْاَکْبَرِ قُدِّسَ سِرُّہٗ وَکَانَ اٰدَمُ ھِیَ الْمِرْاٰۃُ الْمَجْلُوَّۃُ۔

واشتراک اسم مشبہ ومشبہ بہ یعنی انسان وانسان العین لطفے خاص دارد تخلصِ شاعر کہ انسان است این لطف را دوبالا کرد۔

پس معنی رباعی چنین باشد کہ ہستی یعنی ذات حق کہ جامع جمیع شیونات است درمرتبۂ علم کہ بمنزلۂ آئینہ است جلوہ نمود وعالم بمثال عکوس وظلال آن شخص متمثل شد۔

ومعنی بے خویش وبخویش آنست کہ عالم را مانند عکس دوجہت پیدا شد۔ ازین رو کہ موجود علیحدہ می نماید وبوصف غیریت بنظر می آید بے خویش است یعنی ہیچ زیرا کہ آن شخص درحقیقت خود برخود مشہود می گردد وعکس را جز در وہم غلط نما وجودے نیست۔ و ازین رو کہ عکس درحقیقت خود اوست کہ برخود متجلی است بخویش یعنی موجود فی حد ذاتہ۔

اما حقیقتِ انسان ازجملہ حقائق عالم مانند چشم عکس است یعنی عکس چشم کہ ذات حق درو جلوہ فرمود باجمیع مراتبے کہ درعالم متجلی است۔

ومعنی پاک ازکم وبیش آنست کہ ظہور حق تعالیٰ درحقیقت انسان وظہور او درتمام عالم باہم متضاد ومتناقض نیست مگر بحسب اجمال در انسان وتفصیل درعالم۔ چنانچہ صورتِ آن شخص در آئینہ ودرچشم عکس تفاوتے ندارد الا بہ اعتبار کبر درمرآت و صغر درچشم عکس۔ ونظر بہمین انسان را عالم صغیر می نامند وعالم را انسان کبیر۔

این معنی برطبق اصطلاح مشہور است واگر بر مکشوف حضرت مجدد قدس سرہ حمل کنند نیز می تواند شد۔

نزد مجدد قدس سرہٗ حقائق عالم اعدام است وصفات عالم اعدام صفات الٰہیہ بشرط آنکہ وجود حق جل شانہٗ ووجودات صفات در اعدام متجلی شوند بحیثیتے کہ اعدام بمنزلۂ مواد باشند۔ ووجودات بلکہ عکوس آنہا بمثابۂ صور۔ وہریک حقیقت ازین مادہ وصورت ترکیب یافتہ واللہ اعلم۔"

شیخ غلام مصطفےٰ انسان

درین مقام دو کلمہ ترجمہ صاحب رباعی بتلمیح می آید نام آنسان شیخ غلام مصطفےٰ است واصلش از کنبو و مولد و منشأ او مراد آباد از توابع شاہجہان آباد۔ انسانِ کامل بود در احاطۂ علوم عقلی و نقلی ممتاز اماثل تحصیل معقولات بیشتر از مُلّا قطب الدّین شہید سہالوی نمود و نبذے در خدمت شیخ غلام نقشبند لکھنوی تلمذ کرد و سلسلۂ سند حدیث بہ شیخ عبد الحق دہلوی رحمۃ اللہ تعالیٰ رسانید۔ و رسمِ ارادت در طریقۂ قادریہ بجناب شیخ جان محمد شاہجہان آبادی بجا آورد۔

شیخ جان محمد

شیخ جان محمد از کملاءِ عصر بود در عزلت و استقامت یگانۂ وقت می زیست۔ شاہ کلیم اللہ چشتی دہلوی می فرمود کسیکہ دریافت صحبتِ اسلاف تمنّا داشتہ باشد۔ صحبتِ شیخ جان محمد دریابد۔

شیخ غلام مصطفےٰ در فنون دیگر سوای علوم درسی نیز دستگاہ عالی داشت مثل طب و نجوم و خوشنویسی و فنون حرب و علم شانہ بینی و علوم ہندی بحیثیتے کہ اکثر براہمہ حل غوامض از خدمتِ شیخ می کردند و شعر ہندی نیز خوب می گفت۔ صنادید شعراء ہندی در حضور او سر فرود می آوردند۔ و اصلاح کبت و دوھہ می گرفتند۔

کتب جمیع فنون در لوح سینہ محفوظ بود۔ و کراسی از کتب در ملک نداشت۔ و استعارہ ہم نمی کرد۔ وقت درس سوائی حل کتاب آن قدر فوائد زوائد بقدر حوصلۂ متمتع ذکر می کرد کہ ہر گاہ این کس رجوع بحواشی می نمود فوائد مسموعہ را از فوائد مکتوبہ زیادہ می یافت و ہر کس از ارباب فنون بخدمت شیخ می رسید بہرۂ فنے کہ مناسب آن کس می دید صحبت می داشت۔

اکثر عمر بعنوان نوکر پیشگی گذرانید۔ در عہد عالمگیر پادشاہ بہ علاقۂ منصبداری از ہند بدیار دکن خرامید۔ و مدتے درین دیار بسر برد آخرہا ترک نوکر پیشگی کردہ در بلدہ ایلچپور پائے اقامت افشرد۔

می فرمود در ایام طالب علمی با جوانے تعلقِ خاطر پیدا شد۔ جوان در قصبۂ از قصبات سکونت داشت۔ خود را بمسکن محبوب کشیدم و دست از تحصیل باز کشیدم قضا را جوان فوت شد و من سر بصحرا دادم وقتے مولانا قطب الدّین را گورے بران قصبہ اُفتاد و از مردم استفسار حال بندہ نمود۔ صورت واقعہ بعرض رسانیدند۔ فرمود کسی بر ود و او را بیارد مردم گفتند او بآبادی زنہار نمی آید۔ حضرت ملا قلم گرفتہ بر شقۂ نوشت اَطْرِقْ کَرَا اَطْرِقْ کَرَا اِنَّ النَّعَامَةَ فِی الْقُرٰی[1]

این کلام افسونِ عرب است کہ بآن جانور وحشی را صید کنند۔ استعمال این کلام درین مقام نظر بحال شیخ و حضرت مُلا کہ اُستاد بود بسیار بموقع واقع شد۔

بمجرد دیدنِ شقہ سَمْعًا وَّطَاعَةً بخدمت ملا شتافتم و سعادت ملازمت دریافتم

شیخ پیش از انتقال بسہ سال لباس را تغیر داد و لبس قمیص اختیار کرد۔ شب اول در خواب دید کہ گوینده ٔ می گوید رَجُلٌ خَیْرٌ یَّعْمَلُ خَیْرًا

انتقالِ او در سنہ اثنین و اربعین و مأتہ و الف (۱۱۴۲) واقع شد۔ مدفن ایلچپور۔

بقیہ بحث نوادر

اکنون گلگون قلم بر جادۂ مدعای اصلی می خرامد۔

گر فتیم کہ شاعرے جمیع دواوین زبانے را احاطہ کرد دواوین زبان دیگر را چہ علاج می تواند کرد۔ و جامع السنۂ مختلفہ بودن خود بسیار نادر است مثلاً علامۂ چلپی متخلص بفارغ گوید ؎

جرم از طرفِ غیر و ملامت ہمہ بر من | گوئی سرِ انگشتِ ملامت زدگانم

این مضمون بعینہ در شعر ابن شرف قیروانی واقع شدہ کہ می گوید ؎

غَیْرِیْ جَنٰی وَاَنَا الْمُعَاقَبُ فِیْکُمْ | فَکَاَنَّنِیْ سَبَّابَةُ الْمُتَنَدِّمِ

ابن شرف این شعر خود را بر ابن رشیق خواند و پرسید کہ مثل این مضمون شنیدۂ۔

[1] تاج العروس جلد ۶ صفحہ ۱۳۱ سہ مطبوعہ مصر شرح ملا جامی صفحہ ۱۰ مطبوعہ کانپور ۱۲۹۳ء۔

گفت بلے شنیده ام وبیت نابغهٔ ذُبیانی برخواند ؎

فَکَلَّفْتَنِیْ ذَنْبَ امْرِءٍ وَّ تَرَکْتَه، کَذِی الْعُرِّ یُکْوٰی غَیْرُہٗ وَھُوَ رَاتِعٗ

عُر بضم عین مہملہ مرضے است کہ در شتر میشود وشتر صحیح را داغ کنند تا سرایت نکند۔

ابن رشیق بعد خواندن شعر با ابن شرف گفت کہ تو این مضمون را ازینجا گرفتهٔ و فاسد ساختهٔ زیراکہ معاقب غیر جانی باید۔ در بیت تو ہر دو یکے است و در بیت نابغہ جدا است۔

راقم الحروف گوید در شعر ابن شرف تقابل عضو با عضو است نہ شخص با شخص مثلاً زبان ناگفتنی گفت و این کس انگشت گزید پس می بایست کہ زبان را تعذیب می کرد۔ وہمچنین چشم نادیدنی دید یا گوش ناشنیدنی شنید۔ وشاعر را این اعتبارات کفایہ می کند و مُلّا محمد سعید اشرف مازندرانی گوید ؎

نگاہ گوشۂ چشمی سوی ما می توان کردن نماز وقت بیماری بایما می توان کردن

وبرہان الدین قیراطی در ہمزیۂ خود گوید ؎

کَمْ سَلَامٍ بِالطَّرْفِ مِنْھَا عَلَیْنَا کَصَلٰوۃِ الْعَلِیْلِ بِالْاِیْمَاءِ

وشوکت بخاری گوید ؎

تا کیم مژگانِ چشم داغ باشد تیر او دیدهٔ زخم مرا ابرو بود شمشیر او

وابن نباتہ مصری گوید ؎

خَلَقْنَا بِاَطْرَافِ الْقَنَا فِیْ ظُھُوْرِ ھِمْ عُیُوْنًا لَّھَا وَقْعُ السُّیُوْفِ حَوَاجِبٗ

طرفہ آنکہ شاعرے پیش از ابن نباتہ این مضمون را یافتہ۔ چنانچہ علامهٔ تفتازانی در خاتمهٔ فن ثالث از مطول بیان کرده۔

وسید حسین خالص گوید ؎

خونے ز دم تیغ توای شوخ چکید است آن خال کہ بر گوشهٔ ابروے تو پیدا است

ومؤلف کتاب پیش از اطلاع این بیت گفتہ ؎

لَبِسَتْ مِنَ الْمِسْكِ خِیْلَانٌ بِوَجْنَتِهٖ   دُمٌّ تَقَاطَرَ مِنْ صِمْصَامِ لَحْظَتِهٖ

وعلماء گفتہ اند کہ اگر ثانی از اول در بلاغت افزون باشد محمود است واگر دون باشد مذموم - واگر مساوی باشد فضیلت اول راست وثانی بعید از ذم است - بشرطیکہ آثار سرقہ ہویدا نباشد -

عارف جامی قدس سرہ در بہارستان تحت ترجمۂ سلمان ساوجی میفرماید کہ :-

وے در سلاستِ عبارات و دقتِ اشارات بے نظیر اُفتادہ - در جواب اُستادان قصائد وارد - بعضے از اصل خوبتر و بعضے فروتر و بعضے برابر - وی را معانی خاصہ بسیار است و اکثرے از معانی استادان بتخصیص کمال اسمعیل در اشعار خود آوردہ چون ثانی در صورت خوبتر و اسلوب مرغوب تر واقع شدہ محل طعن نیست ؎

معنیِ نیک بود شاہدِ پاکیزہ بدن   کہ بہر چند درو جامہ دگرگون پوشند
کسوتِ عار بود باز پسین خلعتِ او   گرنہ در خوبیش از پیشترا فزون پوشند
ہنر است این کہ کہن خرقۂ پشمین ز برش   بدر آرند و درو اطلس و اکسون پوشند

ومضمونِ این قطعہ را محرر کلمات در بیتے آوردہ و بر منطوق قطعہ شاہدے گزرانیدہ -

بیت این است ؎

شاہدِ معنی کہ باشد جامۂ لفظش کہن   نکتہ دانے گر حریرِ تازہ پوشاند خوش است

(۳۹) کلیم ابوطالب

ہمدانی المولد کاشانی الموطن - عارج طور معانی است ومقتبسِ نورِ سخندانی - مُبیضۂ سخنش ید بیضا است و خامۂ سحر شکنش ہمدست عصا - در جمیع اسالیب نظم قدرت عالی دارد وہمہ جا داد سخنوری می دہد ولہذا جمعے اورا خلاق المعانی ثانی گفتہ اند

دوبار بسیر ہند شتافت کرت اولی در عہد جہانگیری رسید و باشاہ نواز خان بن میرزا رستم صفوی صحبت کوک گردید۔ بعد چندے (اورا) یا دوطن دامنگیر شد و در سنہ ثمان وعشرین والف (۱۰۲۸) بعراق عجم صرف عنان نمود و "توفیق رفیق طالب" ۱۰۲۸ تاریخ مراجعت خود یافت لیکن بیش اندو سال در آنجا نہ استاد۔ وکرت ثانی شد بعزم جانب ہند جلوریز ساخت و با میر جملہ شہرستانی متخلص بروح الامین مصاحب ومربوط گشت وتمتعے برداشت۔ و در مدح او و شاہ نواز خان قصائد غرا پرداخت آخر دست بدامنِ دولت صاحبقران ثانی شاہجہان اَنَارَ اللّٰہُ بُرْھَانَہٗ زد و در ثنا گستران قوائم سریر خلافت رتبۂ سر حلقگی بہم رساند۔ وبخطاب ملک الشعرائی بلند آوازہ گشت۔ وسالہا در رکاب والا مشمول عواطف بود۔

صاحبقران وقتے کہ از سفر اول کشمیر لوای معاودت برافراخت وچتر سلطنت در قرب مستقر الخلافہ اکبر آباد سایۂ وصول انداخت ساعت درآمدن شہر وجلوس بر تخت مرصعے کہ حسب الامر بصرف یک کرور روپیہ زینت ترتیب یافت۔ و در عرض ہفت سال صورت اتمام پذیرفت۔ وشعراء پای تخت اشعار آبدار در تعریف این سریر بے نظیر پرداختہ اند۔ ومورخانِ روزگار برخے ازان اشعار در تاریخ نامہا ایراد ساختہ۔ باختیار انجم شناسان روز جمعہ سوم شوال سنہ اربع واربعین والف (۱۰۴۴) مقرر شد۔ وتا رسیدن ساعت در نزدیکی شہر توقف نمود۔ وغرۂ شوال این سال نیّر اعظم در نزہتکدۂ حمل خرامید ومعانقۂ عید ونوروز نشۂ سرور جہانیان را دوبالا ساخت۔ پادشاہ بتاریخِ مقرر داخل شہر شد۔ وبر تخت مرصع جلوس نمود۔ وتا نہ روز جشن عالی انعقاد یافت۔

ابو طالب کلیم در تہنیت اربع وتوصیف تخت مرصع قصیدۂ نظم کرد و بہ پایۂ سریر اعلیٰ معروض داشت مطلعش این است ؎

خجستہ مقدمِ نوروز غرۂ شوال   فشاندہ اند چہ گلہاے عیش بر سرِ سال

قصیده درجۂ قبول یافت۔ وکلیم بمیزان عنایت خسروی سنجیده شد۔ مبلغ پنج ہزار و پانصد روپیہ ہم سنگ برآمد۔ و بآن زبدۂ موزونان انعام شد۔

و درجشن نوروز سال دیگر یعنی خمس و اربعین و الف (۱۰۴۵) **حاجی محمد جان قدسی** در مقابلۂ قصیده بزر سنجیده شد۔ وہمین قدر مبلغ ہموزن برآمد چنانچه در ترجمۂ او گزارش یافت۔

و در سنه ست و اربعین و الف (۱۰۴۶) **باقیا نائینی** قصیدۂ تهنیتِ نوروز بعرض صاحبقران رسانید و بزر برکشیده شد۔ و مبلغ پنج ہزار روپیه مساوی وزن حاصل کرد۔

و بوضوح پیوست که **قدسی و کلیم** بپایۂ سریر شاہی چنانچه در میزانِ اکرام ہم سنگ بودند در میزانِ انعام ہم رتبۂ مساوات داشتند۔ وچنانچه این ہر دو از **باقیا** در موزونِ معنوی راجح اند در موزونِ صوری نیز رجحان داشتند۔

و درجشن وزن شمسی سنه ثمان و اربعین و الف (۱۰۴۸) در دار السلطنت **لاہور کلیم** را ہزار روپیه بصیغۂ جائزۂ شعر عنایت شد

کلیم در آخرِ ایام حیات خود نظم فتوحات صاحبقران تقریب ساخته رخصتِ کشمیر حاصل کرد۔ و در آن خطۂ بہشت آئین رنگِ اقامت ریخت و بتقرر سالیانه از سرکار پادشاہی آسوده حال می گزرانید۔

چون الویۂ صاحبقران در سنه خمس و خمسین و الف (۱۰۵۵) بصوب کشمیر ارتفاع یافت۔ و غرۂ ربیع الاول این سال ظل ورود بر خطۂ کشمیر انداخت۔ **ابوطالب کلیم** قصیدۂ در تهنیتِ مقدم بسمع پادشاه رسانید و بمرحمت خلعت و دو بیست اشرفی طلاسے احمر بہره مند گردید۔

وہمچنین روزے که موکب سلطانی موافق چہارم شعبان ہمین سال از

گلگشتِ کشمیر عطف عنان نمود۔ کلیم را در صلۂ قصیدہ دویست مہر انعام شد۔
فوت کلیم پانزدہم ذی الحجہ سنہ احدی وستین والف (۱۰۶۱) وقوع یافت
ودر نزدیکی قبر محمد قلی سلیم مدفون گردید ۔

گفت تاریخ وفاتِ او غنی ، طور معنی بود روشن از کلیم
۱۰۶۱ھ

این چند بیت از دیوانِ کلیم نقل می شود ۔

دل دامنِ مجاورتِ چشمِ تر گرفت ، باطفل اشک صحبت دیوانہ در گرفت
زان چشم ندیدم کہ نگاہے بمن اُفتد ، بیمار عجب نیست اگر کم سخن اُفتد
نہ رحم کرد کہ خونِ دلِ خراب نخورد ، غرورِ او ز سفالِ شکستہ آب نخورد
کے تمنائے تو از خاطرِ ناشاد رود ، داغِ عشقِ تو گلے نیست کہ بر باد رود
دماغ بر فلک و دل بزیر پائے بتان ، زمن چہ مے طلبی ۔ دل کجا ۔ دماغ کجا
گر قفس تنگ ست از بیرحمی صیاد نیست ، صید از ذوقِ گرفتاری بخود بالیدہ است
دیدۂ اُمید را کردی سفید از انتظار ، دوستداران را نبود این چشم از دلدار ست
ہر آنچہ رفت ز دستم برون ز دل ہم رفت ، میانِ دست و دلم چون صدف جُدائی نیست
از جہان بے بہرہ را نبود تمنا عمرِ خضر ، روز کوتاہ از برای روزہ داران بہتر است
تو بادشاہِ حسنی ۔ مشمار بوسہ بر ما ، زیرا کہ عیبِ شاہان دانستنِ حساب است
ہر کہ خود بین و خود آرا ۔ زہنر محروم است ، ہمچو طاؤس کہ پُر زینت و کم پرواز است
سر بر تنِ صدف نبود ز انکہ روزگار ، یکجا بہیچ کس سروسامان نمی دہد
کبابِ حُسنِ توام قدرِ حظ نکو دانم ، ز سایہ ذوق نکرد آنکہ آفتاب نخورد
اغنیا بہرہ ز اندوختۂ خود نبرند ، کہ ہمین تشنہ لبی قسمتِ دریا باشند
مژہ را داد زلف چشمِ تو در آخر حُسن ، تُرکِ مفلس چو شود تیغ بیازار برد
دوستان نازک مزاج و ما بسے نازک دماغ ، چون کسے اوقات صرفِ پاسِ خاطر ہا کند

بتان ز صحبتِ ہم می کنند کسبِ غرور | ترا بآینہ ہم آشنا نمی خواہم
دشنام و بوسہ ہر چہ عوض می دہی بدہ | حاشا کہ با تو بر سرِ دل گفتگو کنم
چون رشتۂ گلدستہ بگردِ ہمہ خوبان | گردیدم و یک یارِ وفادار ندیدم
آخر لبانِ فاختہ ام شد گلو کبود | رہنت ز خلق بسکہ بگردن گرفتہ ام
از اداے خارجِ ہر کس خجالت می کشم | باکمالِ بے دماغی من وکیلِ عالمم
نہالِ سرکش و گل بے وفا و لالہ دورو | درین چمن بچہ امید آشیان بندم
مکشاے زبان بہ زخودے راچو بہ بینی | زنہار کہ شمعِ شبِ مہتاب نباشی

(۴۰) معصوم - میر معصوم

پسر میر حیدر معمائی کاشی و برادر میر سنجر است - صاحب ذہن ثاقب - و ہم طرح ابو طالب کلیم و میرزا صائب بود -

میرزا صائب غزلے می فرماید و یکرنگیِ ہر سہ معنی طراز باہم بیان می نماید ؎

خوش آن گروہ کہ مستِ بیانِ یکدگرند | ز جوشِ فکر مئِ ارغوانِ یکدگرند
نمی زنند بسنگِ شکست گوہرِ ہم | پے رواجِ متاعِ دکانِ یکدگرند
زنند بر سرِ ہم گل ز مصرعِ رنگین | ز فکرِ تازہ گلِ بوستانِ یکدگرند
سخن تراش چو کردند تیغِ الماس اند | زنند چو طبع بکندی فسانِ یکدگرند
بغیرِ صائب[۱] و معصوم[۲] نکتہ سنج و کلیم[۳] | دگر کہ ز اہلِ سخن مہربانِ یکدگرند

میر معصوم مدتے با حسن خان حاکم ہرات بسر بردہ در عہدِ شاہجہانی قصد ہند کردہ در نواحی بنگالہ اُفتاد - اعظم خان ناظم بنگالہ میرزا با عزاز و احترام پیش آمد - و لوازم قدر شناسی بتقدیم رساند - اعظم خان جدّ ارادت خان واضح است - احوال او مجملاً در ترجمۂ واضح سمت وضوح می پذیرد -

میر معصوم مدتے رفاقتِ اعظم خان برگزید۔ واز موائد احسان او کامیاب گردید۔
سکۂ سخن باین خوش عیاری رواج می دہد ؎

مراکشایش خاطر نہ از گلستان است — کلیدِ قفلِ دلم برّۂ بیابان است
ای کہ ہمراہِ موافق زجہان مے طلبی — آن قدر باش کہ عنقا زسفر باز آید
خرابِ ہمتِ خویشم کہ صبح چون گردون — گر آفتاب بدستم فتاد شام نماند
نارم قاصدچون برآمد قالب من شد تہی — مرغِ روحِ من جوابِ نامۂ دلدار بود

بعد تحریر سرو آزاد معلوم شد کہ میر معصوم در سنہ اثنین وخمسین والف (۱۰۵۲) در ہند وفات یافت۔ وقطعۂ تاریخ فوتش در دیوانِ میرزا محمد علی ماہر بنظر در آمد۔ مادۂ تاریخ این است مصرع معصوم نزد حیدر وسجز قدم نہاد۔
۱۰ھ ۵۲

(۴۱) شیدا

مؤلد ومنشأ او فتحپور از توابع اکبر آباد است۔ صاحب ذہن رسا وفکر آسمان پیما بود دوشعر را بسرعت تمام میگفت۔ وبچشم زدن جواہر فراوان می سفت طبعش در مسلک سخن طرازی اگرچہ راست می رفت اما از جادۂ حُسن خلق انحراف داشت۔

قصیدۂ اعتراضاتے کہ در مقابلۂ قصیدہ حاجی محمد جان قدسی بنظم آوردہ شہرت تمام دارد۔ وطالبائے آملی و میر الٰہی ودیگر مردم را ہجو کرد۔ چون شیوۂ ہجا شعار خود ساختہ بود۔ خود نیز ہدف ناوک حریفان می شد۔ مناظرۂ شیخ فیروز با شیدا مشہور است۔

صاحب تاریخ صبح صادق روایت می کند "عدد اشعارش بصد ہزار رسید" در اوائل حال چندے رفیق خانخانان بود وایامے ملتزم آستانۂ شہریار بن جہانگیر پادشاہ۔ بعد از ان در سلک ملازمان صاحبقران ثانی شاہجہان۔

اَنَا الحقّ اللہ بُرْہَانَہٗ منخرط شد۔ و در زمرۂ احدیانِ سرکار والا داخل گردید۔ و چون مطلع او کہ ؎

چیست دانی بادۂ گلگون مصفا جوہرے　　　حسن را پروردگارے عشق را پیغمبرے

بسمع پادشاہ رسید در غضب آمد بجہت آنکہ اُم الخبائث را در لباسے کہ نباید وصف کرد۔ و حکم صادر شد کہ از ممالک محروسہ اخراج نمایند۔ شیدا قطعہ عذری املا نمود۔ و قول عارف جامی قدس سرہ استشہاد آورد کہ ؎

از صراحی دو بار قلقل مے　　　پیش جامی بہ از چہار قل است

پادشاہ از سرِ عتاب درگزشت ؎

الحق در عہد اکبر پادشاہ و جہانگیر پادشاہ وہنے در بنیاد اسلام راہ یافتہ صاحبقران ثانی از سرِ نو مؤسس قوانین شریعت شد و سلطان اورنگ زیب عالمگیر متمم۔ و این ہر دو پادشاہ غفران پناہ حق عظیمے بر اسلامیان ہند ثابت کردہ اند۔

شیدا آخر حال در خطۂ کشمیر گوشہ گیر شُد بمواجبے از سرکار صاحبقرانی موظّف گشت۔

از منظوماتِ اوست مثنوی مسمی بہ **دولت بیدار** در برابر مخزن اسرار مطلعش این است ؎

بِسْمِ اللّٰہِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْم　　　آمدہ سرچشمۂ فیض عمیم

درین چمن نہ گل و لالہ شبنم اندود است　　　کہ خندۂ گل این باغ گریہ آلود است

بیک دل کہ تو ان اندیشۂ دنیا و دین کردن　　　کہ نتوان ہر دو دستِ خویش در یک آستین کردن

گفتن دعا بہ لف تو تحصیل حاصل است　　　با خضر کس نگفت کہ عمرت دراز باد

فسونگر داند آن خاکے کہ از وی بوی مار آید　　　شناسم بوی زلفت را اگر در مشکِ تر پیچی

ہوا بست در سرے گنبد کہ در زیر دم تیغست | چو شمع از جیب خود ہر دم سرِ دیگر برون آرد
شہید حسرتِ آغوشت ای نازک بدن گشتم | بجائے موے سر در ماتم بند قبا بکشا

(۴۲) ادہم میرزا ابراہیم بن میر رضی

از اجلۂ سادات ارتیمان من توابع ہمدان است پدرش میر رضی نیز صاحب سخن بود۔ دیوان مختصرے ازو بنظر در آمد۔ طور قدما دارد۔ ساقی نامۂ او شیرین افتادہ ازان است ؎

دماغم زمے خانہ بوئے شنید | حذر کن کہ دیوانہ ہوئے شنید
بگیرید زنجیرم اے دوستان | کہ پیلم کند یادِ ہندوستان

دور ازان در اشک بیتابم بمژگان آشناست | دست با سر سر بزانو۔ پا بدامان آشناست

ادہم بیانے خوش دارد و زبانے دلکش۔ میرزا صائب سخن او را تضمین می کند و می گوید ؎

این جوابِ آن غزل صائب کہ ادہم گفتہ است | گر منش دامن نگیرم خون من خود مردہ بہ

ادہم از جانب مادر صفوی نژاد است۔ در ریعان شباب قصدِ گلگشتِ ہندوستان کرد۔ و در عہد شاہجہانی درین دیار رسیدہ۔ بذریعہ حکیم داؤد مخاطب بہ تقرب خان کہ از امراء عمدۂ شاہجہانی بود باریاب محفل خلافت گردید۔ و نوئینان عظام نظر بہ نجابت خاندان طرف مراعات او نگاہ می داشتند۔ لیکن از بسکہ برندی و بیباکی مجبول بود۔ وسوائے نیز در سر داشت۔ و علانیہ مرتکب مناہی می شد۔ و با اعیان شوخیہا می کرد۔ از مرتبہ افتاد۔ و چون با تقرب خان ہم بے ادائیہا از حد گزرانید۔ خان مذکور او را بمجلس فرستاد۔ تا در سنہ ستین و الف (۱۰۶۰) در دار الخلافہ شاہجہان آباد زندان ہستی را پدرود نمود۔

بہارِ سخنش چنین جوش مے زند ؎

رسائی بین کہ چون برخیزد از جا قدِّ رعنایش   فتد گیسوئے او چون سایۂ شمشاد بر پایش

(۴۳) الٰہی - میر الٰہی

از سادات اسد آباد من توابع ہمدان است - کلامش لطافتے وعذوبتے دارد - ومذاق فہار الذّتے خاص می بخشد -

در صفاہان بسیار بودہ - وبا حکیم شفائیؔ وآقا رضی صحبت داشتہ - آخر بہ نزہتکدۂ ہند شتافت ودر سلک ملازمان شاہجہانی انتظام یافت - بسیار خوش خُلق ودرویش مزاج بود - ونزد اکابر معزّز ومحترم می زیست -

فوتش در سنہ اربع وستین والف (۱۰۶۴) واقع شد غنیؔ کشمیری این مصرع تاریخ یافت - مصرع بُرد الٰہی زجہان گوی سخن

سیف کلکش جوہرہا باین خوبی عرض می کند ؎

زمانہ بسکہ مرا خاکسار مردم کرد   زآب دیدۂ من می توان تیمم کرد

رباعی

از دوریت ای تازہ گلِ باغ مراد   چون غنچۂ چیدہ خندہ ام رفتہ زیاد
گریان چو پیالۂ پُرم در کفِ مست   نالان چو سبوی خالیم در رہِ باد

(۴۴) یحییٰ - میر یحییٰ کاشی

شاعرے است احیاءِ معانی کارش - وجان در کالبد سخن دمیدن شعارش - از ولایت خود در عصرِ صاحبقران ثانی شاہجہان رہگرائے ہند شد ودر ذیل ثنا طرازان شاہی منسلک گردید -

مُلّا عبد الحمید مؤلف شاہجہان نامہ گوید :-

"غرۂ ذی القعدہ سنہ تسع وخمسین والف (۱۰۵۹) میر یحیی شاعر را صد مہر انعام شد انتہی"

وچون قلعہ ارک دار الخلافہ **شاہجہان آباد** با سائر عمارات بصرف مبلغ شصت لک روپیہ در سنہ ثمان وخمسین والف (۱۰۵۸) انجام گرفت۔ وصاحبقران وقت داخل شدن درین عمارات جشن عالی ترتیب داد۔ **میر یحیی** تاریخ بر آورد کہ ع

شد شاہجہان آباد از شاہجہان آباد
۱۰۵۸ھ

دران جشن تاریخ از نظر شاہی گزشت وہزار روپیہ صلہ مرحمت شد[1]

انتقال او در شاہجہان آباد یازدہم محرم سنہ اربع وستین والف (۱۰۶۴) اتفاق افتاد۔

نخل سخن باین نازکی می بندد ؎

بہ بوریا نہ نہی پا کہ از فقیران است | قدم منہ بہ نیستان کہ جای شیران است
زروی آدمیت پندِ من ناصح نمی داند | کہ من با آن پری خو کرده دام آدم نمی خواہم
مده ز دست گریبانِ گوشہ گیری را | کہ مومیائیِ پائے شکستہ دامان است
ہر چہ پایم تا نیفشانم نمی گیرم قرار | در کفِ زالِ فلک پیتو چون پرویز نم
نرمیِ بسیار خواہد بادرشتان ساختن | مغز خود تنہا خورد تا در استخوان جا کردہ است
ہمچون غلاف گرد و موافق یکے شوند | با تیغ شان ز ہم نتوان ساختن جدا
حیائم بس بود چندان کہ یک شب با گلے باشم | شود چون روز روشن عمر چون شبنم نمی خواہم
ہر آن نے کار زور در ناخنِ دل کردہ بود آخر | برائے فرشِ ایوانِ قناعت بوریا کردم
نیم از ناوکِ صیاد آگہ۔ اینقدر دانم | کہ جائے دام اگر خواہی بجا کم میتوان کردن
دو لب دو ناخنِ مرد است تا بہم نرسند | گرہ ز خاطرِ خود وا نمی توان کردن

[1] مآثر الامرا جلد سوم صفحہ ۴۶۹ مطبوعہ کلکتہ ۱۸۹۱ء

(۴۵) دانش میر رضی بن میر ابو تراب رضوی مشهدی

شاعرِ عالی جناب است و معنی تازه یاب۔ زلال فکرش در کمال صفا و شیرینی و نهال بیانش در نهایت نازکی و دلنشینی۔

در عهد شاهجهان پادشاه با والد خود عازم هند گردید و در اشتیاقِ هند گفت ؎

راهِ دورِ هند پابستِ وطن دارد مرا　　　چون حنا شب در میانِ فتن بهندستان خوش است

بعد وصول هندوستان بار یاب محفل شاهجهانی گشت۔ و در شعبان سنه خمس و ستین و الف (۱۰۶۵) قصیده در مدح پادشاه بعرض رسانید۔ و دو هزار روپیه صله عنایت شد۔ بیتے از ان قصیده این است ؎

بخوان بلند که تفسیر آیهٔ کرم است　　　خطے که از کفِ دستِ مبارکش پیداست

و چندے خود را در ملازمان شاهزادهٔ دارا شکوه در آورد و به الطاف خاص نوازش یافت۔ شاهزاده را این بیت او که ؎

تاک را سر سبز کن ای ابر نیسان در بهار　　　قطره تا می میتواند شد چرا گوهر شود[۱]

بسیار خوش آمد و لک روپیه بهائے شعر مرحمت نمود۔

و ایامے در بنگاله با شاهزاده محمد شجاع بن شاهجهان نیز بسر برد۔ از انجا رخت سفر به حیدر آباد دکن کشید۔ و نزد عبد الله قطب شاه والی آنجا اعتبار تمام بهم رسانید۔

میر ابو تراب والدِ میر رضی هم طبع نظم داشت و فطرت تخلص می کرد۔ و در حیدر آباد سنه ستین و الف (۱۰۶۰) بر بستر تراب خوابید۔ قبر او در دائرهٔ

---

[۱] مراة الخیال صفحه ۲۵۸ مطبوعه کلکته۔

میر محمد مومن استرآبادی دیده شُد۔ بر لوح مزار او کنده اند که این رباعی را دم آخر بنظم آورد[1]۔ رباعی

فطرت بتو روزگار نیرنگی کرد ۔ نواخت بمهر خارج آهنگی کرد

آن سینه که عالمی درو می گنجید ۔ اکنون ز تردد نفس تنگی کرد

و رباعی دیگر از میر رضی که در فراق والد خود گفته هم بر لوح مزار میر ابوتراب تحت رباعی مذکور نقش است رباعی

دانش مکن اعتماد بر عمر دراز ۔ کاید بزمانِ کم بسر عمر دراز

گیرم که چو عیسےٰ بفلک بر شدهٔ ۔ آید بچه کار بے پدر عمر دراز

آخرالامر سلطان عبدالله قطب شاه میر رضی را نائب الزیارة خود مقرر نموده در سنه اثنین وسبعین والف (۱۰۷۲) رخصت مشهد مقدس ساخت که در روضهٔ رضویه از جانب سلطان مراسم زیارت تبقدیم رساند و در ازاء این خدمت دوازده تومانِ تبریزی سالیانه از سرکار سلطان باو می رسید۔ نقل فرمان تقرر سالیانه در منشآت حاجی عبد العلی طالقانی که منشیِ سلطان عبدالله بود۔ بنظر رسید۔

انتقال میر رضی در سنه ست وسبعین والف (۱۰۷۶) واقع شد۔ منتخب دیوانش بملاحظه در آمد و این اشعار منتخب گردید ؎

نمک شناس اسیران گر از قفس رستند ۔ بہ نخلِ خانهٔ صیاد آشیان بستند

رویِ ماهِ نو بروی بادهٔ گلگون به بین ۔ آب عمر افزا بنوش و حُسن روز افزون به بین

---

[1] همین رباعی با دنی تغیر در مآثر الاُمرا جلد دوم صفحه ۵۸۸ مطبوعه کلکته در ترجمه علامهٔ فیضی مذکور است و وفات او در سنه یک هزار و چهار اتفاق اُفتاده میر ابوتراب در سنه یک هزار و شصت رو داده پس از اینجا باید فهمید که حقیقت حال این رباعی چیست۔

در بزم کنم سیر کہ جائے دگرم نیست — از حلقہ برون چون قدح می سفرم نیست

بتارِ سازِ درین بزم نسبتے داریم — خوش اند اہلِ نشاط از ضعیف نالیہا

پرحذر از آفتِ ہم صحبتِ دیرینہ باش — کاش از اول نبودے شیشہ با سنگ آشنا

صفحۂ دشت بامداد رفیقان طی کن — چون قلم بے دوسہ یارے بسفر نتوان رفت

کشادہ روئیِ خوبان در آخرِ حسن است — درین چمن ہمہ جا موسمِ خزان باز است

متاب رخ نفسے تا بجائے خود باشیم — چو عکسِ آئینہ ما زندہ از نگاہ تو ایم

شبِ عید ست و می بینم قدح در دست نگینش — شبستانِ حنا امشب چراغ روشنے دارد

(۴۶) مسیح حکیم رکنا کاشی

مسیح و مسیحا و مسیحی تخلص می کند۔ شاعری ست عیسیٰ نفس۔ در تشخیص مزاج معنی زود رس خادمِ طبیعتِ سخن۔ روح آفرین قوالب کہن۔

میرزا صائب نام اورا بتعظیم میگیرد و می گوید ؎

این آن غزلِ حضرتِ رکنا ست کہ فرمود — پائے ملخے پیش سلیمان چہ نماید

در فن طبابت نیز ید طولیٰ داشت۔ و آثار تخلص خود بظہور می رسانید۔

سالہا از مصاحبان خاص شاہ عباس ماضی بود۔ شاہ مکرر منزلِ اورا بپرتوِ قدوم برافروخت۔ آخر مزاج شاہی منحرف شد۔ حکیم کم التفاتی شاہ مشاہدہ کردہ از ولایت برآمد و درین باب گوید ؎

گر فلک یک صبحدم با من گران باشد سرش — شام بیرون می روم چون آفتاب از کشورش

و خود را بدار الامن ہند کشید۔ و در آستانۂ اکبر بادشاہ بآسودگی می گزرانید[۱] و در عہد جہانگیری نیز قرین کامرانی و باریاب محفلِ سلطانی بود تا آنکہ بتقریبے جانب

---

[۱] مآثر الامرا جلد دوم صفحہ ۲۸۳ مطبوعہ کلکتہ۔ ترجمہ رحمت خان۔

الہ آباد رفت - وچندے دران مصر رحل اقامت افگند -

آخر بار سفر بصوب حیدرآباد دکن بربست - میر محمد مومن استرآبادی وکیل السلطنت محمد قلی قطب شاہ بدیدن حکیم تشریف آورد حکیم برسم تواضع شیشۂ گلاب را غلط کردہ شیشۂ شراب برمیر افشاند - میر آزردہ گشت وحکیم غرق عرق انفعال شدہ راہ بیجاپور گرفت - ودرانجا نیز زمانہ موافقت نکرد - ناگزیر بہ اردوی جہانگیری معاودت نمود - وبامہابت خان ملازم گشت -

چون صاحبقران ثانی شاہجہان براورنگ فرمانروائی برآمد حکیم قطعۂ تاریخی املاکردہ بعرض رسانید وبانعام دوازدہ ہزار روپیہ کامیاب گردید ازان قطعہ است ؎

پادشاہِ زمانہ شاہ جہان	خرم وشاد وکامران باشد
بہرِسالِ جلوس اوگفتم	درجہان بادتاجہان باشد ۱۰۳۷ھ

ودرسنہ احدی واربعین والف (۱۰۴۱) بنا برکبرسن التماس رخصتِ مشہد مقدس نمود - وقتِ رخصت بعنایت خلعت وپنج ہزار روپیہ کام دل اندوخت ودررفتن توفیق زیارتِ حرمین شریفین یافت وبایران دیار برگشت - آوجی نطنزی گوید ؎

میانِ ہمنفسان خواستم مسیحا را	ہزار شکر کہ دیدم حکیم رکنا را
سفینۂ سخن ازورطہ برکنار آمد	گذر بساحلِ ایران فتاد دریا را
کہن شراب جوان نشۂ طبیعت او	نویدِ عمرِ طبیعی دہد احبا را
زمے مباد تہی دستِ ساقئے کہ رساند	بپای بوس صراحی پیالۂ ما را

بعد ادراک زیارت روضۂ رضویہ بجاذبۂ حب الوطن متوجہ کاشان گردید - وایامے توقف کردہ بہ ارادۂ درگاہِ شاہ صفی رو بصفاہان آورد وازشاہ چندان التفات نیافتہ بہ شیراز آمد - پس ازچندے باز رخت سفر بہ کاشان کشید -

میرزا امینائی قزوینی مؤلف شاہجہان نامہ می طرازد کہ :-

"حکیم رکنا بعراق مراجعت نمودہ بدعائے دولت ابد پیوند مشغول گشت - و چون در"
"سلک مدحت سرایانِ این دودمانِ علیہ انتظام داشت - و دارد - در اکثر سنوات"
"اورا از روی مرحمت بہ انعامے یاد و شاد می فرمایند-"

وفاتش در سنہ ست وستین والف (۱۰۶۶) واقع شد- این مصرع تاریخ یافتہ اند[۱]

رفت بسوی فلک باز مسیح دُوُم
۱۰۶۶ھ

کلیاتش قریب بصد ہزار بیت است - معجون سخن چنین مرتب می سازد ؎

اگر خواہی کہ سنجی زورِ فقر و سلطنت باہم ... بچینیہای فغفوری بزن کشکول چوبین را
سبزہ پامال است در زیرِ درختِ میوہ دار ... در پناہِ اہلِ دولت ہست خواری بیشتر
در ہجر بکید و روز صبورم کہ از فراق ... چون شاخِ نو بریدہ ندارم خبر ہنوز

رباعی

ہرگز نشدم بسوزنی بارِ کسے ... وین دیدہ ندوخت چشم بر تارِ کسے
صد شکر کہ در جہان نبستم ہرگز ... تحت الحنکی بقصد دستارِ کسے

(۴۷) حاذق حکیم حاذق بن حکیم ہمام گیلانی

واقفِ فن است و نبض شناس سخن - میرزا صائب بتضمین مصراع اوسے پرواز دومی فرماید ؎

جواب آن غزلِ حاذق است این صائبؔ ... بہار دیدم و گل دیدم و خزان دیدم

مولد حاذق فتحپور سیکری است و در عہد جہانگیری بمنصبے شایستہ سرفرازی داشت-
وچون حکیم ہمام باتفاق میر سید صدر جہان پہانوی در زبان اکبری

---

[۱] مآثر الامرا جلد اول صفحہ ۵۸۷-

بسفارت عبداللہ خان والی توران نامزد شدہ بود۔ صاحبقران ثانی شاہجہان در سال اول جلوس خود حکیم حاذق را بہمان اعتبار نزد امام قلی خان والی توران رخصت فرمود۔ حکیم حاذق بعد ادای سفارت مراجعت نمود و از درگاہِ خلافت بمنصب سہ ہزاری وخدمت عرض مکرر بمعرضِ امتیاز در آمد۔

و پایان عمر در مستقر الخلافہ اکبرآباد گوشۂ انزوا گرفت و بسالیانۂ پانزدہ ہزار روپیہ از سرکار پادشاہی مؤظف گردید۔ وتا سنہ اربع وخمسین والف (۱۰۵۴) سالیانۂ او باضافہای متعدد بچہل ہزار رسید۔

حکیم در شوال سنہ سبع وستین والف (۱۰۶۷) در اکبرآباد شربت فنا چشید۔

او ہم خامہ را باین روش جولان می دہد ؎

زگردشِ فلک اسرار دہر ومہ شد فاش | بیک کلاہ دو سر مشکل است پوشیدن
ما قدر جوانی چہ شناسیم کز اول | تصویر کشان قامتِ ما پیر کشیدند
بقولِ من نرسیدہ است فعلِ من ہرگز | خوشا کسے کہ دراز است از زبان دستش

در ینجا مجملے احوال سید صدر جہاں[۱] کہ در ترجمۂ حاذق ضمناً مذکور شد بزبان خامۂ تقریب بے جو حوالہ می شود سید صدر جہاں

مولد ومنشأ سید پہانی است بکسر بائے فارسی وبائے تحتانی در آخر قصبہ ایست از نوابع لکھنؤ۔ سید فاضل جید بود۔ وطبعے ظریف ونکتہ سنج داشت۔

ابتداء حال بوساطت شیخ عبد النبی صدر بملازمت اکبر بادشاہ رسید ومنصبِ افتاء ممالک محروسہ بر وقرار گرفت۔

ودر سنہ اربع وتسعین وتسعماتہ (۹۹۴) پادشاہ اورا باتفاق حکیم ہمام نزد عبداللہ خان والی توران بایلچی گری فرستاد بعد تقدیم سفارت معاودت نمودہ

[۱] مآثر الامرا جلد سوم صفحہ ۳۴۸۔

درخطۂ کابل پادشاہ را دریافت۔

وپس از چندے بعطاے منصب صدارت کل برصدر عزت نشست ورفتہ رفتہ بپایۂ امارت ومنصب دوہزاری متصاعد گشت

جہانگیر پادشاہ درایام شاہزادگی چہل حدیث درخدمت سید بخواند۔ شاہزادہ اورا بسیار دوست می داشت۔ روزی سید از قرضداری خود شکایت کرد۔ شاہزادہ با سید وعدہ فرمود کہ اگر نوبت سلطنت بمن می رسد۔ قرض شما را ادا می کنم۔ یا ہر منصبے کہ خواہید میدہم۔ بعد جلوس سید را اختیار کرد۔ او منصب چہارہزاری درخواست پادشاہ بمنصب مذکور نوازش فرمود۔ وصدارت را نیز بحال داشت۔ و**قنوج** را در اقطاع او تنخواہ کرد۔

سید محسن الزمان نافع الخلق بود۔ درصدارت عہد جہانگیری چندان مددمعاش بمستحقان مقرر نمود کہ **میرزا جعفر آصف خان** بعرض پادشاہ رسانید کہ آنچہ عرش آشیانی **اکبر پادشاہ** درعرض پنجاہ سال بخشید۔ سید درعرض پنج سال بمردم حوالہ کرد۔ صدوبیست (۱۲۰) سال عمر داشت۔ اصلاً درعقل وحواس او فتورے راہ نیافت[1] انتقال او در سنہ سبع وعشرین والف (۱۰۲۷) واقع شد مشہور است کہ ہرگاہ سید بسفارت **توران** رفت پادشاہ وامراء آنجا سید را درفنون بسیارے امتحان کردند مثل خوشنویسی وتیراندازی وشطرنج وغیرہ۔ سید درہر باب کامل عیار برآمد ومردم آن دیار را درحیرت انداخت

اما ملا قاطعی رسالۂ درباب ایلچی گری **حکیم ہمام** و **سید صدر جہان** ترتیب دادہ دران رسالہ جمیع ہنرہا نسبت بہ **حکیم ہمام** نوشتہ اللہ اعلم مجلس کہ آن را نسبت بسید نقل کردہ۔ وسید برعلماء آنجا غالب آمدہ۔

---

[1] مآثر الامرا جلد سوم صفحہ ۳۴۸ تا ۳۵۱ مطبوعہ کلکتہ۔

(۴۸) فرج - مُلّا فرج اللہ شوستری

تازه دماغ نشئهٔ زود رسی - و انجمن افروز سخن عربی و فارسی است - سید علی معصوم مکّی در سلافة العصر که تذکرة الشعراء عرب جمع کرده احوال ملا را بطمطراق می نویسد[1] و میرزا صائب مکرر او را در مقاطع یاد می کند - از انجمله است ؎

همین زخاک فرج کامران نشد صائب | که فیض ہم بظہوری ازین جناب رسید

از وطن مالوف بسیر ممالک دکن خرامید - و در خدمت سلطان عبد اللہ قطب شاہ والی حیدر آباد منزلت و ثروت تمام بہم رسانید

پری زادان سخن را چنین تسخیر می کند ؎

مغان که دانهٔ انگور آب می سازند | ستاره می شکنند آفتاب می سازند

در ہوائے بادهٔ گلرنگ بینا ہیم ما | سالہا شد کز ہوا داران این آئیم ما

از رہ بیانگ ہرزه درایان نے روم | کے می دہد فریب صدائے جرس مرا

گر زیر سپهر یم عجب نیست که دریا | در زیر حباب است و فزون تر ز حباب است

ہمیشه می خورم از خود شکستِ پنداری | که نیمهٔ ز دلم شیشه نیمهٔ سنگ است

و از اشعار عربی اوست ؎

لَا غَرْوَانْ لَمْ تُفْصِحِ الْاَیَّامُ بِیْ | اَلدَّهْرُ اِبْنُ عَطَا وَاِنِّیْ السَّرَّآءُ

وَبِذَا اجَرٰی طَبْعُ الزَّمَانِ وَاَهْلِهٖ | دَفْنُ الْکَلَامِ وَاَهْلُهٗ اَحْیَاءُ

اشاره است به واصل ابن عطا معتزلی که الثغ بود یعنی حرف راء را نطق نمی توانست کرد - و نوعی سخن ادا می نمود که حرف راء در کلام او نمی آمد و عیب لثغه بر سامعان منکشف نمی شد تا بحدے که ضرب المثل شد - و شعراء در اشعار خود استعمال کردند[2]

---

[1] سلافة العصر نسخهٔ قلمی ورق ۳۸۸ فهرست کتب خانه آصفیه فن تراجم نمبر ۵۰ - [2] ابن خلکان نمبر ۷۱۹ حرف الواؤ مطبوعه یورپ و کامل مبرد صفحه ۵۴۷ مطبوعه یورپ -

ابو محمد خازن گوید در مدح صاحب ابن عباد وزیر ؎

نَعَم تَجَنَّبَ لَا یَومَ العَطَآءِ کَمَا　　تَجَنَّبَ ابنُ عَطَآءٍ لُثْغَةَ الرَّآءِ

و دیگرے گوید ؎

وَجَعَلتَ وَصْلِی الرَّآءَ لَمْ تَنْطِق بِہٖ　　وَقَطَعْتَنِی حَتّٰی کَاَنَّکَ وَاصِلُ

(۴۹) احسن ـ ظفر خان

میرزا احسن اللہ نام احسن تخلص بن خواجہ ابوالحسن تربتی۔ خواجہ در عہد اکبر بادشاہ وارد ہند شد و بوزارت شاہزادۂ دانیال و دیوانیِ دکن اختصاص یافت۔ و چون جہانگیر پادشاہ سریر آرا شد خواجہ را از دکن طلبیدہ اول بخدمت میر بخشیگری نواخت و آخر بتفویض وزارت اعلیٰ و منصب پنج ہزاری ممتاز ساخت و در سنہ ثلث وثلثین والف (۱۰۳۳) حکومت دارالملک کابل ضمیمۂ وزارت مقرر گشت و ظفر خان از جانب پدر بہ حکومت کابل مامور گردید۔

و چون نوبت دارائی ہندوستان بہ صاحبقران ثانی شاہجہان رسید۔ خواجہ را بمنصب شش ہزاری شش ہزار سوار سرفراز فرمود۔

و در سنہ اثنتین واربعین والف (۱۰۴۲) صوبۂ کشمیر مرحمت شد۔ و نظر بر آق سقالی و دولت خواہی خواجہ را از رکاب جدا ننمودہ ظفر خان را بہ نیابت پدر رخصتِ کشمیر فرمود۔

و چون خواجہ نوزدہم رمضان سنہ اثنتین واربعین والف (۱۰۴۲) در سن ہفتاد سالگی ودیعت حیات سپرد۔ صوبۂ کشمیر اصالۃً بہ ظفر خان تفویض یافت و منصب سہ ہزاری و علم و نقارہ مرحمت گردید۔

لہ مآثر الامرا جلد اول صفحہ ۲۳۷۔

ظفرخان مدتے بہ حکومت کشمیر پرداخت۔ وملک تبت رامفتوح ساخت[1]۔ و پایانِ عمر در دار السلطنت لاہور فروکش کرد و درسنہ ثلث وسبعین والف (۱۰۷۳) محل بہ صحرائے فنا کشید

ظفرخان صاحب جوہر و جوہرشناس بود۔ وسرے بصحبت وتربیت ارباب کمال داشت۔ افتخارش ہمین بس کہ مثل **میرزا صائب** مادح آستانِ اوست۔

ظفرخان چند جا در مقاطعِ غزل میرزا را یاد می کند از انجملہ است ؎

طرزِ یاران پیشِ احسن بعد ازین مقبول نیست		تازہ گوئیہای او از فیض طبع صائب است

ہشت عدد قصیدۂ میرزا در مدح **ظفرخان** بنظر درآمد۔ میرزا تعریف سخندانی او بسیار می کند و پاس نمکخوارگی بجامی آرد۔

دیوان مختصرے از **ظفرخان** مطالعہ افتاد۔ از انجاست ؎

دلم بکوی تو اُمیدوار می آید		نگاہ دار کہ روزے بکارے آید

درگوشۂ میخانہ ہمین گفت وشنید است		یاران برسانید دماغے شب عید است

در بتانِ ہند چون او دلبرِ خودکام نیست		رام رامم گرچہ می گوید ولیکن رام نیست

شادم بدل شکستگیِ خود کہ پیشِ من		قدرِ دلِ شکستہ چو زلفِ شکستہ است

گوشۂ چشمی اگر ساقی بما دارد بجاست		عمرہا درگوشۂ میخانہ خدمت کردہ ام

(۵۰) آشنا - عنایت خان

میرزا محمد طاہر نام **آشنا** تخلص بن **ظفرخان** مذکور۔ درعہد **شاہجہانی** منصب ہزار و پانصدی داشت۔ واحوال سی سالہ **شاہجہان** را ملخص بقید قلم آورد[2]۔

---

[1] مآثر الامرا جلد ۲ صفحہ ۷۵۸ - [2] مآثر الامرا جلد ۲ صفحہ ۷۶۲۔

بعد جلوس خلد مکان در کشمیر زاویۂ عزلت گزید و در سنہ احدی ثمانین و الف (۱۰۸۱) رخت بہ نہانخانہ عدم کشید

دیوانش مشتمل بر قصائد و غزلیات، مثنویات و دیگر قسم شعر بنظر در آمد۔ مثنویہاے قصیر متعدد دارد و از انجملہ است ساقی نامہ۔ این بیت ازان است ؎

حکیمانہ ساقی بہ مجلس نشست | چرا نبض مینا نگیرد بہ دست

این چند بیت از غزلیات او فرا گرفتہ شد ؎

الفت میانۂ دو ستمگر نمی شود | دندانِ مار قبضۂ خنجر نمے شود

بسکہ در راہِ فنا با خاک یکسان شد تنم | میتوان ہمچون غبار افشاند از پیراہنم

از حوادث گوہرِ مردانگی کمتر نشد | تیغ اگر در آب و آتش رفت بے جوہر نشد

ہر دم نوید لطف دگر مے دہد مرا | دل مے برد ز دست و جگر می دہد مرا

گر بو سنم چو نافہ کشد آسمان بجاست | مو شد سفید و تیرگی دل ہمان بجاست

کشتئ بدست آور وقت کشت مہتاب است | مدعاے میخواران سیرِ عالم آب است

کدام چیز عزیزان زیکدیگر گیرند | بغیر این کہ ز احوال ہم خبر گیرند

بیاد روی تو شبہا کنم نظارۂ ماہ | ز رِ سفید بود از براے روز سیاہ

خلقِ خوش تست مرا بہ ثنا خوانی آورد | گل عندلیب را بسخندانی آورد

دولت بوقت تیرگی بخت نکبت است | جاروب وقتِ شام پریشانی آورد

تیرہ طبعان بسینہ صاف بد اند | ذوقِ آئینہ نیست بہ زُد را

ما بزندانِ غمت خو بانشستن کردہ ایم | گاہ گاہے نالۂ برخیزد از زنجیر ما

لقمۂ چربِ خوشامد نکند رام مرا | دلِ من از سگِ کوی تو وفادار تر است

مرد اتن آسانی باعثِ فنا گردد | زود بگسلد از ہم رشتۂ کہ بیتاب است

از بسکہ دستِ من ز تعلق بریدہ است | رنگِ گرفتہ را بہ حنا باز می دہد

سامانِ دل ز قطعِ تعلق شود زیاد   گل بیشتر دہد چو کنی شاخ را قلم
عقل ناچار کشد زحمتِ آلایشِ نفس   دایہ پرہیز کند طفل چو بیمار شود
طرزِ آئینہ خوشش نہ کرد دلم   عیب پوشی بہ از نمد پوشی است
زود رساختن ابرام سفلہ گردد بیش   کہ زود دُرستنِ مو از پے تراش بود
ہر کجا بود مرا نشہ صفت با خود داشت   ہرگزم می نتوانست کہ بیخود سازد
تا درون پر بود از تفرقہ دل وانشود   چون پر آشوب بود شہر دکان نکشایند
چشم بسانِ آئینہ در عیب خلق نیست   پیوستہ ہمچو عکس خودم در کمینِ خویش
نیست نازک طینتان را طاقتِ سیمای خویش   دیدۂ نرگس ندارد تاب سیمای چراغ
چند چون رشتۂ تسبیح شوی سرگردان   نتوان کرد سر رشتہ ز تقدیر برون

(۵۱) صائب میرزا محمد علی تبریزی اصفہانی

امام غزل طرازان و علامۂ سخن پردازان است۔ از ان صبحے کہ آفتاب سخن در عالم شہود پرتو افشاندہ معنی آفرینی باین اقتدار سپہر دوار بہم نرساندہ۔ چنانچہ خود گوے دعوی در میدان می انداز دومی طراز دے

ز صد ہزار سخنور کہ در جہان آید   یکے چو صائب شوریدہ حال برخیزد

حامل لواے فصاحت۔ منشأ اعلاء کلمۂ بلاغت۔ نور نجابت از ناصیۂ کلامش ہیدا و لمعۂ شرافت از سیمائے بیانش ہویدا۔ فوج فوج مضامین برجستہ منقاد جنابش خیل خیل معانی بیگانہ بندۂ حاضر جوابش۔ ذوق سلیم در حدیقۂ اشعارش بنوبر کردن مسرور۔ ذہن صحیح در خزینۂ افکارش بدولت تازہ اندوختن مغرور۔ فکر نیرنگش موجد عبارات رنگین جعل بسیطش مخترع تراکیب دلنشین۔ زلال تقریرش در کمال روانی۔ لآلی تعبیرش در نہایت غلطانی پاے دقتِ خیال باوجِ کمال رسانیدہ۔ معہذا اصلا اثر تکلف گرد کلامش نگردیدہ۔

و این کیفیت در کلام فصحاء دیگر کمتر توان یافت۔

قصیده و مثنوی ہم دارد اما مشاطۂ فکرش بہ تزیین عروس غزل بیشتر پرداختہ۔ و این غزل رعنا را بطرز تازہ و انداز خاص جلوہ افروز ساختہ۔ چنانچہ خود می فرماید ؎

غزل گوئی بہ صائب ختم شد از نکتہ پردازان   رباعی گر مسلم شد ز موزونان سحابی را

و نیز می فرماید ؎

غزل نبود باین رُتبہ ہیچگہ صائب   نوائے عشق در ایام من کمال گرفت

و از جملہ شرائف اوصاف میرزا ست کہ باوصف این جلالت شان از شعراء معاصرین و متقدمین ہر کرا در اشعار خود یاد کردہ بخوبی یاد کردہ و تیغ زبان را بازخم ہیچکس آشنا نساختہ و خود می فرماید ؎

بہ مور وقت سخن دست طرح دہ صائب   گرت ہواست سلیمان این جہان باشی

پدرش از کدخدایان معتبر تبارزۂ **عباس آباد اصفہان** است میرزا در دار السلطنت **اصفہان** نشو و نما یافت۔ و بہ کمتر فرصت در شش جہت عالم کوس سخندانی زد۔ و در عین شباب آخر عہد جہانگیری متوجہ ہندوستان گردید۔ چون وارد دار الملک کابل گشت۔ ظفر خان کہ بہ نیابت پدر خود **خواجہ ابوالحسن تربتی** ناظم **کابل** بود۔ میرزا را بہ کمند حُسن خلق صید کرد[1]۔ و لوازم قدر شناسی نوعے کہ باید بہ تقدیم رسانید۔ چنانچہ شمۂ ازین ابیاتِ میرزا استفادہ می شود ؎

کلاہ گوشہ بخورشید و ماہ می شکنم   باین غرور کہ مدحت گرِ ظفر خانم
ز نو بہار سخایش چو قطرہ ریز شوم   قسم خورد بسرِ کلک ابر نیسانم
بلند بخت نہالا بہار تربیتا   کہ از نسیم ہوا داریت گلستانم
حقوق تربیت را کہ در ترقی باد   زبان کجاست کہ در حضرتت فرو خوانم

---

[1] مآثر الامرا جلد ۲ صفحہ ۷۶۱۔

تو پای تخت سخن را بدست من دادی — تو تاج مدح نهادی بفرقِ دیوانم
زروی کرم تو جوشید خونِ معنی من — کشید جذب تو این لعل از رگ کانم
تو جان ز دخل بجا مصرعِ مرادادی — تو در فصاحتے دادی خطاب سحبانم
ز دقّت تو بمعنی شدم چنان باریک — کہ میتوان بدلِ مور کرد پنهانم
چو زلف سنبل ابیات من پریشان بود — نداشت طرهٔ شیرازه روے دیوانم
تو غنچه ساختی اوراق باد بردهٔ من — وگرنه خارنے ماند از گلستانم
تو مشت مشت گهر چون صدف بمن دادی — چو گل تو زر بسپر ریختی بدامانم

چون حکومت **کابل** در اوائل جلوس صاحبقران ثانی **شاهجهان** به لشکرخان تفویض یافت۔ و ظفر خان به ادراک عتبهٔ خلافت شتافت **میرزا** نیز به رفاقت

ظفر خان به سیر هند خرامید

چون رایات صاحبقران در سنه تسع و ثلثین و الف (۱۰۳۹) جانب **دکن** باهتزاز در آمد۔ میرزا با **ظفر خان** در رکاب موکب سلطانی سرے بدیار دکن کشید از انجا که شهر **برهان پور** گرد بسیار دارد میرزا در حق این شهرے فرماید ے

توتیا ساز دغبارِ اگره و لاهور را — چشم من تا خاک مالِ گرد برهان پور خورد

و چون سید لشکر **محمد عارف** از مشاهیر اولیا درین شهر آسوده اند توجیه گرد از خاطر فقیر چنین بر خاست ے

فتاد بسکه گذر لشکرِ محمد را — غبار خیز بود کوچهائے برهان پور

و در ایام اقامت **برهان پور** پدر میرزا خود را از ایران به دیار **هندوستان** رسانید تا او را بوطن مالوف برد۔ چون خبر قدوم پدر بمیرزا رسید۔ قصیدهٔ در مدح خواجه ابوالحسن انشا کرد و رخصت وطن التماس نمود و در آنجا می گوید ے

شش سال بیش رفت که از اصفهان بهند — افتاده است توسن عزم مرا گذار

هفتاد ساله والد پیر است بنده را | کز تربیت بود بمنش حق بیشمار
آورده است جذبۂ گستاخ شوق من | از اصفهان به اگره و لاهور اشکبار
زان پیشتر کز اگره بمعمورۂ دکن | آید عنان گسستہ تر از سیل بے قرار
این راه دور را ز سرِ شوق طے کند | باقامتِ خمیده و با پیکرِ نزار
دارم امید رخصتی از آستانِ تو | ای آستانت کعبۂ اُمید روزگار
مقصود چون ز آمدنش بردنِ من است | لب را بحرف رخصتِ من کن گہر نثار
با جبهۂ گشاده تر از آفتاب صبح | دستِ دعا بدر رفتہ راه من برار

اتفاقاً موکب صاحبقران عنقریب در سنہ احدی واربعین والف (۱۰۴۱) از دکن به اکبر آباد عطف عنان نمود۔ هژدهم محرم سنہ اثنین واربعین والف (۱۰۴۲) ظفرخان را حکومت کشمیر به نیابت خواجه ابوالحسن مفوض گردید۔ میرزا محمل سفر با ظفرخان بربست و پس از گلگشت کشمیر جنت نظیر عازم ایران دیار گشت و تا آخر ایام حیات نزد سلاطین صفویه مکرم و مبجل زیست۔ و در مدائح ایشان قصائد غرا پرداخت۔

وفاتش در سنہ ثمانین والف (۱۰۸۰) اتفاق اُفتاد و در اصفهان مدفون گردید و غزل میرزا که مطلعش این است ؎

در هیچ پرده نیست نباشد نوای تو | عالم پُر است از تو و خالیست جائے تو

برطبق وصیت بر سنگ مزار او که یک قطعۂ سنگ مرمر است کنده شد

راقم الحروف گوید ؎

عندلیبِ نغمه پرداز فصاحت صائبا | رفت ازین عالم بسوی روضۂ دارالسلام
خامۂ آزاد انشا کرد سالِ رحلتش | بلبل گلزار جنت صائبؔ عالی کلام
۱۰۸۰ھ

دیوان میرزا قریب هشتاد هزار بیت بخط ولایت بنظر رسیده و میرزا سی و سه

غزل متفرق بخط خاص برحواشی آن نسخهٔ قلمی فرموده اشعارش عالمگیر است و مستغنی از تحریر ـ چند بیت بنابر التزام پیرایهٔ این مقام می شود ؎

زبانِ لاف رسوا می کند ناقص کمالان را | که رو بر خاک مالد پر فشانی بسته بالان را
نه از روی بصیرت سایهٔ بالِ ہُما اُفتد | سیہ مست است دولت تا کجا خیزد کجا اُفتد
از تماشائی پریشانِ جهان دلگیر باش | واله یک نقش چون آئینهٔ تصویر باش
ہیچ ہمدردی نمی یابم سزائے خویشتن | می نهم چون بید مجنون سر بپای خویشتن
رنگین تر از حناست بہار و خزانِ ما | بر دستِ خویش بوسه زند باغبانِ ما
جلوهٔ برق است در میخانه ہشیاری مرا | از پئے تغییر بالین است بیداری مرا
می خورد با دیگران بستانه بر ما بگذرد | در فرنگ این ظلم و این بیداد حاشا بگذرد
ای که فکرِ چارهٔ بیماریِ دل مے کنی | نسبتِ خود را بچشم یار باطل می کنی
عشق سازد زہوس پاک دلِ آدم را | دزد چون شحنه شود امن کند عالم را
سخت می خواہم که در آغوش تنگ آرم ترا | ہر قدر افسردهٔ دل را بیفشارم ترا
از جوانی داغها در سینهٔ ما مانده است | نقش پای چند زین طاؤس برجا مانده است
زپیری حرصِ دنیا نفس طامع را دو بالا شد | گدا را کاسهٔ دریوزه از کوزی مثنی شد
پا از گلیم خویش نباید دراز کرد | تیغِ ستم بہ بین چه بزلف ایاز کرد
که حالِ دردمندان پیش چشمِ یار می گوید | که حرفِ مرگ بربالین این بیمار می گوید
اہلِ کمال را لب اظهار خاموشی است | رمنّت پذیر ماه تمام از ہلال نیست
ای خوبیِ اُمید باین دستگاهِ حُسن | این یک دو بوسه گر نه شماری چه می شود
رمزی ست زپاسِ ادبِ عشق که مرغان | شب نوبتِ پرواز به پروانه گزارند
نقش پایِ رفتگان ہموار سازد راه را | مرگ را داغِ عزیزان بر من آسان کرده است
مکن اعانتِ ظالم زساده لوحیها | که تیغ سنگ فسان را سیاه می سازد

درطلب مابی زبانان اُمّتِ پروانه ایم	سوختن از غرض مطلب نزد ما آسان تر است
عقل کامل می شود از گرم و سردِ روزگار	آب و آتش نی کند صاحب برش شمشیر را
زصدق و کذب سخن سنج را گزیری نیست	چو صبح تیغ جهانگیر ما دو دم دارد
باخبر باش که دل از خم زلفت نبرد	دُرِّ گوشِ تو یتیمی است که در عالم نیست
مصرعِ رنگین بمطلع می رساند خویش را	هر که کسبِ آدمیت کرد آدم مے شود
ما حجاب آلودگان را جرأتِ پرواز نیست	گرد سر گردیدنِ ما گردِ دل گردیدن است
صفای سینه مرا در حرم کند قندیل	چه شد برون ز فرنگ آمد است شیشۀ ما
نیرنگ چرخ بین گلِ رعنا درین چمن	خونِ دل از پیالۀ زر می دهد مرا
صائب ز ملائک مطلب رتبۀ انسان	آئینۀ بے پشت چه دیدار نماید

(۵۲) غنی - مُلّا محمد طاہر اشئوی کشمیری

اشئی قبیله ایست از قبائل معتبر کشمیر - از بدو شعور در حلقۀ درس مُلّا محسن فانی کشمیری تلمذ نمود - چون طبع بلند داشت در کمتر روزگار حیثیتے شایسته بهم رسانید - آخر بغواصی بحر سخن اُفتاد و جواهرے که بنقد جان توان خرید بیرون آورد - میرزا صائب کلام او را تضمین می کند و می فرماید ؎

این جواب آن غزل صائب که می گوید غنی	یاد ایامی که دیگ شوق ما سرپوش داشت

غنی بغناء طبیعی مجبول بود و با وصف بے دستگاهی بحضور خاطر بسر می برد - ازینجاست که غنی تخلص میکند

مُدّةُ العُمر در شهر خود گزرانید - و در سنه تسع و سبعین والف (۱۰۷۹) دامن از عالم سفلی برچید

دیوانش سائر و دائر است - چند بیت بنا بر ضابطه ثبت اُفتاد ؎

عاشقان را جنبشِ مژگانِ چشمِ یار کشت — عالمے را اضطرابِ نبض این بیمار کشت

توانگر را نه زیبد لب بخواهش آشنا کردن — چون نبود دست خالی بدنما باشد دعا کردن

سیلی نخوری تا ز کفِ اہلِ زمانہ — چون مُہرۂ شطرنج مرو خانہ بخانہ

تا توانی عاشقِ معشوق ہر جائی مشو — می کند خورشید سرگردان گل خورشید را

سایہ گر سایۂ کوہ است سبک می باشد — کسب تمکین نکند سفلہ ز ارباب وقار

با تو نزدیکم ولے دورم ز فیض عام تو — موم در زیرِ نگین خالی ست از نقشِ نگین

از کشتہ شدن چہرۂ عاشق نشود زرد — این داغ بہ پیشانیِ سیماب نہادند

در دمِ صبح غنی پیر فلک مے گوید — کہ قضا نان دہد آن وقت کہ دندان گیرد

نیست چون مُہرۂ نردم ہوسِ قصر بلند — خانہ ام ساختہ از ریختن رنگ بود

خاطرِ او از غبارِ لشکرِ خط جمع نیست — ہر دم آن زلف پریشان شانہ بینی می کند

رفتیم سوی یار و ندیدیم روی یار — مانند رہروے کہ رود سوے آفتاب

گر تیغ بر سرم رود از جا نے روم — لیکن چو کوہ نالہ ز زخم زبان کنم

غنی چو سایۂ مرغِ پریدہ در رہِ شوق — اگر بخاک بیفتم نیفتم از پرواز

چشمِ کرم مدار ز شاہان کہ جز نمد — آئینہ خلعتے ز سکندر نیافت است

از نزاکت او فتد مضمونِ من — گر بمضمونِ کسے پہلو زند

چراغ مجلسم نبود مرا تابِ جدل با کس — اگر در پیشِ من دم میزنی خاموش می گردم

ز مضمون بردنِ یاران نمی باشد غمے مارا — چنان بستیم معنی را کہ نتواند کسے بُردن

سعی بہر راحتِ ہمسایہا کردن خوش است — بشنود گوش از برای خواب چشم افسانہ را

راقم الحروف را ہم مضمونے مناسب مضمونِ غنی بہم رسیدہ کہ ع

محنتِ ہمسایہا بر خود گرفتن خوش نماست — از برای چشم بینی زیر بار عینک است

مخفی نماند کہ چنانچہ گوش از استماع افسانہ افادۂ خواب چشم می کند حظ خود ہم

که سمع قول مرغوب باشد مستوفی می گیرد- بخلاف بینی که عینک را حسبةً لله برمی دارد- و برای نفع همسایه دیده و دانسته خود را در شکنجه می کشد-

(۵۳) ناظم هروی

عمدۂ ناظمان جواهر معانی- و زبدۂ گهر نبدان عرائس سخندانی است در خدمت عباس قلی خان ولد حسن خان شاملو اعتبار عظیم داشت و همت بفیض رسانی مردم می گماشت

برهان استعدادش مثنوئ "یوسف زلیخا" ست که یوسف سخن را از چاه و زندان وارهاند و بمصر بلند پایگی برده بر تخت نشاند- اتمام این کتاب در سنه اثنین وسبعین والف (۱۰۷۲) شده است سنبل شعرش کاکلے می افشاند[۵]

خواهم که رخش بدعمل زهد پے کنم | تسبیح تازیانۂ گلگون مے کنم
زسیر باغ و زندان بر نیاید کام سودایم | نه شاخ سنبلے برسر نه زنجیری است در پایم
کنی تا چند خواب ای مست غفلت نالۂ سر کن | سر مینای دل بگشا دماغ دیدۂ تر کن
پیالۂ می ازین شیوه آبرو دارد | بدستگیری افتادگان ز پا منشین
قطرۂ آبی کف خونی شد و بر خاک ریخت | آدم خاکی چه طرف از عالم ایجاد بست
بیقراری عضو عضوم را بکام دل رساند | زخم تیغت بر تنم چون ماه نو سیاره شد
بسکه از بے اعتباریهای خود شرمنده ام | آنچنان سوی تو می آیم که گو یا مے روم

(۵۴) واعظ میرزا محمد رفیع قزوینی

نوادۂ ملا فتح الله واعظ قزوینی است- پایۂ تعریفش ازان رفیع تر که بسلم قلم

---

[۵] این مثنوی ازبسکه نادرالوجود است و در کتب خانۂ آصفیہ حیدرآباد دکن موجود-

توان رسید۔ و شرفۂ توصیفش ازان بلند ترکہ ببال اوراق توان پرید لآلی منظوماتش درکمال خوش جلائی۔ و جواہر منثوراتش درنہایت بیش بہائی۔

حجت کمالش کتاب **ابواب الجنان** است کہ قماش سخن را درنہایت نازکی بافتہ۔ وباتفاق جمہور کتابے باین خوش بیانی، درباب مواعظ ترتیب نیافتہ۔ اما عمرش باتمام این کتاب وفانکرد۔ فرزندش **میرزا محمد شفیع** کہ تلمیذ والدخود است مجلد ثانی بہ انجام رسانید۔ این مجلد دربیان فضائل اعمال است لیکن بہ آن رنگینی وخوش انشائی نیست

مطالعۂ دیوان واعظ طبع را در اہتزاز آورد۔ این چند غزال ازختن او نخرامش مے آید ؎

اززبانِ کلکِ نقاشان شنیدم بارہا
بے زبانِ نرم کے صورت پذیرد کارہا

این قدرطولِ امل رہ میدہی دردل چرا
مصحفِ خودرا باین خط می کنی باطل چرا

آزادہ بھراہی کس بند نگردد
خاصیتِ سرو است کہ پیوند نگردد

بریدن ازجہان سرمایۂ ازندگی باشد
کہ افزون قیمتِ شمشیر از بُرّندگی باشد

حرفے اگر بعاشق بےتاب مے زند
شرمش طپانچہ برگل سیراب مے زند

سربرون آورد عکس ازروزنِ آئینہ گفت
فیضِ صحبت می تواند سنگ را آدم کند

نیک خواہان درجہان مکروہ طبعِ مردم اند
جز ترش روئی نہ بیند شربت از بیمارہا

روزگار آخر ستمگر را ستمکش مے کند
شیشہ می سازد مکافاتِ شکستن سنگ را

اگرخورشید رُخسارِ تو دربیشِ نظر باشد
چو ماہِ نو زپیری می روم سوی جوانیہا

دست برداشتنِ وقت دُعا ایمائیست
کہ شفاعتگرِ ما پیشِ خدا دستِ تہی است

زابنای جنس خود بحذرباش زانکہ آب
باآن سرشتِ پاک بآئینہ دشمن است

فروتنی بخدا زود ترکند نزدیک
کہ زود قطع شود راہ چون سراز یراست

فیض پروانگیِ محفلِ ما چون نکند	کہ چراغش زصفائیِ قدم یاران است
غم گوارا تر بود آزادگان را از سرور	آب تلخی بید را باشد بہ از آبِ نبات
سخنوری نتوان بے سخن شنو کردن	سخن بگوش بود بیش از زبان محتاج
شود از عزل۔ طبع ظالم معزول ظالم تر	کمان را زہ گرفتن بیشتر پر زور می سازد
آزاد نیستند بدولت رسیدگان	گردید پاے بند نگین تا سوار شد
گر تہی دستی نہ واعظ مایۂ دیوانگی است	چیست باعث کز درختان بید مجنون میشود
گشت داغم دلنشین تر در ہواے نو بہار	زانکہ بہتر مہر گردد صفحہ چون نم مے شود
باشد از بے خانمانان برگِ عیشِ اغنیا	زندگانی شہر از پہلوی صحرا مے کند
یاد گیر از بید مجنون شیوۂ اُفتادگی	گر گزارند ارّہ بر فرقِ تو سر بالا مکن
ظالم چو اُفتد از کار اُستادِ ظالمان است	سر حلقۂ کمانہاست چون شد کباده
صد حیف کہ ما پیرِ جہان دیدہ نبودیم	روزیکہ رسیدیم بہ ایامِ جوانی
ظاہر آرائی نباشد شیوۂ روشن دلان	میرد آتش از برائی جامۂ خاکستری
نیست جز خجلت از احباب تہی دستان را	بید را جز عرقِ بید نباشد ثمرے

(۵۵) رفیع میرزا حسن

شاعرِ رفیع المقدار و منشی کامل عیار بود۔ اصلش از قزوین است۔ مدتہا باقامت مشہد مقدس سعادت حاصل کرد لہٰذا بہ مشہدی شہرت گرفت

بعد از آن کہ منازل علوم رسمی طی کرد و دستمایہ فنون بہم رساند۔ نزد نذر محمد خان والی بلخ رفت۔ و بمنصب انشا امتیاز یافت۔

آخر عازم ہند شد و چہاردہم رجب سنہ اربع و خمسین و الف (۱۰۵۴) بآستان بوس صاحبقران ثانی شاہ جہان دولت تازہ اندوخت و در ملازمت اول بخلعت

وانعام سہ ہزار روپیہ کامیاب گشت۔ و در سلک بندگانِ درگاہ درآمد۔ و در جشن وزن شمسی بیست و چہارم ربیع الاول سنہ ست وستین والف (۱۰۶۶) مثنوی تہنیت جشن بعرض رسانید۔ و مبلغ ہزار روپیہ بر سبیل جائزہ مرحمت شد۔

و در عہد عالمگیری بخدمت دیوانی و بیوتاتی کشمیر مامور گردید۔ انجام کار بعد زکبرِ سن از نوکری استعفا نمود و از سرکار پادشاہی وظیفہ تقرر یافت۔ و در دار الخلافہ شاہجہان آباد وظیفہ حیاتش منقطع گردید۔

عندلیب قلم زمزمۂ او می سراید ؎

آنہا کہ خواب راحت بر خود حرام کرند چون شمع کار خود را یکشب تمام کرند

سہل باشد لذتِ خاری کہ در پیراہن است داغم از ماہے کہ او در اخارہا جزو تن است

دل منہ بر اُلفتِ دشمن کہ تا گرم است آب گرچہ می جوشد باتش لیک او دشمن است

خار را آتش توان زد تا نگیرد دامنے من نمیدانم علاج خار دامنگیر چیست

نیم بسمل شدہ مرغی بکف آرم کہ مرا درخورِ حالتِ خود نامہ برے درکار است

بدام زلفِ تو عالم تمام دربند است کسی کہ باز بود دیدۂ تماشائی است

قفای آینہ را بہ زروی آینہ دان کہ رو برو نشود با کسے کہ خود بین است

(۵۶) ناصح میرزا عرب تبریزی

نکتہ طراز ممتاز است و مصداق ترانۂ عندلیب شیراز کہ مصرع

"ہر آنچہ ناصحِ مشفق بگویدت بپذیر"

یعنی کلام او شنیدنی است۔ و جرعۂ جام او چشیدنی۔

میرزا صائب مکرر شعر او را تضمین می کند و در مقطعی می فرماید ؎

این جواب آن غزل صائبؔ کہ ناصح گفتہ است تالبِ ساغر بخون من گواہی می دہد

فی الجملہ تحصیل کردہ در عباس آباد متوطن بود۔ وبشیوۂ تجارت اشتغال داشت۔

اشعار بسیار از ناصح بنظر رسیدہ۔ سواد کلامش سرمہ در چشم ورق می کشد ؎

بہ سرمہ رام نگردید چشم جادویش | کہ از دو میل سیاہی رمید آہویش
درزندگی ببرگ کشیدہ است کارِ ما | خوابِ گرانِ ماشدہ سنگِ مزارِ ما
درحقیقت دلِ بیرحم ندارد مغزے | پستہ را کہ نباشد لبِ خندان پوچ است

رباعی

نادان غلطش ز سستی رائے خود است | بے قدریش از پستی کالای خود است
برمرکب چوبین چو شود طفل سوار | خوش راہی و بدراہیش از پای خود است

(۵۷) سالک محمد ابراہیم قزوینی

سالکِ مسالک خویش بیانی۔ ومخترع عجائب وغرائب معانی است مدتے در صفاہان اقامت داشت۔ وباصاحب کمالانِ آنجا سرگرم صحبت بود۔ آخر عازمِ ہندوستان گردید وبواسطۂ ربط قدسی و کلیم سرمایۂ جمعیتے اندوخت وبوطن مانوس مراجعت کرد۔ خویشانِ او آنچہ داشت ہمہ را واکشیدند۔ ناگزیر کرت ثانی خود را بہ ہندوستان رسانید ومدتے اقامت گزید وباز بجاذبۂ وطن بہ قزوین برگشت۔ وہمانجا درگزشت۔

عنبرِ کلامش چنین بو می دہد ؎

مہروکین شوخیِ چشمانِ ترا آئین است | این دو بادام یکے تلخ ودگر شیرین است
چہ ذوق چاشنیِ دردعافیت جو را | کہ شیر ہم شکر آب است طفل بدخو را
عرقِ سعی محال است بجائے نرسد | ابر را آبلۂ دست گہر می گردد
فرصت بہ پیشدستیِ قاتل ندادہ ایم | گلگون دواندہ بردم شمشیر خونِ ما

استخوانِ من و مجنون بہ تفاوت بردار | اے ہما چاشنیِ درد فراموش مکن
بے برگیِ من فکرِ سرانجام ندارد | چون شمع تمام است بیک ترک کلاہم

(۵۸) سالک یزدی

رہ نوردِ قلمرو خوش مقالی است و تیز روِ جادۂ باریک خیالی۔
آغاز حال در شیراز بود۔ شانہ رنگ می کرد۔ آخر بکسوت درویشان برآمدہ سرے بہ صفاہان کشید۔ وچندے رحل افگند۔
ازانجا بولایت دکن اُفتاد و در خدمت قطب شاہ والی حیدرآباد می گزرانید چون طائفۂ مغلیہ را ازانجا برآوردند بدار الخلافہ شاہجہان آباد آمد۔ مُلّا شفیعائی یزدی بپاس ہموطنی رعایتِ بسیار نمود۔ و در سنہ ست وستین و الف (۱۰۶۶) بہ ملازمت صاحبقران ثانی شاہجہان رسانید۔ و در سلک مدحت گزاران منتظم ساخت۔
مُلّا شفیعائی یزدی مخاطب[1] بہ دانشمند خان در عہد شاہجہانی بمنصب سہ ہزاری فائز بود۔ و در زمان عالمگیری بمنصب پنج ہزاری و والا مرتبۂ میر بخشیگری متصاعد گشت و در سنہ احدی وثمانین و الف (۱۰۸۱) درگزشت۔
سہیل طبعش عقیق سخن را چنین رنگ می دہد ے

در ہوائے عشق پروردم دلِ دیوانہ را | چون سپند از بہرِ آتش سبز کردم دانہ را
آشنائی کہنہ چون گردید بے لذّت بود | کوزۂ نو کید و روزے سرد سازد آب را
نوای نالۂ نے می رسد بغارتِ ہوش | تو برق تازیِ این نے سوار را دریاب
در خور خرخ بود دخل زدیوانِ قضا | نرود تا نفسے کے نفسے می آید

[1] مآثر الامرا جلد ۲ صفحہ ۳۰۔

زبانِ ہرزہ درایان توان بنرمی بست
کہ پنبہ سرمۂ خاموشی جرس باشد

(۵۹) صیدی - میر صیدی طہرانی

صید بند وحشیان خیال است - و دام نہ فراوان غزال - فرع شجرۂ سیادت است - و صاحب انواع حیثیت -

از صفاہان بہ ہند خرامید و پنجم ربیع الاوّل سنہ خمس وستین والف (۱۰۶۵) بہ ملازمت صاحبقران ثانی شاہجہان مباہی گشت و قصیدۂ کہ بمدح شاہی پرداختہ بود بعرض رسانید - ہزار روپیہ صلۂ قصیدہ مرحمت شد مطلعش این است ؎

زہے جہانِ خدارا سپہر عدل و کرم
بزیر سایۂ قدرِ تو نیّرِ اعظم

سرخوش گوید :- روزے جہان آرا بیگم بنت شاہ جہان بسیر باغ صاحب آباد می رفت - میر صیدی از بام سرراہ ببانگ بلند مطلعِ خود برخواند[ل] ؎

برقع برخ افگندہ بردناز بباغش
تانکہتِ گل بیختہ آید بہ دماغش

بیگم شنیدہ مسرور گردید - و پنجہزار روپیہ صلہ عنایت فرمود -

دیوان صیدی بمطالعہ درآمد - قصاید در مدح صاحبقران شاہجہان دارد و مثنوی در تعریف کشمیر موزون ساختہ - درصعوبت راہ کشمیر گوید ؎

زبیم جان در و صد جا ز یادہ
شود از یاد بوی گل پیادہ

توان بہمتِ مردان دو صد سپاہ شکست
بزور خود نتوان گوشۂ کلاہ شکست

درعشق ہرکہ ہست مہیای جنگ ماست
برروی ما کسیکہ نہ استاد رنگ ماست

ماکہ باشیم کہ در بزم تو داخل باشیم
دولتِ ماست کہ حسرت کشِ محفل باشیم

ہرکہ خواہد نظرِ بد بہ جمالِ تو کند
آن قدر عمر نیابد کہ خیالِ تو کند

ل؎ نتائج الافکار صفحہ ۲۰۶ مطبوعہ مدراس ۱۸۴۳ء -

تنها نگشته بی تو زبانم بکام بند | چون رنگِ گل شداست شرابم بجام بند
ما را به برگ سبز کجا یاد می کند | آن گل که منع بوی خود از باد می کند
صیاد ما بنای ستم تازه کرده است | مرغی که پر شکسته شد آزاد می کند
غم زبے مهری او نیست که یکچند نهال | سایۂ مرحمتِ خویش پریشان دارد
کمتر از برگی نباید بود در تسخیر دل | می کند از خود نهالی را که پیوندش کنند
میانِ آشتی و جنگ هم مقام خوش است | تغافلِ نگه آمیز صد ادا دارد
خود را بچشمِ آینه دیدی و سوختیم | باآنکه اضطراب مرا عذر خواه شُد
صورتِ دیوار هم در عالمِ خود زنده است | هرکسے را جامۂ هستی برنگے داده اند
مرد بے برگ و نوا را سبک از جائے مگیر | کوزه بیدسته چو بینی بدو دستش بردار
چو غنچهٔ که بگلشن شگفته باشد فرد | زگلرخان بتو دارد نظر بهارِ امروز
نقص عشق است که از خار بنالد بلبل | نسبتِ هرچه به گلزار رسد گل باشد
چشمت هنوز از صفِ مژگان بقتل عام | سان در زمینِ آینه ببیند سپاه را
هرچه می گویم از ان نامِ تو مطلب باشد | که مرا تندیِ خوے تو معمائی کرد

(۶۰) ماهر- میرزا محمد علی اکبرآبادی

شاعریست ممتاز در نظم و نثر سحر طراز- نقد عمر تا دم آخر در خریداری متاع گرانمایۂ سخن صرف کرد- و باکلیم و قدسی و صاحب طبعانے که بعد ازین دکان تازه گوئی چیده اند صحبت داشت-

بدایت حال ملازم شاهزاده دارا شکوه بود و مرید خان خطاب داشت و چندے در رفاقت دانشمند خان شفیعا شاه جهانی بسر برد-

آخر کار همه را دست زده بر پوست تخت درویشی نشست- و قلمرو قناعت و

آزادی تسخیر نمود۔

سرخوش در تذکرۂ خود گوید کہ:۔

"روزے فقیر گفت۔ نواب دانشمند خان میر بخشی و ہمت خان تن بخشی ہر دو بر حال شما

"مہربان اند چرا منصب شایستہ نمی گیرید۔ خندہ کرد و گفت بہ ترک دنیا مشہور شدہ ام۔ و دم

"از فقیری می زنم۔ اگر الحال باز رغبت بہ دنیا نمایم بآن زن ہندو می ماند کہ با شوہر مردہ برائے

"سوختن رفتہ باشد۔ آتش سوزان دیدہ خواہد کہ بگریزد۔ کناسان ہچو بہا سرش را شکستہ

"بسوزانند[1]۔ فقر باستقلال داشت و تا زندہ بود بہ جمعیت و فراغت بود۔

راقم الحروف آزاد گوید کہ فقیر را با نواب نظام الدّولہ ناصر جنگ شہید خلف الصّدق نواب آصف جاہ طاب ثراہٗ ربط عجبی اتفاق اُفتادہ بود و موافقتے کہ بالاتر از ان متصوّر نباشد دست بہم داد۔ چون نواب نظام الدّولہ بعد رحلتِ پدر بر مسندِ ایالتِ دکن نشست بعض یاران دلالت کردند کہ حالا ہر رتبۂ کہ خواہید میسر است اختیار باید کرد و وقت را غنیمت باید شمرد۔ گفتم آزاد شدہ ام۔ بندۂ مخلوق نمی توانم شد۔ دنیا بنہر طالوت می ماند غرفۂ ازان حلال است زیادہ حرام۔ و این شعر فرو خواندہ شد ؎

درین دیار کہ شاہی بہر گدا بخشند غنیمت است کہ ما را ہمین بما بخشند

وفات ماہر در سنہ تسع و ثمانین و الف (۱۰۸۹) واقع شد۔ صاحب دیوان ضخیم و مثنوی ہائے متعدد است۔ و مثنوی مختصر در مدح جہان آرا بیگم دختر صاحبقران ثانی شاہ جہان گفتہ بتوسط عنایت خان آشنا تخلص نزد بیگم فرستاد۔ ست ؎

بذاتِ او صفاتِ کردگار است کہ خود پنہان و فیضش آشکار است

بیگم را خوش آمد۔ و پانصد روپیہ صلہ فرستاد۔

---

[1] نتائج الافکار صفحہ ۳۹۲ مطبوعہ مدراس ۱۲۷۳ھ ۔

اما در کلیات نعمت خان عالی ثنوی شانزده بیت در تاریخ عمارت زیب النسا بیگم دختر خلد مکان بنظر رسیده - در آن ثنوی بیت مذکور ہم ہست - توارد اُفتادہ باشد ماہر در ثنوی گوید در نعتِ سرورِ کائنات صلی اللہ علیہ وسلّم - ؎

گرچہ آورد پیش ازین عیسےٰ ۔۔۔ مردۂ را دوبارہ در دُنیا

از رہِ معجزہ آن جہانِ کرم ۔۔۔ عیسےٰ آرد دوبارہ در عالم

چشم چگونہ دیدنِ رویت ہوس کند ۔۔۔ نظارہ برچراغِ تو کارِ نفس کند

حاسدِ اہل سخن داغ زحسنِ سخن است ۔۔۔ انتقامِ پدر از خصم پسر می گیرد

(۶۱) فیاض - مُلّا عبد الرزاق

لاہجی الاصل قمی الوطن - مصنف کتاب "گوہر مراد" تلمذ بخدمت حکیم صدرائے شیرازی نمودہ و در عقلیات و نقلیات دستگاہ عالی بہم رساندہ وجلو اندیشہ را بسمت سخن طرازی نیز عطف می ساخت -

دیوانش محتوی بر قصائد و مقطعات و غزلیات و ساقی نامہ و دیگر نوع شعر بنظر رسید - قصائد طولانی فراوان در مدح ائمہ اہل بیت رضوان اللہ علیہم و اُستاد خود حکیم صدرای شیرازی - و استاذ الاستاذ میر باقر داماد استر آبادی - و در مدح شاہ صفی صفوی و اُمراء عصر دارد و در حق ہند گوید ؎

حبّذا ہند کعبۂ حاجات ۔۔۔ خاصہ یارانِ عافیت جو را

ہر کہ شد مستطیعِ فضل و ہنر ۔۔۔ رفتنِ ہند واجب است او را

سوی زلفش می کشد آشفتہ سامانی مرا ۔۔۔ می کند تکلیف ہندستان پریشانی مرا

کرا دماغ کہ از کوی یار برخیزد ۔۔۔ نشستہ ایم کہ از ما غبار برخیزد

اثر ندیدہ دل از حرف مہربانیِ تو ۔۔۔ چو شمع تا بکی این گرمیِ زبانیِ تو

زشیرین بود خسرو خوشدل فرہاد زان خوشتر | کہ داد دلبران خوش باشد و بیداد زان خوشتر
سنگ بالین کن و آنگہ مزۂ خواب بہ بین | تا بدانی کہ چہ در زیر سر مردان است
ہرارج کند ار باغبان باین نرسد | کہ وقفِ مشہدِ بلبل کند گلستان را
قسمتِ ما زین چمن بارے تعلّق بود و بس | سرو را نازم کہ آزاد آمد و آزاد رفت
دریاب این اشارہ کہ شاہانِ نامجو | نامِ بلند خود بہ نگینی سپردہ اند
ہر کس کہ زخم کاریِ مارا نظارہ کرد | تا حشر دست و بازوی اورا دعا کند
بیک زخمِ دگر جانِ مرا در اضطراب افگند | نمی دانم چہ سان معذور دارم قاتلِ خود را

(۶۲) تجلّی - مُلّا علی رضا اردکانی

از کدخدازادگان اردکان من اعمال فارس است - بعد ازان کہ قدم درمرحلۂ سنِ شعور گزاشت بہ ارادۂ تحصیل علم بہ اصفہان رفت - ونزد آقا حسین خوانساری کہ از مشاہیر نحاریر است تلمذ نمود و تحصیل را بپایۂ تکمیل رساند آنگاہ عازمِ کشورِ ہند گردید - علی مردان خان ولد گنج علی خاں کہ در سال یازدہم جلوس شاہ جہانی از قندھار بہند آمد و بمنصب ہفت ہزاری و خطاب امیر الامرائی سرمایۂ مباہات اندوخت - مقدمِ اورا گرامی داشت و بہ تعلیم فرزند خود ابراہیم خان مقرر نمود - و رعایتِ فراوان بعمل آورد - وہمچنین سائر اُمراء ایران با او مہربانی و گرمجوشی بتقدیم می رسانیدند -

بعد چندے ہوای وطن اصلی در حرکت آمد - و ازین دیار بہ صفاہان معاودت نمود - شاہ عباس ثانی مشمول رافت ساخت - و در شہور سنہ اثنتین وسبعین والف (۱۰۷۲) قریہ از مضافات اردکان در سیورغال او عنایت فرمود -

و در سنہ ثلث وثمانین والف (۱۰۸۳) شاہ سلیمان صفوی اورا بہ درگاہ

طلب کرد- وبحضور مجلس خود اختصاص بخشید- از ان وقت در صفاهان مقیم بود- وبر جادهٔ ذکر علم وتالیف فنون مستقیم- تا آنکه بمنزلِ خاموشان شتافت-

شاعرِ خوش خیال معنی یاب وبطالع شهرت کامیاب است- دیوان غزل وقصائد دارد- ومثنوی معراج الخیال او مشهور است منتخب دیوانش بنظر در آمد واین چند بیت به تحریر رسید ؎

خیالش چون شود خمیازه فرمای بر ودوشم | لبالب می شود چون ہالہ از مهتاب آغوشم
در رهِ محمل نشینانِ وفا واپس مباش | تا توانی بوی گل گردید خار وخس مباش
خواهم چو بهله با تو دمی همرهی کنم | دستے بران میان زده قالب تهی کنم
بیاکه بنیو به چشم نظاره زندانی است | نگه بدیده چو زنّار در سلیمانی است
هرچه آید در نظر آئینه دارِ ناز اوست | کفر وایمان چون دو چشم از یک ادا در گردش است
نفسِ بد را اگر رسد فیضے نصیب دیگر است | آنچه باز نبور می ماند همین نیش است وبس

(۶۳) اشرف مُلّا محمّد سعید

پسر مُلّا محمد صالح مازندرانی است وصبیه زاده مُلّا محمّد تقی مجلسی فاضلِ صاحب جودت بود- وشاعرِ والاقدرت- طبع چالاکش معانی تازه بهم می رساند- و عجائب گلها در جیب ودامن سامعه می افشاند-

در آغاز جلوس خلد مکان به هند رسید- وبه ملازمت سلطانی استسعاد یافت- وبه تعلیم زیب النّساء بیگم دختر پادشاه مقرر گردید- مدتے باین عنوان بسر برد- آخر حبّ الوطن مستولی گشت- وقصیده در مدح زیب النّسا بیگم مشتمل بر درخواست رخصت بنظم آورد- در انجا می گوید ؎

یکباره از وطن نتوان بر گرفت دِل | در غربتم اگرچه فزون است اعتبار

پیشِ تو قرب و بعد تفاوت نمی کند　　گو خدمتِ حضور نباشد مرا شعار
نسبت چو باطنی است چه دہلی چه اصفہان　　دل پیشِ تست تن چه به کابل چه قندھار

و در سنه ثلث و ثمانین والف (۱۰۸۳) به **اصفہان** معاودت نمود۔ و کرت دیگر قائدِ روزگار زمام او را جانب **ہند** کشید و در **عظیم آباد پٹنه** با شہزادہ **عظیم الشّان بن شاه عالم بن خلد مکان** که در آخر عہد جد خود نظم آن صوبه می پرداخت۔ بسر می برد۔ شہزاده خیلی طرف مراعات او نگاه مے داشت۔ و بنا بر کبر سنِ در مجلسِ خود حکم نشستن کرده بود۔

ملّا در پایان عمر ارادۂ بیت اللہ کرد و خواست که از راہِ بنگاله در جہاز نشسته عازم مقصود شود۔ امّا در شہر **مونگیر** از نوابع **پٹنه** منزاول اجل در رسید۔ و او را بعالم دیگر رسانید۔ قبرِ مُلّا در آنجا مشہور است۔

میرزا محمد علی دانا　اولاد او در بنگاله می باشند۔ **میرزا محمد علی دانا** تخلص پسر مُلّا محمد سعید مردے فاضل و شاعر بود۔ و در مرشد آباد فوت کرد۔ چند ورق اشعار بخط خودش بنظر در آمد۔ از انجا فرا گرفته شد ؎

تا سینۂ ما نیست رسا ناوکِ نازت　　کوته نظری حیف ز مژگانِ درازت
دل ز من رم کرده در ابروے جانان مانده است　　یاد من کے می کند در طاق نسیان مانده است
زان دل از کشمکشِ ہند پریشان ماندست　　که ز ہر روپیه ده ماشه بما خوابانداست
تہمت چو بدر شود با دلم چه خواهد کرد　　ہلالِ یک شبۂ ابروت کتانم سوخت

دیوان مُلّا محمد سعید اشرف بمطالعه در آمد۔ انواع شعر قصیده و غزل و مثنوی و قطعه و غیرها دارد۔ و ہمه جا حرف بقدرت می زند

وقتے زیب النساء بیگم پرستارے را برائے مُلّا فرستاد که در خدمت خود نگاه دارد۔ مُلّا نا محظوظ شد و قطعه طویلے در مذمت پرستار نظم کرده به زیب النسا بیگم

ارسال داشت - اولش این است ؎

ای که هرگز قدرت هم چشمیت حور انداشت | قدردانشور شناسا نور چشم عالما

درین قطعه آیه کریمه قَابَ قَوْسَیْنِ اَوْ اَدْنیٰ راجائے آورده که نمی توان بر زبانِ قلم گزراند - خداداند درجزای این بی ادبی بچه عقوبت گرفتار خواهد گشت - اینجا ست که حق تعالےٰ می فرماید اَلشُّعَرَآءُ یَتَّبِعُهُمُ الْغَاوٗنَ اَلَمْ تَرَ اَنَّهُمْ فِیْ کُلِّ وَادٍ یَّهِیْمُوْنَ -

این چند بیت از غزلیات او ایراد می شود ؎

اشکے که راز عشق بگوید فشاندنی است | طفلے که خوش محاوره اُفتد نماندنی است

سبحه گردانی به هنگام پریشانی کند | عاقل از بیمایگی دولاب گردانی کند

از غمِ افلاس او فاتم به بیهوشی گزشت | چون چراغ مفلسان عمرم بخاموشی گزشت

در ایران نیست جز هندآرزو بے روزگاران را | تمام روز باشد حسرتِ شب روزه داران را

حیات از صحبتِ افسردگان نابود می گردد | که چون فصلِ زمستان شد نفسها دود می گردد

مهر خود را از تو ای بے مهر کے خواهم برید | تا جوانی عاشقم چون پیر گردیدی مُرید

بدُنیا چون در آید آدمی بدبخت می گردد | هوا چون درمیانِ مشک آید سخت می گردد

بشانِ پلّهٔ میزان نگر که از تمکین | بلند ساخته پا در برابرِ خود را

کنی اگر رهِ باریک آدمیت سر | منه ز کف چو رسن باز لنگرِ خود را

ساقیا ساغر بگردش آر تمکین واگذار | کشتیِ دریاکشان را لنگرے درکار نیست

گر نگین نیست نگین دانِ طلا را عشق است | حسن لیموی آن آبله رو هم بد نیست

گشت مستغنی زوصل اشرف بیادِ عارضش | همچون آن حافظ که مصحف را تمام از بر نوشت

کاهلان را جز لگدکوبِ حوادث چاره نیست | می کند مالیدگی سینے اعضا را علاج

غافلان را چرک دنیا ئیست زینت در لباس | جامۂ تصویر از روغن مصفا تر شود

درجوانی روشِ حالت پیری دارم | چون گلِ زرد بهارم بخزان می ماند
همچو درویشی که شبیر بنی بر منعم برد | عاشقان پیشِ تو اول جان سپاری میکنند
جاہلان اہل جہان را تیر روی ترکش اند | فرد چون گردید باطل جلد دفتر می شود
رفته رفته آبرو را برطرف سازد غضب | آب را چندانکه جوشانند کمتر مے شود
جمالِ نازنینِ نوخطم مانند مرقع را | که خطش درکمالِ خوبی و تصویر ہم دارد
نقره چون انگشتری گردید می پیچد بلعل | می شود دروقتِ پیری حرص دنیا بیشتر
مرد را خلقِ نکو کم ز نجابت نبود | موم خوشبو چو شود ہست چو عنبر ممتاز
کار خود کن راست چون فواره بے امداد غیر | خود نہالِ خویش و خود آبِ روانِ خویش باش
طفل صاحب حسن را در خانه بودن بهتر است | اشک رنگینم نمایان گر نباشد گو مباش
چو برگِ لاله نشینند گر دہم عشاق | بحصه کردنِ داغ تو در میانهٔ خویش
چو نور چشمِ ضعیف از نظارهٔ عینک | شود ز ساغرِ می خاطرِ پریشان جمع
درد سر بیمار را بسیار دادن خوب نیست | از نگاہِ ناتوانِ او بچشمک ساختم
همچو چشمی دردناکے کز فروغ آید بهم | کلبه ام تاریک گردد از چراغ دیگران
کامِ شیرین نکنم از رقی زنبور عسل | سر بزرگی نتوان گرد ز شانِ دگرے
بوقتِ عرضِ مطلب قفلِ خاموشی بلب دارم | چو آن شخصے که در خمیازه گیرد بر دہان دستے

(۶۴) راقم میرزا سعدالدین محمد مشہدی

راقم نقوش غریبه و ناظم جواہر عجیبه است۔ میرزا صائب سخن او را تضمین می کند و می گوید ؎

این جواب آن غزل صائب که راقم گفته است | تیغ دائم آب در جو دارد و خون می خورد

پدرش خواجه غیاثا به ہندوستان تجارت می کرد۔ و میرزا سعدالدین محمد

درخدمتِ اسلام خان مشہدی شاہ جہانی معزز و محترم بسر می برُد۔

آخر بدار السلطنت صفاہان عود کرد۔ اول وزیر ہرات شد۔ بعد ازان وزیر مجموع ممالک خراسان۔

شوکت بخاری مادحِ اوست و مدتے با او بسر برُد

دیوان راقم پیش ازین بنظر رسیدہ بود۔ در وقت تحریر بدست نیامد۔ عرائس افکارش بر منصۂ ورق جلوہ می نماید ؎

ہمیشہ بست و کشادِ من از ہنر باشد ۔۔۔ کلید و قفلِ صدف ہر دو از گہر باشد

گرہ ز ناخنِ تدبیر کی کشادہ شود ۔۔۔ کہ از کلیدِ غلط بستگی زیادہ شود

بس بود در سفرِ کعبۂ مقصد مارا ۔۔۔ توشۂ رہ قدمے چند کہ برداشتہ ایم

(۶۵) شوکت بخاری (محمد اسحٰق)

معنی یاب دِقت آفرین۔ وگلدستہ بندِ خیالات رنگین است۔ از عنفوان شعور زلفِ سخن را شانہ کشید۔ وچہرۂ عرائس معانی را غازۂ تازہ مالید۔

در اصل صراف پسرے است از بخارا۔ ہمانجا نشو و نما یافت۔ و بنقادی نظر خداداد طلای جیّد در بازار نکتہ سنجے رائج ساخت

وقتے اُوزبکے اورا رنجانید[1]۔ دکّان را برہم زدہ ترکِ وطن گفت و رخت ہجرت بہ مشہد مقدس کشید و ناصیۂ سعادت بآستان سائی روضۂ رضویہ منوّر ساخت وصحبت او با میرزا سعد الدّین وزیر ممالک خراسان بر آمد و سالہا با او بسر برُد۔ وقصائد غرا در مدحِ او پرداخت۔ در یکے از قصائد می گوید ؎

ستارۂ فلکِ اقتدار سعد الدّین ۔۔۔ کہ سعد اکبر ازو کرد استفادۂ نور

---

[1] نتائج الافکار صفحہ ۲۴۲ مطبوعہ مدراس ۱۸۴۳ء۔

بیاضِ شعرو سوادِ خطِ ترا نازم — کہ بزرشامِ ہرات است وصبحِ نیشاپور

روزے مرزا اسعد الدین کسی را در طلب شوکت فرستاد۔ شوکت دران وقت بیدماغ بود۔ جواب داد۔ میرزا آزردہ شد۔ و باحُضّار گفت یاران بہ بینید۔ من با شوکتا چہ بدکردم۔ این حرف بہ شوکت رسید۔ متاثرشد و این بیت فروخواند

منتِ اکسیر مارا زندہ زیرِ خاک کرد — از طلا گشتن پشیمانیم مارا مس کنید

ہمان ساعت ہمہ را پشتِ پا زد و نمد درویشی دربرکرد۔ وسرے بصوب اصفہان کشید وبقیہ عمر در دارالامانِ انزوا بسر آورد۔

چاشنی درد و مذاق شکستگی بمرتبۂ اتم داشت۔ میرعبدالباقی صفاہانی نقل کرد کہ من دراصفہان بودم کہ شوکت بخاری تشریف باصفہان آورد۔ اکثر بخدمت اومی رسیدم۔ گاہے اتفاق ملاقات نیفتاد کہ اورا بے گریہ دیدہ باشم۔ و اعزہ کہ با او مدتہا یار بودند می گفتند کہ تا اورا دیدہ ایم چنین دیدہ ایم۔

شوکت اکثر مضامین اِدّعائی می بندد۔ و معانی وقوعی کم دارد چنانکہ برناقدان عیارسخن مبرہن است۔

گلگشتِ دیوانش اتفاق اُفتاد[۱] و این چند بیت درسلک تحریر درآمدہ

در از بیگانگی شوخی بروی آشنا بندد — کہ از وحشت بشامِ دیدۂ آہو حنا بندد

در شامِ غمِ خویش مرا صبحِ اُمید است — گر نقشِ نگین تیرہ بود نام سفید است

از برای سرخروی سعی بیش از پیش کن — چون گلِ رعنا خزان را زیرِ دستِ خویش کن

نفس از بدن رہے سوی آن آشنا نہ یافت — بوکرد خاک را سگِ راہے بخانہ یافت

خونِ من صدبار می ریزی و می بندی حنا — نیست دلگیری دمے از کشتن و بستن ترا

نباشد آسمان را آفتے از لامکان سیران — خطر از زنگ می بیرون ز دنہا نیست مینارا

[۱] دیوان شوکت بخاری قلمی نایاب در کُتب خانہ آصفیہ حیدرآباد دکن موجود است۔

یکمشت استخوان شدم ازبس گرفته است | چون کعبتین داغ تو از شش جهت مرا
وقت آن شد که سبکروحیم از دست برد | چون حنای سرِ ناخن شده ام پا به رکاب
دیده و وادید بود مایۂ سرگردانی | گردشِ عید مرا سنگ فلاخن کرد است
ماتم و شور جهان دست بهم داده اند | خندۂ مینائے مے گریۂ مستانہ است
هیچ مرگے نبود سخت تر از خود بینی | پیش صاحب نظران آینہ خشتِ لحد است
می توان دادن ازان کنج دهن کام مرا | آرزویم گرچہ بسیار است از کم بیش نیست
غنیمت است جوانی کہ موسفید شدن | بقدر فرصتِ یک شیر گرم کردن نیست
عشق معشوق چو شد حُسن کند تسخیرش | شیشۂ سرو پری زاد ز قمری دارد
هستیِ جاوید باشد ماتمِ خود داشتن | خضر پیراهن بمرگِ خویش آبی می کند
خود آرا شوخ زاهد مشربی افگندہ از پایم | کہ دستش سبحہ از تخم گلِ رنگِ حنا دارد
بود کو چک دلے سرمایۂ عزّت بزرگان را | اگر دریا کند گرد آوری خود را گهر باشد
قیمتِ گوهرم افزون زنگہ می گردد | گردشِ چشم خریدار کمند غلطانم
سخن را قطع کن تا قطع راهِ دل توانی کرد | کہ من از قرصِ مُهر خامشی زادِ سفر دارم
طمع در مذهبِ آزاد مردان کفر می باشد | چرا گیرم ز ناصح پند آخر همتے دارم
بمردن هم نیفتد از بلندی رُتبۂ نامم | برنگِ مُردۂ فیروزہ تابوت از نگین دارم

رباعی

وردِ هرکسی کہ ارجمندی دارد | عیبش مکن ارچہ خود پسندی دارد
ازبس گروی فتادہ ایجاد زمین | هرکس بمقام خود بلندی دارد

(۶۶) قاسم۔ قاسم دیوانہ مشهدی

در عنفوانِ سنّ تمیز بہ اصفهان رفت و بتحصیل علم اشتغال ورزید و در عین

شباب رو بہ ہندوستان آورد- ومدتے درین دیار بسر بُرد و در دار الخلافت
شاہجہان آباد رخت بوادی خاموشان کشید
دیوانش بملاحظہ درآمد- و این چند بیت پیرایۂ تحریر پوشید ؎

می طپد دل در برم از شوخیِ سیّارۂ — چشم داغم می پرد می آید آتش پارۂ
لب خموش وشکوہ دردل چارۂ ماکردنی است — ماند درمنزل کلید وقفل درواکردنی است
می شود ہر چند نیکو یار بدخومی شود — ناز چون برخویش بالد عینِ ابرو می شود
رقمے از خط مشکین تو تحریر نشد — دو جہان زیرو زبر شد زبرو زیر نشد
خامۂ بوقلمون درکفِ اندیشہ گداخت — رنگ آخر شد و نیرنگ تو تصویر نشد
قاتل دو کار در حقِ ماکرد روزِ قتل — دستم گرفت وخونِ مرا پایمال کرد
رسد لافِ تجرد قاصدِ صحرا نوردے را — کہ مانندِ نگاہ از خانۂ خود فرد برخیزد
چون نسخۂ دقیق بہ نزدیک کم خرد — از دیدن تو آینہ را خواب می برد
فسردہ دل ہمہ شب داغہای من شمرد — چو مفلسے کہ زرِ دیگران حساب کند
باین طراوت اگر بگذری بکوچۂ نقاش — برائی ماہی تصویر فکر دام نماند
کار مژگانِ تو از گوشۂ ابرو آید — برکمانِ تو چرا منتِ ترکش باشد
بے مشقت نبود قطعِ تعلق قاسم — رشتہ ہرچند ضعیف است گسستن دارد
اگر از حق پرستانی متاب از خلق روی دل — کہ شکل آدمی بت راخدای آدمی سازد
بسکہ بے روی تو دشوار نظر باز کنم — مژہ موئے ست کہ از داغ جدا می گردد
طفل بے پروا ست آمیزش نمی داند کہ چیست — می کند کم خانۂ آئینہ تمثالش ہنوز
خدا داند کہ سر از دیدہ یا از دل برون آرد — ز مژگان شوخ ترخاری کہ من در پا خود دارم
درین چمن ثمرِ نخلہاے بیوندم — فتادہ است بہ شاخِ دگر رسیدنِ من
باش ہموار کہ آسیب درشتی نہ کشی — صافیِ آینہ بیکار کند سوہان را

رُتبۂ حرفِ سخنور ز سخن سنج بپرس — خبر از قیمتِ گوہر نبود دریا را
رازِ دل نتوان بزور از مرد بینا وا کشید — آب کے بیرون تراود از فشار آئینہ را

(۶۷) طغرا - ملا طغرای مشہدی

طغرای منشورِ استعداد است و فروغ پیشانی قابلیت خدا داد - طرح نثر بطور نو انداختہ و لآلی عبارات را بجلای تازہ نظر فریب . جوہریان ساختہ از ولایت خود بسواد اعظم ہند خرامید - ویکچند در ظل عنایت شاہزادہ مراد بخش بن شاہ جہان پادشاہ بمراد دل کامیاب گردید -
و در رکاب شاہزادہ بسیر ممالک دکن پرداخت - آخر در کشمیر جنّت نظیر گوشۂ انزوا گرفت و ہمانجا بنقر اصلی شتافت - و در نزدیک قبر ابو طالب کلیم مدفون گردید
طغرای کلامش بہ این خوش نقشے صورت می بندد ؎

دلا چو شمع رگِ گردنے ملائم کن — ز بہرِ دادنِ سرپائے خویش قائم کن
کجے نیابد کام دل بے اتفاقِ راستان — تا بنقر بانت شود با تیر مے ساز د کمان
کلاہ فقر ز ترکِ گل و گیاہ مکن — بغیر ترک ہوا صرف این کلاہ مکن
اگر چو آینہ سر تا قدم شوی ہمہ چشم — بسوی دوست نگر - سوی خود نگاہ مکن
گدای عشق گرت جانشینِ خویش کند — نشستہ باش و تواضع بہ پادشاہ مکن
عروسان را بسوی حجلہ نتوان برد بے سازے — بہ آواز دف و نے دخترِ رز را بمینا کن
باید چو برق خندہ زنان از جہان گزشت — نتوان چو ابر بر سرِ دنیا گریستن
موی سیہ کافتد ز سر ہرگز نمی گردد سفید — از عیش غربت کی کند پیری تصرف در جوان
سایہ می اُفتاد از طغرا در ایام شباب — پیر چون شد می خورد از سایہ طغرا بر زمین
مینا بپای ساغر چون سر نہد بہ سجدہ — چیزے دگر نخواہد غیر از دعائے یاران

در سہ فصلِ عمر باید سر بجیبِ غم کشید | تا توانی ہمچو گل یک فصل خندان زیستن
شاید بہ بیند آنچہ بما کرد آسمان | از دودِ آہ سرمۂ چشمِ ستارہ کن

(۶۸) مخلص (میرزا محمد کاشانی)

از عالی تلاشانِ خطۂ کاشان است۔ قیاسِ صحیحش منتج مضامین تازہ و کلام ملیحش مفید حلاوتِ بے اندازہ۔

دیوان غزلش بنظر رسید۔ سیرِ تمامش از تنگی فرصت اتفاق نیفتاد چند بیت عجالۃ الوقت فرا گرفتہ شد ؎

کرد بیجا دلم از طرۂ جانانہ جدا | دستِ مشاطہ الٰہی شود از شانہ جدا
نظر بنامۂ این خاکسار نیست ترا | دماغ خواندنِ خطِّ غبار نیست ترا
چہ لازم در مقامِ بحث با دشمن میان بستن | نمی باشد سلاحی بہتر از تیغ زبان بستن
چگونہ خواجہ باسمِ سخا عَلَم گردد | کہ چون سوال کنی حاتمِ اصم گردد
ما چون قلم سخن بزبانِ دگر کنیم | چون کارِ ما بحرف رسد گریہ سر کنیم
این خوارئی کہ بر سرِ کوی تو می کشیم | ہرگز نشد کہ نقل بجای دِگر کنیم
قدرت بیجا نشد مشہور در عالم بہ رعنائی | تخلص بیشتر شہرت کند از نام موزون را
ز عصیان لب گزیدن در جوانیہا نمک وارد | ازین نعمت چہ لذت می بری چون ریخت دندانہا
چون گرفتی بیت شاعر در عطا سستی مکن | تا کسے مضطر نباشد کے فروشد خانہ را
بدستِ غیر دادی ساعدِ چون نقرۂ خامت | بقربانِ سرت گردم مکن این خام دستیہا
ہست تا محشر بپای بیگناہے یک قدم | امن بودن می کند نزدیک راہِ دور را
حدِّ ہر ابلہ بدستور نیست در قانونِ عقل | چوب از مضراب می باید خرِ طنبور را
نمود نامِ نکوی تو عالمے تسخیر | اگرچہ غیر نگین نیست یک سوار ترا

می شود دور زنقاش چو شد نقش تمام
هر قدر کار تو صورت نپذیرد خوب است

بیگانه وار می گذری از سواد چشم
ای نور دیده حبّ وطن در دل تو نیست

عالمم باد انۂ تسبیح در ذکرش یکی است
هر که نامش بر زبان آرد برد از جا مرا

(۶۹) موسوی[۱] - موسوی خان میرزا معزالدین محمد

از اجلۂ سادات قم - و چراغ دودمان امام ہفتم است - و صبیہ زادہ میر محمد زمان مشہدی کہ سر آمد علماے مشہد مقدس بود

موسوی خان از عنفوان شعور دامن سعی اکتساب علوم برزد - و اوائل کتب در وطن خود تحصیل کرد - و در ریعانِ شباب با پدر خود میرزا فخرا برہم زدہ - بدار السلطنت صفاہان شتافت و دہ سال در حلقۂ درس آقا حسین خوانساری تلمذ نمود - و جادۂ عقلیات و نقلیات نور دیدہ خود را باقصی حدود کمال رسانید -

و در سنہ اثنتین و ثمانین و الف (۱۰۸۲) تشریف بہ ہندوستان آورد و خلد مکان بواسطۂ جوہر ذاتی و نسبتی موردِ الطاف ساخت - و بتزویج صبیۂ شاہ نواز خان صفوی دسلف ساختن با خود فرقِ عزتش برافراخت - اول بدیوانی صوبۂ عظیم آباد - پٹنہ مامور گردید - اما صحبتش با بزرگ امید خان ناظم پٹنہ پسر امیر الامرا شایستہ خان برنیامد - چہ بزرگ امید خان از جلالت خاندان خود دماغ برفلک داشت - و میر از رشتۂ سلفیتِ پادشاہ و علاوہ فضل و کمال سر بہ تبعیت ناظم فرو دنمی آورد - آخر ناچاقی صحبتِ ایشان بسمع پادشاہ رسید - میر حضور طلب شد -

[۱] مآثر الامرا جلد ۳ صفحہ ۶۲۳ - مطبوعہ کلکتہ ۱۸۹۱ء -

ودر سنہ تسع وتسعین والف (۱۰۹۹) بخطاب موسیٰ خان ودیوان تن سرافرازی یافت - وبعد یک سال بدیوانی مجموع ممالک دکن کامیابی اندوخت سال تولدمیر سنہ خمسین والف (۱۰۵۰) است وسال انتقال کہ در ولایت دکن اتفاق افتاد - سنہ احدی ومأتہ والف (۱۱۰۱)

اول فطرت تخلص می کرد - آخر موسوی قرار داد - وخطاب خانی همبرین تخلص گرفت -

دیوانش متداول است - این چند رشحہ ازان سحاب می چکد

جز یاد تو فکرِ دلِ ناشاد ندارد
این شیشۂ مَی غیر پری زاد ندارد

نباشد آشنائی درجہان غیر از مَیِ نابم
اگر در خانۂ خود نیستم در عالمِ آبم

نو توبہ ایم کہنہ شرابے بجام کن
ساقی عیار ناقصِ مارا تمام کن

بدل افگند آتش باز زلفِ عنبرین موئے
چراغے نذر این بتخانہ آورد است ہندوئے

چہ خوش باشد کہ بکشایم بروئش چشم گریانی
کشم در رشتۂ نظارۂ مروارید غلطانی

نظر بر گریۂ مستانہ ام گردش مے کردی
شراب جلوۂ در ساغرِ آغوش مے کردی

تیرہ روزم بیستی اقبال معارِ من است
چون نگین روی زمین سرکوب دیوارِ من است

شراب با گلِ مہتاب نشئہ بیشش دہد
لبش ز خندۂ دندان نما ربود مرا

با ہیچ مسلمان نظرِ رحم ندارد
شمشیر نگاہِ تو مگر کار فرنگ است

اینکہ از بے سخنی گشت مرا چیزی نیست
زندہ ام کرد بیک حرف قیامت این است

در قتلِ ما نکرد کمی انتظارِ تو
کوتاہیئے کہ بود ز عمرِ دراز بود

نمی باشد نگینِ قیمتی را نقش در طالع
ہنر ہر کس کہ دارد در جہان گمنام میگردد

ندارد با بزرگان چہرہ گشتن صرفۂ فطرت
کہ کہسار از جوابِ ہیچ کس ملزم نمی گردد

مژدۂ زخم نوی گر بہ شہیدان ندہند
بچہ اُمید سر از خواب عدم بر دارند

دران صحرا کہ بودم آگہ از ذوقِ گرفتاری ... غزالان را سراغِ خانۂ صیّاد می دادم
ہمّتِ ما صفحۂ تقویم را یکسر نوشت ... گر سیہ روزیم وقتِ عالمی از ما خوش است
در فکرِ آن دہانم و در یادِ آن کمر ... چون من بروزگار دگر ہیچکارہ نیست

(۷۰) راسخ - میر محمد زمان سہرندی

سہرند شہریست مشہور در وسط راہ دہلی و لاہور - نام قدیمش سہرند است چون سلاطین غزنویہ از غزنی تا سہرند متصرف بودند - سرہند زبان زد خلائق شد و چون صاحبقران ثانی شاہجہان کابل را تا قرابا غِ غزنی در تصرّف داشت - حکم شُد کہ سرہند را بنام قدیم کہ سہرند است - می نوشتہ باشند -

راسخ سید والانژاد بود و راسخ القدم جادۂ استعداد - معانی تازہ می یابد و خوبانِ خیال را در لباس رنگین جلوہ می دہد[۱] -

از عمدۂ ملازمان و مصاحبان شاہزادہ محمد اعظم بن خلد مکان بود و بمنصب ہفتصدی سرافرازی داشت -

وفاتش در سہرند سنہ سبع و مأتہ والف (۱۱۰۷) واقع شد "راسخ برد" ۱۱۰۷ھ تاریخ است -

طوطیِ ناطقہ آہنگ کلامش سر می کند ؎

گر نبودے تاج بسم اللہ باۓ بوتراب ... کجکلاہیہا نکردے بر سرِ اُمّ الکتاب
یاد از شامِ غمِ بزمِ خموشان کردیم ... مُشتے از سُرمہ گرفتیم و پریشان کردیم
جامۂ صبر بہ بالاۓ جنون تنگ آمد ... آنچہ از دست بر آمد بہ گریبان کردیم

---

[۱] یک مثنوی راسخ سہرندی بہ حیدر آباد دکن در مطبع اختر دکن بقالب طبع در آمدہ است -

(۷۱) علی (شیخ ناصر علی سهرندی)

شیر نیستان سخنوری است و مرد میدان معنی گستری- ذوالفقار کلکش به تسخیر قلم و بیان پرداخته- و تصرف طبعش آفتاب سخن را از افق غربی راجع ساخته- سرخوش گوید ؎

در ملکِ سخن بود جهانگیر علی　　　در مشرب دل ولی علی- پیر علی
با شعرِ علی نمی رسد شعر کسے　　　زانسان که بخطِ کس بخطِ میر علی

گلِ وارستگی بر سر داشت و جام استغنا در دست- چاشنی گیر مشرب بلند بود- و متمسک سلسلۂ علیۂ نقشبند- استفاده از جناب شیخ محمد معصوم خلف الصدق مجدد قدس الله اسرارہا نموده- و در مثنوی زبان به مدح حضرت شیخ کشوده که ؎

چراغِ هفت کشور خواجہ معصوم　　　منور از فروغش هند تا روم
ردا از ماهتابِ شرع بر دوش　　　چو صبح از پاکیِ باطن قصب پوش

مولد ناصر علی و موطن و منشا سهرند است- ابتداء حال با میرزا فقیر الله مخاطب به سیف خان بدخشی چون جوہر شمشیر ملازم بود- چون سیف خان را حکومت اله آباد از پیشگاه خلافت مفوض گشت- در رفاقت او بگلگشت اله آباد خرامید- و چندے بسیر مجمع البحرین دماغ را تازه کرد-

سیف خان پسر تربیت خان بخشی سیوم صاحبقران ثانی شاهجهان و داماد اسلام خان خوستی- سفیدونی متخلص به والا است- در عهد خلد مکان سنہ تسع و سبعین و الف (۱۰۷۹) به صوبه داری کشمیر ریاض آمالش نضارت یافت- بعد چندے بعلتے گوشۂ انزوا اگرفت و در سنہ ست و ثمانین و الف (۱۰۸۶) بعنایت بحالی منصب و خطاب و خلعت خاصه و شمشیر از تنگنای عزلت بر آمد- و پس از ان بنظم صوبه اله آباد ویرانی خاطرش آبادی پذیرفت- و

بیست و پنجم رمضان سنہ خمس وتسعین والف (۱۰۹۵) پیمانۂ حیاتش لبریز گردید۔
سیف آباد دیک منزل از سہرند آباد کردۂ سیف خان است کہ خلد مکان
او را بطریق آل طمغا عنایت نمود۔ سیف خان جوہر قابل وقابل دوست بود۔
"راگ درپن[1]" در فن موسیقی ورقص ہندی بعبارت پارسی تالیف اوست۔

بعد از گذشتنِ سیف خان۔ ناصر علی در سنہ ہزار وصدم (۱۱۰۰) از سہرند
بہ بیجاپور رفت۔ و با ذوالفقار خان بن اسد خان وزیر اعظم خلد مکان
موافقت دست بہم داد۔ بلے علی بود ذوالفقارے بدست آورد ودر مدح او
غزلے پرداخت کہ مطلعش این است ؎

ای شانِ حیدری زجبینِ تو آشکار نامِ تو در نبرد کند کارِ ذوالفقار

ذوالفقار خان یک زنجیر فیل ومبلغے خطیر صلہ داد[2]۔ ناصر علی ہمان ساعت ہمہ
را بر مردم پاشید۔ وتہی دست بمنزل خود برگشت۔

وچون ذوالفقار خان در سنہ ثلث ومأتہ والف (۱۱۰۳) بہ تسخیر ملک
کرناتک اقصای ملک دکن متوجہ گردید۔ با او بہ کرناتک رفت وایامے
معدود دران نواحی بسر برد۔ وبا شاہ حمید اعتقاد تمام بہم رسانید در مدح
او می پردازد ؎

اینک اینک ساقیِ شیرین رسید نوبتِ جامِ حمید الدین رسید
حلقۂ درگاہ بیچون جامِ او از زمین تا آسمان در دامِ او
جامِ او خورشید ربّانی بود انجمن افروز سبحانی بود
گر جمالِ او براند از دو نقاب روزنِ ہر خانہ گردد آفتاب

[1] مآثر الامرا جلد ۲ صفحہ ۴۸۴۔
[2] مآثر الامرا جلد ۲ صفحہ ۱۰۴ مطبوعہ کلکتہ سنہ ۱۸۹۱ء۔

در جلالش بر کشد تیغ از نیام　　غیر او باقی نماند و السلام

شاہ حمید مجذوب

و این شاه حمید مجذوبے بود در کنجپی - بعد فوت او علی دوست خان از رؤساء نوایت ارکات بر مرقدِ او قبۂ عالیشان بنا کرد -

و از ممدوحانِ ناصر علی شاه عادل پسر خواجہ شاه مخاطب بہ شریف خان است - شریف خان از سر افراز کردہای خلد مکان بود و چندے بمنصب صدارت کل امتیاز داشت - گویند شاه عادل ترک دُنیا کردہ بود - و دامن دولت فقر بدست آوردہ - ناصر علی در مدح او قصیدۂ دارد کہ مطلعش این است ؎

منم آن طفل نظر کردۂ استاد قدیم　　کہ بود نقطۂ سہو القلم فکرِ حکیم

و با غضنفر خان ربط کلی داشت - و این غضنفر خان از رفقا ذو الفقار خان بود و بحکومت کنجی می پرداخت - کنجی شہریست مشہور بر مسافت دوازدہ کردہ از ارکات و یکے از معابدِ سبعۂ ہنود است - در مدح غضنفر خان گوید ؎

ہمچو پیلِ بے جگر بگریزد از میدانِ ما　　بشنود گر کوہ آوازِ غضنفر خانِ ما

آخر الامر از دکن بہ ہندوستان عطف عنان نمود - و در شاہجہان آباد بے نیازمندانہ می گزرانید - و ہمین جا بیستم رمضان سنہ ثمان و مأتہ و الف (۱۱۰۸) بجنۃ الماوی خرامید - عمرش قریب شصت سال و قبرش در حوالی مرقدِ سلطان المشائخ نظام الدین دہلوی قدس سرہ -

سید جعفر روحی رنبیر پوری نقل می کرد کہ روزے با جمعے از یاران بزیارت خاک شیخ ناصر علی رفتیم و با ہم صحبت داشتیم - یارے رو بقبر شیخ ناصر علی آوردہ گفت - بارے آن قولِ شما چہ شد کہ ؎

خاک گردیدیم و می رقصد ہنوز افغانِ ما　　خُم شکست اما نمی ریزد مئِ جوشانِ ما

گفتم بر زبانِ شما این افغانِ ناصر علی است کہ برقص در آمدہ - یاران تحسین کردند"

صریر کلکش در گنبدِ خضرا پیچیده - این چند بیت بنا بر قانون کتاب بتحریر رسیده

یک شہر چشم خوش نگہان فرش راہِ اوست | آنجا کہ سُرمہ گرد کند جلوہ گاہِ اوست
بس بود یک جنبشِ ابروے تیغ قاتلم | می توان از سایۂ شمشیر کردن بسملم
گوارا نیست عشقت طبع نا پرہیزگاران را | چہ لذت از نشاطِ عید باشد روزہ خواران را
دوش یک لحظہ بخواب آئینۂ یار شدم | طپشِ دل چہ ستم کرد کہ بیدار شدم
خویِ نازک بدلِ من چہ ستمہا کہ نکرد | شیشہ بر شیشہ زدن کار چہ خارا کہ نکرد
قد آرا خلعتے در عالمِ امکان نمی باشد | دلِ تنگی نیاز آوردہ ام این جامہ عریان را
خود نمائی ست گذشتن ز لباسی کہ تراست | در نہ پیرہن از خویش چو تصویر بر آ
درین دریا نکردم لب بحرفی آشنا ہرگز | چو ماہی شد زبانم آب از شرمِ شکایتہا
ما و تو ای پریوش در کیش ہم تمامیم | گر از تو بہتری نیست از ما بتر نباشد
آشیان گم کردۂ چون من گرفتارش مباد | سخت بے رحم است می ترسم کہ آزادم کند
انتقامِ دادخواہانِ قیامت شد تمام | می فشاند چشمِ قاتل سرمہ بر سوزم ہنوز
ز معنیہای بغیش سیر نتوان ساختن دل را | بود گر صد پری در شیشہ باشد ہمچنان خالی
چشم بربند اگرمے طلبی رزق حلال | مُرغ بسمل خورشِ باز نظر دوختہ است
بود دنیا و دین پشت و رُخ آئینہ ہستی | بزرگ آید وجودِ خویشتن در چشم شاہان را
نشاطِ این جہان ہر چند کمتر سیر حاصل تر | بطفلان عید روزِ جمعہ آہے بود و افسوسے
خشمِ اہلِ کرم از لطفِ بخیلان بہتر | تشنہ را آتشِ یاقوت بہ از آب بقاست
کلاہ سلطنتِ خسروان شکست نداشت | نمی زدند اگر پشتِ پا بفقیرانش
سرمہ آہ ازدرای کاروانِ وحشت است | ناقۂ ما بستہ از چشمِ غزالان زنگہا

(۷۲) وحید میرزا محمد طاہر قزوینی

یگانۂ عصر بود - و در فنون علوم و نظم و نثر گرو از ہمعصران می برد -

الحق در ایجاد مضامین تازہ وابداع مدّعا مثل بے نظیر اُفتادہ وآن قدر دوشیزگانِ معانی کہ از صلب طبیعتش زادہ۔ دیگر حرف آفرینان راکم دست بہم دادہ۔ میر صیدی طہرانی گوید ؎

صیدی امروز نور چشم کمال میرزا طاہر وحید من است

ونیز می گوید ؎

صیدی امروز سخن سنج وحید است وحید فرصتش باد کہ سرخیلِ ہنر کوشان است

ابتداء حال بتحریر دفترے از دفاتر توجیہ نویسی شاہ عباس ثانی صفوی کہ درسنہ اثنتین وخمسین والف (۱۰۵۲) برتخت فرمانروائی برآمد۔ مامور بود۔ وبنابر فرط سلیقہ اعتماد الدّولہ سارو تقی کہ وزیر اعظم شاہ بود بہ پیشدستی خود نواخت۔ وچون اعتماد الدّولہ بقتل رسید ومنصب وزارت بر سید علاو الدّین مشہور بہ خلیفہ سلطان قرار یافت۔ میرزا طاہر را عہدۂ پیشدستی بجال ماند۔ ورفتہ رفتہ بہ مجلس نویسی شاہ کہ عبارت از وقائع نگاری کل باشد سربلند گردید۔

و در عہد شاہ سلیمان کہ درسنہ سبع وسبعین والف (۱۰۷۷) برمسند دارائی نشست نیز چندگاہ دران کار مستقل بود وبکمال تقرب اختصاص داشت آخرالامر بوالا پایۂ وزارت متصاعد گشت۔

و در آغاز عہد سلطان حسین میرزا کہ درسنہ خمس ومأتہ والف (۱۱۰۵) جلوس نمود مورد عتاب گردید۔ تا آنکہ از کدورتِ ہستی وارست ورخت سفر ازین عبرتکدہ بعالم دیگر بربست۔

دو مثنوی دارد۔ یکے مقابل مخزن اسرار، مطلعش این است ؎

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم ہست نہالے ز ریاض قدیم

و دیگرِ ناز و نیاز، مطلعش این است ؎

خدایا سینهٔ بے سوز دارم دلے ہمچون چراغ روز دارم

و درین مثنوی گوید در مدح شاه عباس ثانی

چنان آباد شد از وے زمانه که چون شانِ عسل پُر شد ز خانه

دیوان غزل قریب سی ہزار بیت ازو بنظر در آمد۔ تا کجا کسے بنظر تامّل ملاحظه کند۔ بمطالعهٔ سرسری چند بیت برچیده شد ؎

نورِ معشوق ازل در دلم از یار اُفتاد عکس خورشید ز آئینهٔ بدیوار اُفتاد

مرا ز صحبتِ جاہل چه باک مے باشد که در دہانِ نجس حرفِ پاک مے باشد

چو می بینم بدی از خصم خود در مہر می کوشم ز آبِ سرد دائم چون سفالِ گرم می جوشم

می کشد ہر کس بدامن پا بجائے می رسد جمع سازد مرغ در پرواز پای خویش را

ناقصان را جور می باشد گوارا تر ز لطف آتشِ سوزان به از آب است خشتِ خام را

ذر دو وقتِ ساعت آخر خود بخود رُسوا شود یافتم از ناله دزد نقش دلِ دزدیده را

سیم و زر دُنیا پرستان را منافق می کند پشت و رو باشد یکے آئینهٔ بے سیم را

دل اگر میگویم از طفلی نمی دانی که چیست آنچه روزِ اول از ما بردهٔ آن را بده

چارهٔ نبود شکستِ توبه را جز انفعال از گداز خویش باشد مومیائی شیشه را

آگه کسے از ناخوشیِ زادهٔ خود نیست از تلخیِ گفتار خبر نیست زبان را

بر میوهٔ رسیده زدن سنگ ابلهی است زنہار از سوال مرنجان کریم را

دائم برہنه ہمچو قلم راه مے رود باشد اگرچه کفشِ طلا تیره بخت را

چون کاغذِ مشقی ز جمالِ تو نگاہم ہر چند که شوید عرقِ شرم تو خوانا ست

در اثر پیش است سالک گر بظاہر در قفا ست نقش پای اسپ ہموار است پیش از جای دست

مرا به ریختنِ خونِ خود مضایقه نیست کسے اگر بتو گوید چرا چه خواہی گفت

چون نمیرم یار می گوید عاشق می کشد من نه تنها عاشقم بر دوست خود ہم عاشق است

بود خاصیتِ آبِ بقا خوے ملایم را | که از دندان زبان را زندگانی بیشتر باشد
بشاهان می رسد از زیردستان فیض پنهانی | بنای خانه را از خشتِ زیرین محکمی باشد
اگر خواہی زعمرِ خود حلاوت تن بسختی ده | ثمر را وقت شیرینی چو آید استخوان گیرد
چو دولت یافتی خوی بدت فرمان روا گردد | که در وقتِ سواری دستِ چپ صاحب عنان باشد
بزر پاشی بود مشهور خورشیدِ جهان آما | زرِ پاشیده را پیوسته در دامانِ خود دارد
تواند نفس ظالم از گداز خویش عادل شد | که چون شمشیر سوزن گشت کارش دوختن باشد
عیب خود نسبت بعاجز می دہد فرمان روا | بار چون اُفتد مکاری چوب بر استر زند
گر کند اقبال مارا کامیابِ انتقام | از تغافل ہمتم خون در دلِ فرصت کند
در وصل دلم وا نشود بسکه ضعیفم | از رشتۂ باریک گره دیر کشاید
توان کردن بنرمی کارہاے سخت گیران را | که از قفل آنچه می آید زمهرِ موم می آید
بدرویشان چو آمیزی پسندِ حق توانی شد | که چون بار یسمان آویخت ابریشم نمازی شد
با اعتبار جنگ ندارد تلاشِ فقر | زربفت باش و پارۂ دلقِ فقیر باش
غلط مکن چو سرت گشت گرم فکرِ بلند | که بازگشت نباشد فتاده را از بام
نیایم در شمار اما بسانِ رشتۂ گوہر | در شتان را بنرمی آشنای یکدگر سازم
شاعران جان از برای شعر فهمان می کنند | دخترِ ہرکس وجیه افتاد مفت شوہر است

دریں شعر طرفه مضمونے واقع شده ۔ امثال این مضمون ہرچند بلند و نازک باشد بستن و در زبان حرف گیران افتادن چرا ۔

مثل عمق بخاری که خود را بکه تشبیه می دہد و می گوید ؎

بخونِ من شده مژگانِ او حریص چنان | که شیعیان حسین علی بخونِ یزید

و شیخ سعدی شیرازی که خود را در چه محل فرود می آرد ؎

بزیر بارِ تو سعدی چو خر بگِل در ماند | دلت نسوخت که بیچاره زیر بار من است

وعرفی شیرازی که دہانِ خود را بچہ می آلاید

شاہدِ عصمت۔ تلاشِ صحبت من کے کند — خونِ حیضِ دُخترِ رز جو شد از لبہاے من

وُملّا ملک قمی که خود را بچہ حوالہ می کند

تا چند بوالفضول زند لاف دوستی — دادِ ادب دہید و ملک را کتک[1] زنید

ونعمت خان عالی که از چہ مقام حرف می زند

بیا کہ شیشۂ می در سجود جام شد است — ببین کہ خانۂ ما مسجد الحرام شد است

(۷۳) عالی میرزا محمد شیرازی

حاوی فنونِ وافر بود و جامعِ علوم متکاثر۔ اسلاف او در شیراز بشیوۂ طبابت مشہور بودہ اند۔

پدرش حکیم فتح الدین عم حکیم محسن خان است کہ در ہندوستان با شاہ عالم در وقت شاہزادگی مصاحبتے بہم رسانید۔ و پسرش حکیم حاذق خان در سال آخر عالمگیری بخطاب حکیم الملک امتیاز یافت و در عہد محمد شاہ بمنصب پنجہزاری و خطاب حکیم الملوک و کمال تقرب محسود اقران گشت حکیم فتح الدین نیز بہ ہند آمدہ

گویند میرزا محمد در ہند متولّد شد۔ و در صغر سن ہمراہ پدر بشیراز رفت و کسب کمال نمودہ برگشت۔ و در خدمت مُلّا شفیعای یزدی مخاطب بہ دانشمند خان نیز تلمذ نمود۔

و در سلک نوکران خلد مکان امتیاز یافت و چون شہر حیدر آباد فتح شُد۔ تاریخ فتح از نظر شاہی گُزرانید۔ و بمرحمتِ خلعت سرافراز گردید۔ تاریخ این است

[1] چوبدست قلندران (فرہنگ رشیدی صفحہ ۱۲۹)۔

از نصرتِ پادشاہِ غازی　　گردید دلِ جہانیان شاد
آمد بقلم حساب تاریخ　　شد فتح بجنگ حیدرآباد
۱۰۹۷ھ

و در سنہ اربع و مآتہ و الف (۱۱۰۴) بخطاب **نعمت خان** و داروغگی باورچیخانہ نعمت فراوان اندوخت و "شکر نعمت واجب واجب" تاریخ یافت

و در اواخر عہد خلد مکان بخطاب **مقرب خان** و داروغگی جواہر خانہ نگینِ دولت بدست آورد

و چون محمد اعظم شاہ بعد از انتقال خلد مکان بہ ارادۂ مقابلت شاہ عالم از دکن نہضت ہند نمود۔ میرزا محمد عالی ملازم رکاب بود۔ و چون محمد اعظم شاہ در وقت قرب فئتین بنگاہ را در گوالیار گزاشت۔ میرزا محمد برائے محافظت جواہر خانہ در گوالیار ماند

و بعد کشتہ شدن محمد اعظم شاہ و ظفر یافتن شاہ عالم۔ میرزا محمد نعمتِ ملازمت شاہ عالم دریافت و بخطاب **دانشمند خان** سرمایۂ مباہات اندوخت و بتحریر شاہ نامہ مامور گردید۔ لیکن اجل فرصت نداد کہ آن نسخہ را باتمام رساند و قلم قضا پیشیدستی نمودہ در سنہ احدی و عشرین و مآتہ و الف (۱۱۲۱) نسخۂ حیاتش باتمام رسانید[۱]۔

میرزا محمد در نظم و نثر قدرت عالی دارد خصوص در وادی نثر طلسم حیرت مے بندد

دیوان[۲] محتوی بر قصائد و غزلیات و مثنوی مسمے بہ "سخن عالی" و منشآت او بنظر در آمدہ

---

[۱] در دائرہ میر مومن واقع حیدرآباد دکن مدفون شد۔ (گلزار آصفیہ صفحہ ۶۱۲ مطبوعہ بمبئی سنہ ۱۳۱۶ھ)
[۲] کلیات نعمت خان عالی بسیار نایاب خوشخط بکتب خانہ آصفیہ حیدرآباد دکن موجود است۔

در دیباچہ دیوان خود می نگارد کہ :-

" دربدایت حال بہ مناسبت شغل طبابت کہ سمت موروثی بود حکیم تخلص می "
" نمودم - آخر تصحیف بحکم اختیار تخلص حکیم را مانع شد و بفرمودۂ اُستادے "
" نواب دانشمند خان عالی تخلص کردم "

این چند بیت از دیوانش ملتقط گردید ؎

نخواہد کرد ترکِ بُت پرستیہا دلِ زارم ۔۔۔ کہ چون سنگِ سلیمانی ست مادرزاد زُنّارم
موجِ آبی چو رسد دانہ ثمر ساز شود ۔۔۔ ناخن اینجا شکند تا گرہے باز شود
می کند باز این دلِ شوریدہ آزارِ خودش ۔۔۔ من چرا منعش کنم او داند و کارِ خودش
نگذارد بحرف گریہ مرا ۔۔۔ کاغذِ آب دیدہ را مانم
رشتۂ حیاتم را ہمچو رشتۂ تسبیح ۔۔۔ صد گرہ بکار اُفتاد تا بیار بپیوستم
نقش پائی او بہر گامے کند جان در تنم ۔۔۔ خاک راہِ دوست گشتن آبِ حیوانِ من است
یار را در بر گرفتن کے فراموشم شود ۔۔۔ کے رود از یاد کس چیزیکہ از بر می کنند
گفتی اگر قرار بگیری رسی بکام ۔۔۔ باری ازین قرار بہ بینم چہ می شود
دین و دلے کہ داشتم از دست من کشید ۔۔۔ در من نماند جز نفس آن ہم کشیدنی ست
دریا دلی کن و زکدو و پوچتر مباش ۔۔۔ خواہد ہمیشہ مرتبۂ آشنا بلند
سبزِ باغی کہ بود بیتو کم از ماتم نیست ۔۔۔ می کند سایۂ ہر نخل سیہ پوش مرا
کشتِ امیدِ مرا نشو و نما معکوس شد ۔۔۔ رو بپائین می کشد قد ہمچو باران دانہ ام
بہ بزمِ وصل او کاش اینقدر ہم می شدم محرم ۔۔۔ کہ چون آئینہ حرفی از پس دیوار می گفتم
کوکب سوختہ میکرد گر اندک مددے ۔۔۔ ہمچو آتش بہ دلِ سنگ تو جامی کردم
بجایِ نامہ شمعِ روشنی دادیم قاصد را ۔۔۔ کہ طومار یست شرح سوز و پیغام زبانی ہم
از عصای خواہش طفلی را جنیبت می کشم ۔۔۔ از رکابش دور وقتِ نیسواری نیستم

کاملان راہمہ سرگشتگی از دستِ خود است ‌‌‌ حاجتِ گردشِ پرکار نشد مانی را

خود ناتوان ولے ہنرآموز مردم اند ‌‌‌ پیران قدِ خمیدہ کمانِ کبادہ اند

حرفِ بجا زکس نشنیدم ز اہل ہند ‌‌‌ غیر از کسیے کہ گفت بمطرب بجا بجا

(۷۴) خالص۔ سیّد حسین

مخاطب بہ امتیاز خان صفاہانی خلف میرزا باقر وزیر قورچی۔ حاجی الحرمین الشریفین بود۔

بعد ورود ہندوستان در دکن۔ خلد مکان را ملازمت کردو در سلک ملازمان سلطانی منتظم گردید۔ وبدیوانی صوبۂ عظیم آباد پٹنہ وخطاب امتیاز خان امتیاز یافت۔ وثروت عظیمے بہم رسانید۔

۵ در عہد شاہ عالم عازم دیار ایران شد۔ ودر بلدہ بھکر رسیدہ با علامۂ مرحوم میر عبد الجلیل بلگرامی برخورد وصحبتہا داشت

امتیاز خان اموال لکوک از نقود وجواہر واقمشہ باخود می برد۔ خدا یار خان مرزبان سندھ چشم طمع بر اموال او دوخت۔ علامۂ مرحوم برین معنی اطلاع یافتہ ہرچند مبالغہ کرد کہ پیشتر نباید رفت۔ واز ہمین جا عطف عنان باید نمود۔ گوش نکرد وسر بکف بجولانگاہ قاتل روان شد۔ چون بسیوستان رسید میر محمد اشرف خویش علامۂ مرحوم نائب خدمات سیوستان استقبال کردو در حویلی خود فرود آورد۔ خدا یار خان میر محمد اشرف را بتقریبے در خداباد طلبید۔ وکسان خود را فرستاد تا شبے کار امتیاز خان تمام کردند۔ واین حادثہ در سنہ اثنین وعشرین ومآتہ والف (۱۱۲۲) واقع شد۔ علامۂ مرحوم "آہ آہ امتیاز خان" ۱۱۲۲ھ

لہ مآثر الامرا جلد ا صفحہ ۸۲۵ تذکرۂ خدا یار خان۔

تاریخ یافتہ اند۔

دیوانش مطالعہ اُفتاد۔ صاف گوست۔ تلاشہا ہم دارد این چند بیت بزبان قلم ودیعت می شود

ما وطن دائم بخاکِ کربلا می خواستیم | رشتۂ تسبیح زد گوئے کہ ما مے خواستیم
بسائل آنچہ بر آید تراز دست بدہ | نگاہدار زبان را و ہر چہ ہست بدہ
رسید فصل بہار و زمانہ گلچین است | سپند آتشِ مَی شو چہ وقت تمکین است
تیرہ روزی مانعِ عرضِ کمالاتِ دل است | روز چون شب می شود آئینہ فردِ باطل است
نیست تقصیر کسے گر ما بہ بند اُفتادہ ایم | از جنونِ دوریِ خود در کمند اُفتادہ ایم
حق القدم گرفت گہرہاے نیمرو | پایِ کسے کہ آبلہ زد در سراغِ ما
تو تا از دیدہ رفتی ما نمی بینیم خود را ہم | جُدائی از تو چون آئینہ تنہا می کند ما را
تا نخواند مشو سبز بھرا انجمنے | کہ نباشد بہ چمن قدر گلِ خود رو را
یکو یش قاصدی معرفت بیدردان زنادانی | ہمہ مکتوب می دادند من دادم دلِ خود را
دلبرِ من سکہ دارد پشت چشمِ نازکے | دیدہ گر برہم گذارد بازمے بیند مرا
ای کاش ہمچو رشتۂ تسبیح تارِ عمر | در کربلا گسستہ شود گر گسستنی است
باخستگی کہ لازمِ ارباب دولت است | دُشنام می دہند بسائل غنیمت است
نیست بے لطفی جوابِ نامہ گر ننوشت دوست | از زبانِ خامہ ما را یاد نتوانست کرد
دیوانہ براہے رود و طفل براہے | یاران مگر این شہر شما سنگ ندارد
ہمّتِ ہر کس بقدرِ وسعتِ احوالِ اوست | آب چندین چشمہ از یک چشمۂ پل می رود
لُطفِ حق را کرد برما ظلمتِ عصیان غضب | آب دریا را شبِ تاریک آتش مے کند
نمی خواہم بغیر از من کسے از وی نشان یابد | چو برگردد الٰہی قاصدِ من بے خبر باشد
ساقی بیا کہ فصل خزان زود مے رسد | ای می تو ہم برس کہ سفرمے کند بہار

جُناغی را کہ با اغیار من دلخواہ می بندی   اگر منظور دل بُردن بود من ہم دلی دارم
کار نظارہ بعینک چو فتد چشم بپوش   سر پیرت کہ دگر شیشہ بخود بند مکن

(۷۵) باذل[1] رفیع خان مشہدی

نسبش بخواجہ شمس الدین صاحب دیوان می پیوندد۔ وعمش میرزا محمد طاہر وزیر خان۔ در عہد صاحبقران ثانی شاہ جہان از مشہد مقدس۔ بہ ہند رسیدہ نوکری شاہزادہ اورنگ زیب عالمگیر برگزید۔ بعد جلوس عالمگیری بصوبہ داری برہان پور و اکبر آباد و مالوا بنوبت سربلند گردید۔ و در حکومت مالوا سنہ ثلث و ثمانین والف (۱۰۸۳) حیات مستعار را وداع نمود۔

وعم دیگرش میرزا جعفر سرو قد در مشہد مقدس مدرسۂ عالی دارد۔ نور الدین محمد خان و فخر الدین محمد خان و کفایت خان پسران میرزا جعفر سرو قد بہ ہند آمدند و بخطابات و خدمات پادشاہی ممتاز بودند۔

اولین دیوان برہان پور شد و در اورنگ آباد سنہ ست وعشرین ومائتہ والف (۱۱۲۶) بساط ہستی در نوردید۔ از اشعار اوست ؎

شد صرفۂ ما تا تو شکستی دلِ ما را   ہر پارۂ این آینہ عکسے ز تو دارد

دومین خانسامان شاہزادہ محمد معز الدین بن شاہ عالم بود۔ آخر داروغۂ بیوتات کشمیر شد وہمانجا در سنہ تسع وثلثین ومائتہ والف (۱۱۳۹) درگزشت۔

میرزا محمود پدر رفیع خان باذل نیز بہ ہند آمد محمود پورہ واقع اورنگ آباد و محمود پورہ واقع برہان پور بنام اوست۔ وقبرش در محمود پورۂ برہان پور است۔

---

[1] ماثر الامرا جلد سوم صفحہ ۹۴۰ مطبوعہ کلکتہ۔

مولد رفیع خان باذل دار الخلافہ شاہجہان آباد۔ از معتصمان دامن دولت عالمگیری بود و بحکومت سرکار بانس بریلی سرفرازے داشت۔

وفاتش در سنہ ثلث وعشرین وماٰتہ والف (۱۱۲۳) اتفاق اُفتاد۔

خیلے قوت بیانے دارد۔ و بہ اقتضاء تخلص خود فراوان جواہر زواہر بذل وایثار می نماید۔ حملۂ حیدری او قریب نود ہزار بیت مشہور عالم است۔

نقشے از کلامش در نگین صفحہ می نشیند ؎

نگردد طور جای نقش پا معراج احمد را	ید بیضا بزرگ داری کنند نورِ محمد را
کمر در کارِ اُمّت تنگ بستن اینچنین باید	بہ بہن در نام او گنجیدنِ میمِ مشدّد را
امشب چو شمع ریخت زہر تار موے ما	ہر گریۂ کہ بود گرہ در گلوے ما
ما مستِ جام غبغب و مینائے گردنیم	بر دوش مے کشند نکویان سبوی ما

(۷۶) اثرؔ شفیعائی شیرازی

سخن ساز افسون طراز است۔ پدرش از مردم پرشگفت بود کہ موضعیت از اعمال شیراز۔

مؤلد و منشأ شفیعا شیراز است۔ در خورد سالی چشمش از آبلہ بے نور گردید اما چراغ بصیرتش روشنی کامل داشت۔ اکثر در شیراز بسر می برد۔ و باصفہان ہم رفتہ۔ با مستعدانِ آنجا صحبت داشت۔

کسانیکہ او را دیدہ اندمی گویند کہ بسیار کریہ منظر بود اما ہرگاہ در نطق مے آمد مجلسیان را شیفتۂ حسن کلام می ساخت

فوتش بعد عشرین و ماٰتہ والف (۱۱۲۰) واقع شد این چند بیت از دیوانش بعجلت تمام التقاط یافت ؎

رشتهٔ طولِ امل تار و جهان طنبور است — چه قدر بر سرِ این کاسهٔ خالی شور است

ز آبِ گلستان آموخت شوقم جانفشانی را — بپائی نونهالان صرف کردم زندگانی را

خط کرد ظاہر آن دہنِ غنچه رنگ را — درکار بود حاشیه این متنِ تنگ را

ز خلوت خانهٔ خود گوشهٔ درویش محزون را — چنان باشد که گیرد پادشاہی ربع مسکون را

بدعمل را دائم از نقصانِ مردم راحت است — سنگ کم وزد ترازو را نگینِ دولت است

چون آن شعرے که اندازند کج طبعان به تقطیعش — ز موزونی جدائی بود حاصل عضو عضوم را

دوستان را کسوتِ تجریدے پوشد خدا — شاہ می بخشد بخاصان خلعتِ پوشیده را

نسازد حق شناسان را مقید زیورِ دنیا — ز انگشتِ شہادت دست کوتاہ است خاتم را

آخر آخر بزلفِ پرفنِ او نقدِ جان دادم — امانتدار خود کردم زنادانی پریشان را

(۷۷) سرخوش۔ محمد افضل

از مردم سرکار عبد اللہ خان زخمی شاہجہانی بود۔ می فروش مصطبهٔ معانی است و قدح گردانِ انجمن سخن دانی۔ عمرہا در کوچهٔ شاعری شتافت۔ و صحبت جمعے از صاحب طبعان عصر خود دریافت۔ چنانچه از "کلمات[۱] الشعرا" که تالیف اوست سمت وضوح می یابد۔

شاگرد محمد علی ماہر و موسوی خان فطرت است و از یارانِ شیخ ناصر علی و در مدح او می گوید ؎

باشعر علی نمے رسد شعر کسے — زان سان که خطِ کس بخط میر علی

---

[۱] نسخ متعدده از کلمات الشعراء در کتب خانه آصفیه حیدر آباد دکن موجود است و یکے از انہا نسخهٔ کتب خانه سراج الدین علی خان آرزوست که بسیار خوشخط است و اشاعت کننده این کتاب (محمد عبد اللہ خان) ع.م بالجزم دارد که این نسخهٔ گرانمایه را بطبع رسانیده اشاعت دہد ایزد کارساز توفیق رفیق گرداناد۔

شخصے در مجلسے گفت کہ تعدیہ رسد بکلمۂ با مسموع نیست - فقیر شاہدے از کلام میرزا محمد قلی سلیم طہرانی گذارش نمود -

بالطف ساعدت ید بیضا نمی رسد — پیش لبت سخن بہ مسیحائے رسد

اواخر عمر در دار الخلافہ شاہ جہان آباد پا در گوشۂ قناعت شکست و بہ تزوج و تاہل پرداخت -

ولادت او در سنہ خمسین و الف (۱۰۵۰) واقع شد - عمری دراز یافت و در عشرۂ ثالث بعد مآتہ و الف (۱۱۰۰) بخلوت کدۂ خموشان شتافت

جام[1] کلامش بگردش می آید ؎

زمین و آسمان در میکشی فرمانبرت گردد — سرت چون گردد از مستی جہان گرد سرت گردد

نظرے برگل شبنم زدہ افتاد مرا — آمد از زخم نمک سود جگر یاد مرا

کار چون با ناقص افتد دست بردار از کمال — ہمزبان لال را ناچار باید گشت لال

تعزیہ ہم بقدر بزرگی مقرر است — از اسپ تازیانۂ انسان کلان تر است

ز دست و پا زدن بسمل تو دانستم — کہ بعد کشتہ شدن ہم تلاشہا باقی است

در عدم ہم ز عشق شورے ہست — گل گریبان دریدہ می آید

از خوشۂ انگور عیان شد کہ درین باغ — شیرازۂ جمعیت دلہا رگ تاک است

ہموار زکس نہ بیند آزار — نتوان کف دست خود گزیدن

(۷۸) طاہر - التفات خان نقد اصفاہانی

نام اصلی او میرزا محمد طاہر است از سلسلۂ میرزایان دفتر سلاطین صفویہ بود - مشار الیہ و برادرش میرزا محمد علی در عہد خلد مکان از صفاہان

[1] دیوان سرخوش در کلکتہ بقالب طبع در آمدہ -

به دکن رسیدند۔ و با مخلص خان ربطی بهم رسانیده بتوجّه او ملازمت پادشاه حاصل کردند۔ و بمنصبے کامیاب گشتند

نخستین بخطاب التفات خان و دومین بخطاب ملتفت خان مورد التفات گردید۔

التفات خان درعصر خلدمکان فوجدار بیر از مضافات اورنگ آباد بود۔ و در عهد شاه عالم فوجدار گودرا از توابع گجرات احمد آباد شد و در زمان محمد فرخ سیر به فوجداری ماندو و مندسور از ملحقات صوبهٔ مالوا می پرداخت۔

چون امیر الامرا سید حسین علی خان بدکن رسید۔ خود را بخدمت امیر الامرا رسانید۔ و مشمول الطاف گردید۔

آخر صحبت برهم برخورد ناگزیر متوجّه دار الخلافه شاهجهان آباد گشت و در نواحی کهرکون رسیده در سنه تسع وعشرین ومآئه والف (۱۱۲۹) بر دست قطاع الطریق رشتهٔ حیاتش انقطاع یافت۔

ذکی الطبع بود و نثر مستعدانه می نوشت۔ و بمثابهٔ قدرت داشت که سه کاتب درحضور او با اسباب کتابت می نشستند۔ هر سه را عبارت خود می فرمود۔ و فقرهٔ لاحق برائی هر کدام بے تامّل می گفت و ربط کلام از دست نمی داد۔ و باوصف آن خود هم دران حالت مشغول کتابت می بود۔

از التفات خان است ؎

مکن گویا بعرضِ مدعا یارب زبانم را | به بند از موی چینی تار قانونِ فغانم را
شهید بیکسم پوشیده ام بعد از فنای خود | برنگِ مردهٔ فیروزه نیلی در عزاے خود
شهرتِ حُسنِ تو شد از کشتهٔ دیدار تو | از نسیم بالِ بلبل بشگفد گلزار تو

(۷۹) غبار۔ میرزا ابوتراب

پسر التفات خان۔ خوش ذهن بود۔ و شعر خوب می گفت۔

جعفر عاشق تخلص در ہجو غبار قصیدۂ پرداخت - غبار باین رباعی جواب ادا کرده

گویند کہ ہجو کرد مارا جعفر ۔۔۔ شیرین ولطیف ہمچو شیر و شکر

صد شکر کہ آنچہ عیب ما بود غبار ۔۔۔ امروز برای دیگرے گشتہ ہنر

(۸۰) واضح میرزا مبارک اللہ مخاطب بہ ارادت خان

از دودمانِ امارت است - جدش میر محمد باقر از نجباء بلدۂ ساوه و دامادی او بمیرزا جعفر آصف خان علاوه بود - در عہد جہانگیری بمنصب میر بخشیگری دم مباہات می زد - و در زمانِ جلوسِ شاہ جہان بوالا پایۂ وزارت مترقی گشت و بفرصت قلیل بہ ایالت دکن و خطاب خان اعظم فوز عظیم اندوخت - و بتفریق بہ صوبہ داری گجرات و بنگالہ و کشمیر و الہ آباد مامور گردید - و ہیچ وقت بیکار نماند - آخر پادشاه او را مجاز کرد کہ حکومتِ ہر صوبہ کہ خواہد برای خود اختیار کند - او فوجداری دار الخیور جونپور برگزید و در ایام حکومت آنجا موافق سنہ ثمان و خمسین و الف (۱۰۵۸) مرحلۂ آخرت پیمود و دختر او باشاه شجاع منسوب بود -

و سلطان زین الدین بن شاه شجاع از بطن آن عفیفہ متولد شد - پسر خوردش میر اسحٰق ارادت خان در عصر خلد مکان بعد از فتح دارا شکوه بحکومت صوبۂ اوده مامور گشت و در ہمان سال ازین دارِ ملال درگزشت

پسر او میرزا مبارک اللہ واضح از درگاه خلد مکان بخطاب موروثی ارادت خان[1] مامور گردید - و در سنہ مائة و الف (۱۱۰۰) بفوجداری چاکنہ و در سنہ ثمان و مائة و الف (۱۱۰۸) بفوجداری نواحی اورنگ آباد و بعد از آن بقلعہ داری گلبرگہ منصوب گشت -

---

[1] مآثر الامرا جلد سوم صفحہ ۲۰۳ تا ۲۰۶ مطبوعہ کلکتہ ۱۸۸۸ء تذکرۂ ارادت خان -

و در عصر شاہ عالم بہ منصب چہار ہزاری امتیاز یافت - و در عہد محمد فرخ سیر سنہ ثمان و عشرین و مائتہ والف (۱۱۲۸) ودیعت حیات سپرد -

دیوان واضح بنظر در آمد - چند غزل بخط واضح بر ہوامش این نسخہ ثبت بود - قصائد و غزلیات و رباعیات و مثنوی متعدد دارد -

این چند گل ازان چمن چیدہ شد

عارف از وی پراست ولی او نمے شود | آئینہ رونما شود و رو نمے شود
زمقراضِ فنا نوراست شمعِ زندگانی را | بود آبِ دم شمشیر صندل سرگرانی را
چہ اُلفت است بزلفِ تو بیقراران را | بلی سیاہ پسند است سوگواران را
موجم و وحشت کند محروم از ساحل مرا | در طپیدن رفت از کف دامنِ قاتل مرا
در عالمِ دل باختنِ خویش رواج است | عمریست کہ ویرانۂ ما وقفِ خراج است
بجیب صبح زخورشید گلفشانیہا ست | بجام پیریِ ما بادۂ جوانیہا ست
براہِ او چہ درباز یم نی دینے نہ دُنیائے | دلے داریم و اندوہے سری داریم وسودائے
واضح بہ ہیچ راہ دلم وا نمے شود | این قفل زنگ بست شکستن کلید اوست
برمرادِ دلِ خود بال زدن نقصان است | وقت آن خوش کہ مراد قفس انداختہ است
دست فرسود نگہ طلعتِ خورشید نشد | حسن بے ساختہ از فیض نگہبان دارد
گرچہ آزادم ولی جانم فدائے دیگریست | گرد سرگردانہ صیادے مرا سر دادہ است
رشک فرمائے دلم نیست بجز عیش حباب | یافت یک پیرہن ہستی و آن ہم کفن است
بیخود شدم آفت مینائے ادب بود | ساقی کرم افزود کہ در نشہ کمی کرد
رفتنیہائے جہان قابلِ دل بستن نیست | این قدر بس کو دمی خاطرِ خود شاد کنند
گلۂ صاف بہ از عفو غبار آلود است | ہست دوزخ گنہی کہ بمدارا بخشند
بہار وقف صبا - گل بکام گلچین باد | کہ ما بہ کنج قفس طرح آشیان کردیم

بکاغذ اخگری بپیچیده ام یعنی دلِ خود را　　مبادا گر یہ بر حالم کنی ای نامہ بر رحمے

رباعی

در گنجفۂ دہر شہانِ عالم　　درصنفِ رعیت اندنے بیش و نہ کم

حکمے دارند زان جہاندار شدند　　چون حکم نماند گشت بازی برہم

(۸۱) بیدل میرزا عبد القادر عظیم آبادی

عمدۂ سخن طرازان۔ وشہرۂ سحر پردازان است۔ در اقسام نظم پایۂ بلند و در اسالیب نثر رتبہ ارجمند دارد۔ طبع دَرّاکش چہ قدر معانی تازہ بہم رسانندہ۔ وچہ ثمرہای نورس کہ از نہال قلم افشاندہ۔ خلاصۂ کلامش شراب میخانۂ ہوشیاران۔ وطلاے دستمایۂ کامل عیاران است۔ از آغاز شعور تادم آخر چشم بر سیمای معنی دوختہ۔ وچراغ عجیبے بر مزار خود افروختہ۔

از نژاد قوم برلاس است۔ در بلدۂ عظیم آباد پٹنہ از نہانخانۂ عدم بشہرستان وجود خرامیدہ و در ہندوستان نشوونما یافت

در مبدء حال نوکر شاہزادہ محمد اعظم بن خلد مکان بود۔ وبمنصبے امتیاز داشت یکے از مقربان تعریف میرزا بسمع شاہزادہ رسانید۔ شاہزادہ فرمود۔ قصیدۂ در مدح ما انشا کند تا رُتبۂ استعدادش دریافتہ باضافۂ منصب و تقرب سرافراز فرمائیم این خبر بمیرزا رسانیدند فی الفور دل از نوکری برداشت۔ ہرچند یاران مقیدشدند کہ قصیدہ در مدح شاہزادہ توان گفت۔ سر انکار باز زد و نوکری را ترک دادہ در دار الخلافہ شاہجہان آباد گوشۂ انزوا گرفت و بقیۂ زندگانی بعنوان فقر و توکل بسر آورد۔

حق تعالیٰ اورا اعتبار و اشتہار ارزانی فرمود۔ امرا و ارکان سلطنت ہمہ

آرزوی ملاقات داشتند و اعزاز و اکرام فوق الحد بجا می آوردند سیما نواب شکراللہ خان کہ خود با جمیع اہل بیت محو اعتقاد میرزا بود و میرزا نیز مخلص خاص این خاندان است۔

نواب شکراللہ خان از سادات خواف است و دامادِ عاقل خان رازی و از پیشگاہ خلد مکان بحکومت سہرند و سہارنپور و میوات سرفرازی داشت آخر در میوات سنہ ثمان و مآتہ و الف (۱۱۰۸) از منصب حیات مستعفی گشت۔ میر لطف اللہ شکراللہ خان پسر اوست کہ بخطاب پدر مخاطب گردید و خلف دیگرش میر عنایت اللہ شاکر خان۔ و دیگرے میر کرم اللہ عاقل خان۔

نواب نظام الملک آصف جاہ طاب ثراہ در شعر خود را شاگرد میرزا (بیدل) می گرفت۔ در منشآت میرزا چند رقعہ کہ بنام چین قلیچ خان است عبارت از نواب آصف جاہ باشد کہ خطاب قدیم اوست۔ ہرگاہ میرزا بدولت خانۂ نواب می رفت استقبال و مشایعت میکرد۔ و بر مسند خود می نشاند۔

و میرزا را با امیر الامرا سید حسین علی خان نیز ربط تام بود در ایامی کہ امیر الامرا بنظم ممالک دکن می پرداخت۔ میرزا این دو بیت از شاہجہان آباد بہ امیر الامرا نوشت ؎

ای نشۂ پیمانۂ قدرت بچہ کاری ہستی اثری یا پئے تاراج خماری
می در قدحی گل بسری جام بدستی رنگ چمنی موج گلی جوش بہاری

لیکن بعد برہم زدن محمد فرخ سیر تاریخ طبع زاد میرزا کہ ع

"سادات بوی نمک حرامی کردند"
۱۱۳۱

شہرت گرفت۔ میرزا متوہم شدہ از دہلی حرکت جانب لاہور کرد۔ عبدالصمد خان ناظم لاہور بتعظیم و تکریم تمام پیش آمد و خدمات شایستہ بتقدیم رسانید۔

وچون دولتِ سادات عنقریب برهم خورد۔ میرزا درهمان ایام به شاهجهان آباد معاودت نمود۔ وسیوم ماه صفر سنه ثلث وثلثین و مآته والف (۱۱۳۳) رخت بعالم باقی کشید۔ و در صحن خانۂ خود مدفون گردید۔

میرزا معنی آفرین بے نظیر است اما عبارت بطور خود دارد وبطور جمهور نیز فراوان جواهر سخن در رشتۂ نطق کشید۔ اگر کلیاتش را انتخاب زنند مجموعۂ لطیف مقبول حاصل می شود وخطِ نسخ بر نسخۂ سحر سامری می کشد۔ چنانچه درین عدالت گاه شهود عدل حاضر است۔

واز بس قوّت طبع گاہے با دپای فکر تندمی تازد وبطور مُلّا ظهوری ترشیزی دریک زمین مکرر طرح غزل می اندازد۔

ومیرزا را بحر کامل مرغوب اُفتاده ودرین بحر شناٸی کرده میر عطاء الله صاحب رسالۂ عروض گوید بعضے متاخرین شعراء عجم بر کامل مثمن شعر گفته اند۔ خالی از عذوبتی نیست چنانچه خواجه کمال الدین سلمان ساوجی فرماید؎

بصنوبرِ قدِ دلکشش اگرای صبا گذرے کنی　　بهوای جانِ حزینِ من دلِ خسته را خبرے کنی

واز مطالع میرزا بیدل است؎

توکریم مطلق ومن گدا۔ چه کنی جز این که نخوانیم　　درے دیگرم بنما که من بکجا روم چو برانیم

دیوان غزل میرزا بنظر درآمد۔ این چند گوهر از ان محیط برآورده شد؎

مستِ عرفان را شراب دیگرے درکار نیست　　جز طوافِ خویش دور ساغرے درکار نیست

ادب چه چاره کند شوق چون فضول اُفتد　　بجای عذر دل آورده ام قبول اُفتد

دیدۂ انتظار را دامِ اُمید کرده ام　　ای قدمت بچشم من خانه سفید کرده ام

آخر ز فقر بر سرِ دُنیا زدیم پا　　خلقی بجاه تکیه زد و ما زدیم پا

کافرم گر مخمل وسنجاب می باید مرا　　سایۂ بیدی کفیل خواب مے باید مرا

بی نقش چین نه حسن فرنگ آفریدن است
بهزادی تو دست ز دنیا کشیدن است

تنم زبند لباس تکلف آزاد است
برهنگی ببرم خلعت خدا داد است

الفت تن باعث فکر پریشان دل است
دانه صاحب ریشه از آمیزش آب و گل است

کسے از التفات چشم خوبان کام بر دارد
که بر هر استخوان صد زخم چون بادام بر دارد

من نمی گویم زیان کن یا بفکر سود باش
ای ز فرصت بیخبر در هر چه باشی زود باش

شکوهٔ فقر ملک بے نیازی کرد تسلیم
باقبالی که دل برخاست از دنیا به تعظیم

باز بیتابانه ایجاد نوائے مے کنم
مطلب دیگر نے دانم دعائے مے کنم

من درین بحر نه کشتی نه کدو مے آرم
چون حباب از سر خود جامه فرو مے آرم

درین حدیقه نهٔ قدر دان حیرانی
بشوخی مژه ترسم ورق به گردانی

جمع گشتن دل ما را به تسلی نرساند
از گهر کسبت برد شیوهٔ غلطانی را

چه وجود و چه عدم بست و کشاد مژه است
چون شرر هر دو جهان را بنگاهے دریاب

سرگرانی لازم هستی بود بیدل که صبح
تا نفس باقی است صندل بر جبین مالیده است

گر تامل قفس بیضهٔ طاؤس شود
در شبستان عدم نیز چراغانی هست

دل سخت گره شد بخم ابروے نازش
در طاق تغافل همه نقاشے چین است

صاف معنی کرد مستغنی ز درد صورتم
چون بط می باطن من عالم آب من است

بهستی تو امید است نیستی ما را
که گفته اند اگر هیچ نیست الله است

بهر طرف گذری سیر نرگستان کن
بقدر نقش قدم چشم دوستان باز است

تا نفس باقی ست ظالم نیست بیفکر فساد
گوشه گیر فتنه می باشد کمان را تا دم است

قلندرانه حدیث است زاهد مغرور
تو غرهٔ به بهشتی که جائے ریدن نیست

کینه در طبع ملائم نکند نشو و نما
فارغ از جوش غبار است زمینی که نم است

حسن بے مشق تامل نگذشت از دل ما
صفحهٔ حیرت آئینه عجب خوش قلم است

مشقِ ستم ز طینتِ ظالم نمے رود | زورِ کمان دمے کہ نماند کبادہ است

کس نرفتے بعدمِ ہستی اگر جامی داشت | خلقے از تنگیِ این خانہ بصحرا زدہ است

کاش ہجران دادِ من میداد گر وصلی نبود | شمعِ تصویریم کہ از من سوختن ہم ننگ داشت

گر برآمد از صدف گوہر اسیرِ رشتہ است | خانۂ غربت دلِ آگاہ را دامِ بلا است

بی خمیدن از زمین نتوان گہر برداشتن | آنچہ بردارد دولت زین خاکدان قدِّ دوتاست

نہ دام دانم و نی دانہ این قدر دانم | کہ دل بہر چہ کشد التفاتِ صیّاد است

در نیامِ ہر نفس تیغِ دو دم خوابیدہ است | چون سحر در قطعِ ہستی خنجرے درکار نیست

آن قدر سعی بہ آبادیِ ما لازم نیست | خانۂ چشم بہ امدادِ نگاہی برپاست

گویند بہشت است و ہمہ راحتِ جاوید | جائیکہ بداغی نطپد دل چہ مقام است

چون سایہ باش یک قلم آئینۂ نیاز | آن را کہ سجدہ جز و بدن نیست بندہ نیست

تا خموشی نگزینی حق و باطل باقی است | رشتۂ را کہ گرہ جمع نسازد دو سر است

مردہ ہم فکرِ قیامت دارد | آرمیدن چہ قدر دشوار است

بگذر از اندیشۂ یوسف کہ در کنعانِ ما | یا نسیمِ پیرہن یا جلوۂ پیراہن است

ہیچ کس از معنیِ مکتوبِ شوق آگاہ نیست | ورنہ جائے نامہ پیشِ یار ما را خواندن است

ہر کہ رفت از خود بداغِ تازہ ام ممتاز کرد | آتشِ این کاروانہا جملہ بر جانِ من است

پیشکارانِ عجوزِ دہر یکسر غالب اند | آنکہ از مردان بمردی باج میگیرد زن است

آبرو با عرضِ مطلب جمع نتوان ساختن | دستِ حاجت تا بلندی کرد استغنا نشست

بیدل نتوان بردنم از خطِّ جبینم | نقاشِ عرق ریزِ حیا نقش مرا بست

خواریِ دیوانِ دہر عزّتِ ما بیش کرد | فرد چو باطل شود سرورقِ دفتر است

قماشِ فہم نداریم ورنہ خوبان را | اُتوی پیرہنِ ناز چینِ پیشانی است

زین ندامت خانہ بیرون رفتنت دشوار نیست | ہر قدر دستی کہ می سائی بہم پا می شود

برنگِ آب سیرِ برگ برگِ این چمن کردم ‌ ‌ گلِ داغ است بیدل آنکه بوئے از وفا دارد

داغم که چرا پیکرِ من سایه نه گردید ‌ ‌ تا در قدمِ سروِ خرامانِ تو باشد

چو عمر گر نشوی هم عنان خود داری ‌ ‌ قدم بهر چه گذاری رکاب می گردد

بر که نالم بیدل از بیدادِ چرخ ‌ ‌ خوابِ من آواز این دولاب بُرد

در مجلسے که عزّت موقوفِ خود فروشی است ‌ ‌ دیگر کسے چه باشد گر میرزا نباشد

چو برگردد مزاج از احتیاطِ خود مشو غافل ‌ ‌ سلامت سخت می لرزد بران سنگے که مینا شد

بدماغ دعوی عشق سرِ بوالهوس بلند است ‌ ‌ مگر از دکانِ قصاب جگرے خریده باشد

ز دل حقیقت ردّ و قبول پرسیدم ‌ ‌ بخنده گفت برو یا بیا که می پرسد

اگر مردی درِ تخفیفِ اسباب تعلّق زن ‌ ‌ کز انگشتِ دگر انگشتِ نریک بند کم دارد

کج ادایانه به ارباب مطالب سر کن ‌ ‌ راستی بر دلِ این قوم سنان می باشد

دهر لبریزِ مکافات است اما کو تمیز ‌ ‌ کم کسے اینجا بحالِ خود ترحم می کند

برقی ز دور دارد هنگامهٔ تجلّی ‌ ‌ ای بیخودان به بینید دل جلوه گر نباشد

هرچند کارِ فرداست امروز مفت خود گیر ‌ ‌ شاید دماغ طاقت وقتِ دگر نباشد

چشمت بغلط سوی من انداخت نگاهی ‌ ‌ تیری که ازین شست خطا شد چه بجا شد

نموده اند ز دستِ نوازشِ فلکم ‌ ‌ دمی که گاه غضب بر زمین پلنگ زند

سایه از جلوهٔ خورشید چه اظهار کند ‌ ‌ رفتم از خویش ندانم بچه آئین آمد

ای ساغرِ بتخاله ازین تشنه سلامی ‌ ‌ خوش خیمه بران چشمهٔ کوثر زدهٔ باز

وضعِ فقیریِ ما نا ساز هیچکس نیست ‌ ‌ ویرانه ایم امّا بسیار خوش هوائیم

چندانکه زخود می روم آن جلوه به پیش است ‌ ‌ رنگے نشکستم که برنگے نرسیدم

نشّهٔ تحقیق مارا شعلهٔ جوّاله کرد ‌ ‌ گرد خود گشتیم چندانی که خود را سوختیم

کم ظرفیم از غفلتِ خویش است وگرنه ‌ ‌ دریاست میِ ریخته از جامِ حبابم

در وصل ز محرومیِ دیدار مپرسید　　آئینہ نفہمید کہ من با کہ دو چارم
طپیدم نالہ کردم - آب گشتم خاک گردیدم　　تکلف بیش ازین نتوان بعرضِ مدعا کردن
چہ پردازم بعرضِ مطلبِ خود سخت حیرانم　　تو ہم آخر زبانِ حیرتِ آئینہ می دانی

رباعی

ہر صبح کہ درہائے فلک باز کنند　　مردم قانون جستجو ساز کنند
قوال فلک بدست گیرد دفِ مہر　　دنیا طلبان پا زدن آغاز کنند

مخفی نماند کہ تاریخی کہ میرزا بیدل برای سادات گفتہ و در ترجمۂ او بر زبان قلم گزشتہ - محرک شد کہ درین محل شمۂ از احوال دو امیر کبیر از ساداتِ بارہہ و اسبابے کہ باعث عزل پادشاہ شد بمعرض بیان در آید - و این جملہ معترضہ نقاب از صورت حال وا نماید - و اسم نواب آصف جاہ ہم در ترجمۂ میرزا ذکر یافت بہ این تقریب حالات نواب آصف جاہ و نواب نظام الدّولہ شہید خلف الصدق او نیز می طرازم - و ادہم کلک را مطلق العنان می سازم -

(۸۲) سیّد عبداللہ خان

مخاطب بہ قطب الملک وزیر اعظم محمد فرخ سیر پادشاہ بود و برادرش سید حسین علی خان بمنصب امیر الامرائی تارک مباہات بآسمان می سود -

اینہا از اعاظم سادات بارہہ اند و اکابر شرفاء ہند نسب سادات بارہہ بہ سید ابو الفرح واسطی راجع می شود کہ سلسلۂ نسبش در دفترِ اوّل تحت ترجمہ سید محمد صغری بلگرامی نوّر اللہ ضریحہٗ نگارش یافت -

ہر دو برادر فرقدین فلک سیادت و نیرین سپہر امارت بودند متحلی باکثر شمائل

ل؎ مآثر الامرا جلد سوم صفحہ ۱۳۰ تا ۱۴۰ مطبوعہ کلکتہ ۱۸۹۱ء -

سنیہ وخصائل رضیہ خصوص سخاوت وشجاعت کہ ازین دو صفت والا آثار غرائب ظہور رساندند۔ ونقشہائی کہ طراز صفحۂ دولت باشد برلوح روزگار نشاندند۔ وازمبادیِ ایام عروج تا منتہے بخوبی ونیکنامی بسر بردند۔ وازآبیاری عدل واحسان عرصۂ ہند را رشک فردوس برین ساختند۔ لیکن در اواخر دولت راہ غلط پیمودند وتا روز قیامت داغ بدنامی برخود بردند۔ اما نزد ارباب انصاف منشأ عزل پادشاہ محض پاس آبرو وحفظ جان عزیز بود کہ اینہا مدۃ العمر جانفشانیہا نمودند۔ ولوازم دولتخواہیہا بتقدیم رسانیدند۔ پادشاہ چشم از حقوق پوشیدہ درصد قلع وقمع اُفتادہ وتا زندہ بود ہمین خیال درسر داشت۔ آخر این رای سقیم باعث زوال سلطنت شد ودولت پادشاہ وسادات ہردو برہم خورد۔

قاضی شہاب الدّین ملک العلما قدس سرہٗ در مناقب السّادات میفرمائد کہ:۔

"امارتِ صحت سیادت خلق محمدی است وسخاوت ہاشمی وشجاعت حیدری باید"

"کہ سید صحیح النسب ازین ملکات بہرۂ وافی داشتہ باشد۔ واحیانا بحکم نفس امارہ"

"اگر مرتکب عصیانے شود۔ آخر کار سببے رومی دہد کہ باعث نجات اُخروی می گردد"

مصداق این کلام درین ہردو برادر مشاہدہ اُفتاد کہ مظلوم ازین عالم رفتند وغازۂ شہادت بررو مالیدند نام اصلی قطب الملک حسن علی است ونام اصلی امیر الامرا حسین علی۔ شہادت اول بہ زہر واقع شد۔ وشہادتِ ثانی بخنجر۔

حسن علی خان برادر کلان درعہد خلد مکان بخطاب خانی وفوجداری نذربار وسلطان پور از توابع بگلانہ سرفرازی یافت وبعد ازان بحراست اورنگ آباد سربلند گردید۔

وچون شہزادہ محمد معز الدّین بن شاہ عالم از پیشگاہ خلد مکان بصوبہ داری ملتان مامور شد حسن علی خان بہمراہے رکاب شہزادہ دستوری یافت۔ صحبت

او باشاہزادہ کوک نشد۔ و آزردہ خاطر بہ لاہور برگشت۔ در آن وقت میر عبدالجلیل بلگرامی بخدمت بھکر و سیوستان قیام داشت۔ چون حسن علی خان از نواحی بھکر قصد لاہور کرد۔ میر سلوکہای پسندیدہ بعمل آورد۔ ابتدای ربط باسادات این است وقتیکہ خلد مکان علم بملک جاودانی زد۔ ورایات شاہ عالم از پشاور بہ لاہور خرامید۔ حسن علی خان را بمنصب سہ ہزاری وعطای نقارہ وبخشیگری فوج جدید سرافراز ساخت۔

و در جنگ محمد اعظم شاہ بہراولی فوج محمد معز الدین کہ ہراول مجموع عساکر شاہ عالی بود مقرر گردید۔ وقتیکہ جنگ ترازو شد۔ حسن علی خاں وحسین علی خان و نورالدین علی خان برادر سیوم برسم تہور پیشگان ہند خود را از فیل انداختند و باجمعیت سادات بارہہ پای جلادت افشردہ بجنگ کوتہ یراق پیوستند نورالدین علی خان نقد زندگانی درباخت ودیگر برادران زخمہای نمایان برداشتند و سرخ روئی فتح وظفر حاصل کردند حسن علی خان بمنصب چہار ہزاری وصوبہ داری اجمیر مباہی گشت۔ وبعد ازان بصوبہ داری الہ آباد امتیاز پذیرفت

چون نوبت سلطنت بہ محمد معز الدین رسید۔ حکومت الہ آباد از عزل او بنام راجی خان مقرر شد و سید عبدالغفار از احفاد سید صدر جہاں صدر الصدور پہانوی بہ نیابت راجی خان متوجہ الہ آباد شد۔ سید حسن علی خان فوجے بتقابل برآورد و در سواد الہ آباد جنگ افتاد۔ سید عبدالغفار بعد غالب شدن مغلوب گردید۔ عنان عطف ساخت۔ محمد معز الدین باقتضای غفلت وعیاشی دست از تدارک برداشتہ در استمالت سید حسن علی خان افتاد و بہ ارسال فرمان بحالی الہ آباد و اضافہء منصب سرافراز نمود

اما برادرش سید حسین علی خان ناظم عظیم آباد پتنہ کہ بمزید شجاعت ووفا رومتانت

نامور روزگار بود با محمد فرخ سیر پیمان رفاقت موکد ساخت۔ چنانچه در ترجمهٔ او نگارش می رود۔ و به حسن علی خان برادر کلان نیز ترغیب رفاقت نمود۔ حسن علی خان بجا پلوسی محمد معزالدین که از وقت صوبه داری ملتان کم التفاتی او می دانست اعتبار نه کرده از ته دل به محمد فرخ سیر گردید و درخواست قدوم اله آباد نمود۔

محمد فرخ سیر در چنین هنگام اتفاق این دو برادر بهادر صاحب فوج از امارات اقبال خود دانسته از بلدهٔ پتنه به اله آباد رسید و با حسن علی خان مشافههٔ تجدید عهد پرداخته امیدوار مزید عنایات ساخت و به هراولی فوج مقرر فرمود۔ و عازم پیش گشت۔

عزالدین پسر کلان محمد معزالدین به اتالیقی خواجه حسین مخاطب به خان دوران از دارالخلافه شاهجهان آباد تبقابل محمد فرخ سیر مرخص گردید۔ و در حوالی کهجوه از توابع اله آباد رسیده انتظار حریف می کشید۔ بمجرد تقارب فوج محمد فرخ سیر عزالدین بے استعمال ادوات حرب نیم شبی راگریز گرفت۔

فوج محمد فرخ سیر که در کمال عسرت و بے سامانی بود از غارت بنگاه عزالدین تقویتے کمال بهم رسانید و روانه پیشتر شده در نواحی اکبرآباد خرامش نمود۔

محمد معزالدین نیز از دارالخلافه کوچ کرده به اکبرآباد آمد۔ و در فکر عبور دریای جمن (جون) بود که حسن علی خان پیش قدمی نموده از متصل سرای روز بهانی چهار کروهی اکبرآباد دریای جمن (جون) را عبور کرد و درعقب او محمد فرخ سیر نیز از دریا گزشت۔ اکثر مردم محمد فرخ سیر از عسرت و کم مایگی رو به پراگندگی آورده بودند معدودے همراه رکاب رسیدند۔ سیزدهم ذی الحجه سنه ثلث وعشرین و مآته والف (۱۱۲۳) تلاقی فریقین دست داد۔ نسیم فیروزی بر الویه محمد فرخ سیر وزید۔ و محمد معزالدین بتغییر وضع راه دهلی گرفت۔

درین کارزار از هردو برادر تردداتِ نمایان بظهور رسید۔ سیّد حسین علی خان برادر خورد زخمهای کاری برداشته در میدان افتاد۔ بعد جلوه افروزی شاهد فتح حسن علی خان برادر کلان برجناح استعجال روانه دار الخلافه گشت۔ و پادشاه نیز به تفاوت یک هفته سایهٔ وصول بر ساحتِ دہلی انداخت حسن علی خان بمنصب هفت هزاری هفت هزار سوار و خطاب سید عبد الله خان قطب الملک بهادر یار وفادار ظفر جنگ و تفویض وزارت اعلیٰ بلند پایه گشت۔

چون عروج رُتبه این هردو برادر از حد گذشت۔ ناتوان بینان در صدد شکست اُفتادند۔ و به تسویلات واهی مزاج پادشاه را شورانیدند۔ نوبت بجائے رسید که هردو برادر خانه نشین گشتند۔ و به ترتیب مورچال و استعداد اسباب پرخاش پرداختند والدهٔ پادشاه که با هردو برادر اظهار دوستی می نمود و از قدیم واسطهٔ اصلاح بود۔ بخانهٔ قطب الملک آمده مجدداً عهد و پیمان استوار ساخت۔ هردو برادر بملازمت رسیده شکوهای محبت آمیز در میان آمد۔ و چند روز زمانه به آرامش گرائید۔

غرض گویان مزاج پادشاه را برهم زدند۔ هر روز صحبت بے مزه تر می گشت۔ و مادهٔ نفاق که خانه برانداز کهنه دولتهاست می افزود۔ تا آنکه امیر الامرا بصوبه داری دکن مرخص گشت۔ و قطب الملک بعیش و عشرت مشغول گشته عنان وزارت بدست راجه رتن چند سپرد۔ اعتقاد خان کشمیری همراز و دمساز پادشاه گردید و کنگاش قلع و قمع سادات اعلان گرفت۔ قطب الملک به امیر الامرا نوشت که کار از دست رفته است پیش از انکه چشم زخمی به آبرو و جان برسد۔ خود را باید رسانید۔ امیر الامرا باکمال تسلط و جبروت از دکن روانه شده سواد دہلی را معسکر ساخت و پادشاه را پیغام کرد که تا که بند و بست قلعه به اختیار ما نباشد در ملازمت وسواس دارم۔ پادشاه خدمات قلعه را به متوسلان امیر الامرا سپرد۔ بعد استحکام قلعه امیر الامرا

بملازمت پادشاہ رسید۔

و ہشتم ربیع الآخر بہ ارادۂ ملاقات ثانی فوجہا آراستہ داخل شہر شد و در حویلی شایستہ خان فرود آمد۔ قطب الملک و مہاراجہ اجیت سنگھ در قلعہ رفتہ بدستور روز اول بہ بند و بست قلعہ پرداختند و کلید دروازہ بدست آوروند۔ آن روز و شب بہمین منوال گذشت۔ مردم شہر واقف نشدند کہ شب در قلعہ چہ واقع شد چون صبح دمید۔ قتل قطب الملک شہرت دادہ افواج پادشاہی از ہر جانب مرتب شدہ بر سر امیر الامرا خواستند ہجوم آرند امیر الامرا بہ قطب الملک گفتہ فرستاد کہ چہ جائے توقف است زود از میان باید برداشت۔

لاعلاج قطب الملک نہم ربیع الآخر سنہ احدی وثلثین و مائتہ والف (۱۱۳۱) پادشاہ را مقید ساخت و رفیع الدرجات بن رفیع الشان بن شاہ عالم را از حبس برآوردہ بر تخت نشاندو صدای نقارۂ جلوس او آشوبی را کہ در شہر برپا شدہ بود فرو نشاند۔

رفیع الدرجات درحالتِ حبس بمرض تپ دق مبتلا بود۔ چون سلطنت میسر شد لوازم احتیاط مزاج از دست داد و بعد ۳ ماہ و چند روز روزگار او سپری گشت و مطابق وصیت او برادر کلانش رفیع الدولہ را بر سریر سلطنت جا دادند۔ و بہ شاہ جہان ثانی ملقب ساختند۔ بعد ایامے نیکوسیر در قلعہ آگرہ خروج کرد۔ امیر الامرا با بادشاہ بسرعت خود را رساندہ قلعہ را مفتوح ساخت۔ ناگاہ فتنۂ دیگر گل کرد۔ جی سنگھ سوائی طبل مخالفت کوفت۔ قطب الملک در رکاب شاہ جہان ثانی برای دفع جی سنگھ بہ فتح پور سیکری شتافت و با جی سنگھ صورت مصالحہ درمیان آمد شاہ جہان ثانی نیز بعد ۳ ماہ و چند روز بمرض اسہال درگذشت۔

ناگزیر روشن اختر بن جہان شاہ بن شاہ عالم را از دار الخلافہ طلبیدہ

پانزدہم ذی القعدہ سنہ احدی وثلثین ومآتہ والف (۱۱۳۱) بر اورنگ فرمانروائی اجلاس دادند۔ و بہ محمد شاہ ملقب ساختند۔

سبحان اللہ ہرچند سادات خود دعویٰ سلطنت نہ کردند و اولاد تیموریہ را بر تخت نشاندند اما حرکتے کہ با محمد فرخ سیر کردند مبارک نیامد۔ دمی بہ آسایش نگذرانیدند و نفسے بہ طمانیت نہ کشیدند۔ دریاہائے فتنہ از ہر چہار طرف بتلاطم در آمد و اسباب زوال دولت آمادہ گشت۔

خبر رسید کہ غرۂ رجب سنہ اثنتین وثلثین و مآتہ و الف (۱۱۳۲) نواب نظام الملک ناظم مالوا از دریای نربدا گذشتہ قلعہ آسیر و شہر برہان پور را متصرف گشت۔ امیر الامرا سید دلاور خان بخشی خود را با فوج سنگین جانب نواب نظام الملک فرستاد۔ دلاور خان بعد محاربہ بقتل رسید۔ سید عالم علیخان نائب صوبہ داری دکن کہ نوجوان تہور منش بود کارزار نمودہ مردانہ نقد ہستی باخت۔ امیر الامرا با پادشاہ قصد دکن کرد و قطب الملک با چندے از امرا نوزدہم ذی القعدہ از چہار کروہی اکبر آباد فتحپور رویہ رخصت دار الخلافہ دہلی شد و ہنوز نرسیدہ بود کہ ہفتم ذی الحجہ خبر کشتہ شدنِ امیر الامرا طاقت ربا گشت

قطب الملک برادر صغیر اعیانی خود سید نجم الدین علی خان را کہ بحراست دہلی قیام داشت نوشت کہ یکے از شاہزادہا را بر آوردہ بر تخت نشاند۔ پانزدہم ذی الحجہ سنہ اثنتین وثلثین ومآتہ و الف (۱۱۳۲) سلطان ابراہیم بن رفیع الشان بن شاہ عالم را بر تخت دہلی اجلاس دادند۔ بہ تفاوت دو روز قطب الملک نیز رسید و بہ استمالت امراء قدیم و جدید پرداخت۔ و فوج علی العموم نگاہ داشت و آنچہ در ایام وزارت اندوختہ بود از نقد و جنس کہ احصاء آن جز علم الٰہی مقدور کسے نیست ہمہ را صرف سپاہ و یاران و دوستان کرد و گفت اگر زندہ ایم باز بہم

می رسانیم و اگر خواہش حق بنوعی دیگر است چرا در دست غیر اُفتد۔

ہفدہم ماہ مذکور بعزم مقابلہ از دار الخلافہ بر آمد۔ سیزدہم محرم سنہ ثلث و ثلثین و مآتہ والف (۱۱۳۳) بموضع حسن پور رسید۔ چہاردہم جنگ واقع شد۔ توپخانۂ محمد شاہی باہتمام حیدر قلی خان میر آتش پیہم در کار بود و مردم بارہہ سینہ را سپر ساختہ در مقابل توپخانہ مکرر حملہا نمودند از برگشتگی ایام فائدہ نہ بخشید۔ چون شب شد از بارش گولہای توپ و زنبورک وشتر نال کہ آنے فرصت نمی داد فوج قطب الملک پراگندہ گشت وتا دمیدن صبح معدودے ہمراہ قطب الملک ماندند۔

ہمین کہ آفتاب از دریچۂ مشرق سر بر آورد۔ فوج محمد شاہی یورش کرد و جنگے صعب واقع شد۔ بسیارے از سادات بسمل شدند۔ و سیّد نجم الدین علی خان زخمہاے کاری بر داشت۔ قطب الملک خود را از فیل انداخت۔ زخم تیر بر پیشانی و زخم شمشیر بر دست رسید۔ حیدر قلی خان۔ با جمعی بر سر وقت قطب الملک رسیدہ از بر فیل خود گرفت۔ ونزد پادشاہ آورد۔ پادشاہ جان بخشی نمودہ حوالۂ حیدر قلی خان فرمود۔ قطب الملک در قید پادشاہی روزی بشب وشبے بروز سیاہ می آورد آخر مسمومش کردند۔ اول مرتبہ خدمتگار او زہر مہرہ را سائیدہ خوراند۔ باستفراغ بسیار سمیت دفع شد۔ روز دویم باز خواجہ سرای پادشاہی حب زہر ہلاہل آورد۔ قطب الملک تجدید وضو کردہ مستقبل قبلہ نشست وگفت الٰہی تو میدانی کہ این شئ حرام را باختیار خود نمی خورم۔ ہمین کہ از حلق فرو رفت حالت متغیر گشت و جان بجہان آفرین سپرد۔

واین واقعہ سلخ ذی الحجہ سنہ خمس وثلثین و مآتہ والف (۱۱۳۵) واقع شد قبرش در شاہجہان آباد زیارتگاہ خلائق است۔

از آثار اوست نہر پٹ پر گنج واقع شاہجہان آباد کہ از بی آبی حکم کربلا داشت قطب الملک در سنہ سبع وعشرین و مآتہ والف (۱۱۲۷) نہرے از اصل نہر

شاہجہانی بریدہ آوردہ و آن خطہ را بوفور آب احیا نمود۔ علامۂ مرحوم میر عبدالجلیل بلگرامی گوید؂

بحر جود و فیض قطب الملک عبداللہ خان | نہر خیری کرد جاری آن وزیر محتشم
بہر آن عبدالجلیلِ واسطی تاریخ گفت | نہر قطب الملک مدِّ بحرِ احسان و کرم ۱۱۲۷ھ

و نیز علامۂ مرحوم در مثنوی بمدح او می پردازد؂

ارسطو فطرتے آصف نشان است | یمین الدولہ عبداللہ خان است
بدیوان چون نشیند نو بہار است | بمیدان چون در آید ذوالفقار است

(۸۳) امیر الامرا سید حسین علی خان[۱]

برادر خورد قطب الملک است امّا در سخاوت و شجاعت و علو ہمت و تمکین و وقار از برادر کلان فائق بود۔ و در عہد خلد مکان بہ حکومت رنتھنبور و آخرہا بہ فوجداری ہندول بیانہ می پرداخت

چون برادرش بعد رحلت خلد مکان در لاہور مشمول عواطف شاہ عالم گردید۔ سید حسین علی خان با فوجی شایستہ در حوالی دہلی دولت ملازمت دریافت و در جنگ محمد اعظم شاہ مصدر جلائل ترددات گشتہ نوعی کہ گزشت بہ منصب سہ ہزاری و عنایت نقارہ سربلند گردید۔ و بوساطت شاہزادہ عظیم الشان بہ نیابت صوبہ داری عظیم آباد پٹنہ رخصت یافت

در اواخر عہد خلد مکان صوبہ داری بنگالہ بہ سپہ دار خان مخاطب بہ اعز الدولہ خان جہان بہادر از تغیر شاہزادہ عظیم الشان مقرر گشت۔ محمد فرخ سیر خلف عظیم الشان کہ بہ نیابت پدر در بنگالہ بود طلب حضور شدہ بہ پٹنہ

---

[۱] مآثر الامرا جلد اول صفحہ ۳۲۱ تا ۳۳۸ مطبوعہ کلکتہ ۱۸۸۸ء۔

رسید چون مدتہا بخودسری گزرانیدہ و نسبت بہ برادران دیگر نزد جد و پدر رتبۂ نداشت رفتن حضور شاق و ناگوار پنداشتہ بعد ز عسرتِ اخراجات اوقات پرستی میکرد تا آنکہ شاہ عالم شنقار شد محمد فرخ سیر خطبہ و سکّہ بنام پدر نمودہ در فراہم آوردن مردم ہمت گماشت۔ درین اثنا خبر کشتہ شدنِ عظیم الشان رسید۔ در ربیع الاول سنہ ثلث وعشرین ومأتہ والف (۱۱۲۳) خود سریر آرای سلطنت گشت۔

وسید حسین علی خان ناظم پٹنہ را بہ وعدۂ عنایات مستمال ساختہ رفیق گردانید و ازین جہت سید حسن علی خان ناظم الہ آباد نیز طریق رفاقت سپرد۔ در کمتر زمانی افواج کثیرہ مجتمع گشت اما بنا بر قلت خزانہ تا رسیدن اکبرآباد دوازدہ ہزار سوار بیش نماند۔

سید حسین علی خان روز جنگ بہ اتفاق حسین بیگ خان صف شکن نائب صوبہ داری اُولیسہ و زین الدین خان پسر بہادر خان رُہیلہ مقابل ذوالفقار خان بن اسد خان وزیر کہ توپ و ضرب زن بسیار پیش رو چیدہ ایستادہ بود اسپان تاختہ در زنجیرۂ توپخانہ درآمد۔ چون عرصۂ وغا برخود تنگ دید بآئین دلاوران کشور ہند پیادہ گشتہ زخمہائے کاری برداشتہ بر زمین اُفتاد۔ وآن دو سردار با رفقاء بسیار مردانہ نقد زندگانی نثار نمودند۔

بعد فتح سید حسین علی خان بخطاب امیر الامرا بہادر فیروز جنگ و منصب ہفت ہزاری ہفت ہزار سوار و خدمت والاے میر بخشیگری کوس بلند زنبگی نواخت و در سال دوم جلوس بہ افواج سنگین بہ تنبیہ اجیت سنگھ مرزبان سرزمین مارواڑ کہ لوای تمرد افراختہ بود۔ مامور گردید و تا میرٹھ ہر جا تعلقۂ او بود لگد کوب تاراج ساخت۔ راجہ از صولت فوج منصور جانب بیکانیر بدر زد و در مکانہای استوار خزید۔

درین بسیاق آنچه از اجرای حکم امیرالامرا نقل می کنند این است که :-
"چون دیہات اجیت سنگھ و جی سنگھ سوائی باہم مخلوط اند و رعایای تعلقہ اولین از
"ہراس رو بفرار می آوردند- وتبارا جیان حکم بود کہ مواضع خالی را یغما کردہ آتش زنند
"ومکانہای آباد را مزاحمت نرسانند- رعایای اجیت سنگھ این را دیدہ بوساطت
"رعایای جی سنگھ امان خواستہ می آمدند- ہمان وقت سزاولان تعین می شدند کہ تبارا جیان
"گویند کہ آتش فرونشانند و آنچہ گرفتہ اند مسترد سازند اصلا درین حکم تخلف نمی شد-
"بعضی ثقات از مردم دیہ استفسار کردند باتفاق می گفتند کہ غیر از سوختن نقصانے
"بما نرسید-
وضبط و فتق امیرالامرا ہمیشہ برین منوال بود-
افواج او از راہ باریکے ما بین دو زراعت مے گزشت کسی را قدرت نبود کہ از
جادہ تفاوت کند- دست بزراعت رسانیدن معلوم-
القصہ اجیت سنگھ چون خرابی خود و ملک مشاہدہ کرد وکلاء معتبر فرستادہ تبقدیم
پیشکش و ارسال پسر کلان خویش ابی سنگھ نام و تزویج دختر خود بہ پادشاہ کہ در
عرف این دیار دولہ گویند مستدعی عفو جرائم گردید- امیرالامرا بمصالحہ پرداخت و
ابی سنگھ را ہمراہ گرفتہ خود را بحضور رسانید و فوجی برای دولہ گزاشت و بعد
رسیدن دولہ طوی پادشاہ منعقد گشت-
گویند اینچنین طوی عظیم الشان از شاہان پیشین کم جلوۂ ظہور نمود- علامۂ مرحوم
میر عبدالجلیل بلگرامی مثنوی رنگینے درین طوی بنظم آوردہ و داد سخنوری دادہ-
بعد ازین پادشاہ امیرالامرا را بہ صوبہ داری دکن مقرر فرمود- چون میر
جملہ سمرقندی ہر روز مزاج پادشاہ را از سادات منحرف می ساخت- قرار یافت
کہ اول میر جملہ بصوبہ داری پتنہ راہگرا گردد بعد ازان امیرالامرا رخصت دکن

شود۔ میر جملہ روانہ پٹنہ شد و امیر الامرا در سنہ سبع وعشرین و مأتہ والف (۱۱۲۷) متوجہ دکن گردید۔

وقت رخصت مواجہتہً عرض کرد کہ اگر در غیبت من میر جملہ بحضور رسید۔ یا بہ قطب الملک نوعی دیگر سلوک شد در عرض بیست روز مرا رسیدہ دانند۔ پادشاہ از قباحت نافہمی بوساطت خان دوران مخفی بہ داؤد خان ناظم برہان پور تحریض مخالفت نمود۔

داؤد خان باآنکہ سادات در ابتدای سلطنت محمد فرخ سیر واسطۂ جان بخشی او شدند و بتازگی امیر الامرا نیابت صوبہ داری برہان پور از پادشاہ بنام او گرفت۔ و او از گجرات احمد آباد بہ برہان پور آمدہ بحکومت آنجا می پرداخت چشم از حقوق سادات پوشیدہ ارادۂ مخالفت مصمم ساخت۔

چون امیر الامرا نربدا را عبور کرد ظاہر شد کہ داؤد خان سر رشتۂ موافقت گسستہ خیال ملاقات ہم در سر ندارد۔ امیر الامرا در فکر اصلاح اُفتاد و بپیغام کرد کہ در صورتِ توافق ملازمت لازم و در شکل تخالف روانۂ دار الخلافہ باید شد از ما مزاحمتے نیست۔

داؤد خان پای جہالت افشردہ کار بہ پرخاش رسانید۔ ناگزیر یازدہم رمضان سنہ سبع وعشرین و مأتہ والف (۱۱۲۷) عرصۂ مبازرت در سواد برہان پور آراستہ گشت و جنگے عظیم رو نمود۔ داؤد خان بزخم تفنگ نقد ہستی باخت۔ بعد طلوع نیر فتح امیر الامرا بہ اورنگ آباد رسید و بر مسند ریاست تمکن ورزید۔

و عنقریب کہندو دیہاریہ سیناپتی راجہ ساہو در صوبہ خاندیس سر بہ فساد برداشت امیر الامرا ذو الفقار بیگ بخشی خود را بہ تنبیہ او تعیین فرمود۔ و در پرگنہ بہانیر دوچار گشتہ بجنگ درپیوست۔ ذو الفقار بیگ جرعۂ شہادت چشیدہ

و باقی فوج بیغما در آمد۔ سیف الدین علی خان برادر اصغر امیر الامرا و راجه محکم سنگه بمالش غنیم مامور شدند و تا بندر سورت عنان باز نه کشیدند۔ و محکم سنگه تا قلعه ستاره مسکن راجه ساهو دقیقه از نهب و تالان فرو نگذاشت۔

چون پادشاه به اغوای دولت براندازان۔ و سرداران دکن خصوص راجۂ ساهو درباب مخالفت امیر الامرا۔ بایما و صراحت کوتاهی نمی کرد و در دهلی با قطب الملک هر روز صحبتی تازه و نزاعی نو برمی انگیخت و صدای بگیر و بکش هر وقت بگوشها می رسید۔ قطب الملک همیشه امیر الامرا را به آمدن دهلی ترغیب می کرد

لاعلاج امیر الامرا از دشمن خانه بدشمن بیگانه ساخته درسنه تسع و عشرین و مائته و الف (۱۱۲۹) با راجه ساهو بتوسط سنکراجی ملهار و محمد انور خان برهان پوری که تاحین تحریر در قید حیات است و فقیر را با او صحبتهای مستوفی اتفاق افتاد صلح کرد و بشرط عدم تاخت و تاراج ملک و عدم تعرض طرق و شوارع۔ و نگاه داشتن پانزده هزار سوار در رکاب ناظم دکن۔ اسناد چوته و سردیسمکی شش صوبۂ دکن بمهر خود با تنخواه کوکن وغیره ملکے که راج قدیمش می نامند حواله نمود۔

مخفی نماند که در اواخر عهد خلد مکان قرار یافته که با غنیم صلح درمیان آید۔ باین شرط که سرصد از محصول ملکی نه روپیه بصیغۂ سردیسمکی حصۂ غنیم مقرر شود پادشاه میر ملنگ را با اسناد سردیسمکی نزد غنیم فرستاد که عهد و پیمان محکم سازد و سرداران غنیم را بملازمت پادشاهی بیارد۔ آخر رای پادشاه برگشت و میر ملنگ را که هنوز اسناد حوالۂ غنیم نه کرده بود بحضور طلبید۔ و در عهد شاه عالم سرصد ده روپیه سردیسمکی به غنیم مقرر شد و سند پادشاهی حواله گردید۔ و در ایام حکومت داؤد خان چوته یعنی چهارم حصه از حاصل ملک سوای سردیسمکی به غنیم قرار یافت و جاری و ساری

گشت اماست بعمل نیامده بود - امیر الامرا بطورے کہ گذشت سند چوتھ حوالہ نمود۔ آخر نحوست این تربیع سخت سرایت کرد و رفتہ رفتہ غنیم شریک غالب شد و قوّت عجیبے بہم رسانند

امیر الامرا بعد مصالحہ عازم دار الخلافہ شد و غرہ محرم سنہ احدی وثلثین و مأتہ والف (۱۱۳۱) با فوج دکن بشوکت وصولت تمام از خجستہ بنیاد کوچ کرد و معین الدین نام مجہول الحالے را پسر شاہزادہ محمد اکبر بن خلد مکان قرار دادہ ہمراہ گرفت و بہ پادشاہ نوشت کہ در تعلقہ راجہ ساہو سرکشیدہ بود او را دستگیر ساختم و احتیاط لازم دانستہ خود بحضور می آرم۔

او اخر شہر ربیع الاول در حوالی دہلی جانب لات فیروز شاہ مخیم ساخت و خلاف ضابطۂ حضور نوبت نواختہ داخل خیمہ شد۔ و مکرر بہ بانگِ بلند گفت کہ من از نوکری پادشاہی بر آمدم۔

و بعد ازان کہ بندوبست قلعہ را باختیار خود کرد پنجم شہر ربیع الآخر ملازمت پادشاہ نمود و گذارشِ گلہا کرد۔ و باز ہشتم ماہ مذکور بشہرت سپردن شاہزادۂ جعلی سوار شدہ در حویلی شایستہ خان داخل گشت و قطبُ الملک با راجہ اجیت سنگھ بہ بندوبست قلعہ شتافتہ ہیچکس را در انجا نگذاشت و پادشاہ را مقید ساخت طوریکہ در ذکر قطب الملک گذارش یافت۔

آخر این حرکت مبارک نیامد و در اندک فرصت نیکو سیر بن محمد اکبر بن خلد مکان کہ در قلعہ اکبر آباد مقید بود باتفاق احشام آنجا علم خروج بر افراشت امیر الامرا برجناح استعجال رسیدہ بہ محاصرہ سہ ماہ و چندروز قلعہ را مفتوح ساخت۔ و بموکب شاہ جہان ثانی کہ برای تنبیہ راجہ جی سنگھ سوائی تا فتحپور سیکری رسیدہ بود ملحق گردید و صلح درمیان آمد۔

درین ضمن چھبیلہ رام قوم ناگر ناظم الہ آباد دم از مخالفت زد۔ امیر الامرا و قطب الملک با پادشاہ از فتح پور بہ آگرہ آمدند۔ و تا فرونشستن فتنۂ الہ آباد توقف آگرہ ضرور افتاد۔

چھبیلہ رام فوت شد و گردہر بہادر برادرزادۂ چھبیلہ رام بنیاد مخالفتے کہ عمش گذاشتہ بود برپا داشت۔ حیدر قلی خان و محمد خان بنگش با فوجی تعین شدند و بتعویض و تفویض صوبہ داری اودھ با گردہر بہادر صلح واقع شد

درین اثنا نیرنگی فلک شعبدۂ دیگر وا نمود۔ نواب نظام الملک ناظم مالوا رائحۂ مخالفت از امیر الامرا استشمام نمودہ گام سرعت بدکن برگرفت۔ و بعد قتل سید دلاور خان و سید عالم علی خان قسمی کہ تحریر می شود ملک دکن را بتصرف در آورد

امیر الامرا با پنجاہ ہزار سوار بہ عزیمت دکن نہم ذی القعدہ سنہ اثنتین و ثلثین و مآتہ والف (۱۱۳۲) از اکبر آباد کوچ نمود۔

سبحان اللہ این دو برادر سیما امیر الامرا شجاعت و سخاوت و کرم و حلم و مواسات فطری داشتند و کافۂ انام را مشمول انواع احسان ساختند و ہرگز مجوز ستم و بیداد بر متنفسے نشدند اما مقلب القلوب نوعی دلہا را صرف کرد کہ دستگرفتہای سادات از سادات برگشتند و ہرچند می دانستند کہ زوال دولت ایشان باعث خانہ خرابی ماست۔ می گفتند الٰہی این کشتی غرق شود ما ہم فرو رویم از بیگانگان چہ توان گفت۔

بعد برہم خوردن دولت سادات مردم دو فرقہ شدند جمعی بہ نیکی یاد می کردند و گروہی بہ بدی۔ و در مجالس فیما بین فریقین طرفہ مناقشہا برپا می شد۔

میرزا بیدل تاریخ عزل محمد فرخ سیر چنین بنظم آوردہ ؎

دیدی کہ چہ باشاہ گرامی کردند　　صد جور و جفا ز راہِ خامی کردند
تاریخ چو از خرد بجستم فرمود　　سادات بوی نمک حرامی کردند
۱۱۳۱ھ

ومیر عظمت اللہ بیخبر بلگرامی در جواب چنین انشاء کرده

با شاہِ سقیم آنچہ شاید کردند　　از دستِ حکیم ہر چہ آید کردند
بقراطِ خرد نسخۂ تاریخ نوشت　　سادات دو اش آنچہ باید کردند
۱۱۳۱ھ

القصہ اعتماد الدولہ محمد امین خان بنا بر قرابت قریبہ کہ با نواب نظام الملک داشت در فکر غدر اُفتاد - ومیر حیدر کاشغری را بر ان داشت کہ قابو یافتہ بقطع رشتۂ حیات امیر الامرا اقدام نماید -

میر حیدر مسطور از ترکان دوغلات است - وجد کلانش میر حیدر[۱] صاحب تاریخ رشیدی ہموارہ ملتزم رکاب بابری و ہمایونی بود - چندے بہ فرمان روائی کشمیر ہم رسید - واز جہت میر شمشیری اینہا را میرمی گویند -

ششم ذی الحجہ سنہ اثنتین وثلثین ومأتہ والف (۱۱۳۲) در منزل تورہ سی وپنج کروہ عرفی از فتح پور سیکری مخیم عساکر شد - امیر الامرا بعد داخل شدنِ پادشاہ در محل سرا پالکی سوارہ بخانۂ خود برگشت ہمین کہ متصل کلال باری یعنی احاطۂ چوبین کہ گرد خیام پادشاہی نصب کنند رسید - میر حیدر کہ روشناس وراہ حرف داشت فرد احوال خود بدست امیر الامرا داد وشروع بضعیف نالی نمود - چون امیر الامرا مشغول خواندن شد بچستی خنجر آبداری بہ پہلوے امیر الامرا رسانید وکار تمام کرد نور اللہ خان از اقرباء امیر الامرا پیادہ ہمراہ می رفت بضرب شمشیر میر حیدر را از پا درآورد - ودیگر رفقاء امیر الامرا دست و پای زدند بجای نرسید قابو طلبان سر امیر الامرا را جدا کردہ نزد پادشاہ بردند

[۱] مآثر الامرا جلد اول صفحہ ۳۳۴ مطبوعہ کلکتہ -

وپس ازین هنگامہ لاش اورا بحکم پادشاہی تکفین نمودہ ونماز جنازہ خواندہ بہ اجمیر نقل کردند و درجوار پدرش سید عبد اللہ خان مدفون ساختند۔

پیش از وقوع این سانحہ مرد صالحے در رویا دید کہ سید الشہداء امام حسین رضی اللہ تعالیٰ عنہ بہ امیر الامرا خطاب کرد کہ بَلَغَ وَعَدُوُّکَ وَغَلَبَ عَدُوُّکَ ۱۱۳۲ھ ۱۱۳۲ھ بعد شہادت امیر الامرا چون حساب کردند ہر یک فقرہ تاریخ بود با صنعت تقلیب

حق این است کہ در قریب العہد کم امیری باین خوبی در عرصۂ ظہور آمد نسخۂ جامع اخلاق حمیدہ بود۔ وفور طعام وصلاے عام سرکار را ومشہور است۔مردم اورنگ آباد بالاتفاق نقل می کنند کہ در عہد امیر الامرا اکثر مردم درخانۂ خود طعام نمی پختند۔طباخان سرکار امیر الامرا طعام حصۂ خود می فروختند وقاب پلاؤ مکلّف بچند پل سیاہ می دادند۔

اجراء بلغور خانہا از غلہ پختنہ وخام واحداث مجلس یازدہم ودوازدہم ہر ماہ دربلاد عظیمہ ہند ودکن از اعمال خیر اوست۔ وتا امروز جاری است درین مجالس بامشائخ وفقراء بتواضع وانکسار سلوک می نمود وآفتابہ در دستِ خود گرفتہ بر دستِ مہمانان آب می ریخت۔

وپیش از وصول دکن زر مہم سازی نمی گرفت۔ بعد رسیدن دکن متصدیان باظہار قلت مداخل وکثرت مخارج مزاجش برین آوردند۔معہذا چون حیدر قلی خان حاکم بندر سورت اموال مُلّا عبد الغفور ملک التجار بندر مذکور کہ زیادہ بریک کرور روپیہ بود ضبط نمود۔ مُلّا عبد الحیّ پسر متوفی بطریق استغاثہ بحضور رسید وپانزدہ لکہ روپیہ بشرط معافی اموال نیاز امیر الامرا نوشتہ داد۔ روزے صبح مُلّا عبد الحیّ را طلبیدہ اموال بانیاز معاف کردو بہ عطای خلعت نواختہ رخصت وطن فرمود وگفت امشب مرا برسر مال این مرد بانفس خود مجادلہ شد۔ آخر برنفس طامع غالب آمدم۔

وقتیکہ امیر الامرا از دکن بدار الخلافہ معاودت نمود۔ می خواست کہ امین الدولہ وقائع خوان حضور پادشاہی را بنابر تقصیری کہ از امین الدّولہ در غیبت امیر الامرا صادر شدہ بود معاتب سازد۔ روزے کہ امین الدّولہ بملازمت امیر الامرا رسید و از در در آمد میر عبد الجلیل بلگرامی حاضر بود میر بعرض نواب رسانید کہ رسول اللّٰہ صلے اللّٰہ علیہ وسلّم در حق انصار و ذریت انصار دعا کردہ و در مراعات ایشان وصیتہا نمودہ و فرمودہ تَجَاوَزُوا عَنْ مُسِیْئِہِمْ یعنی درگذرید از گنہگار ایشان نواب از اولاد رسول اند صلی اللّٰہ علیہ و آلہٖ وسلّم و امین الدّولہ از اولادِ انصار رضی اللّٰہ عنہم باقتداء جد بزرگوار تقصیر مشارٌ علیہ عفو شود۔ امیر الامرا فی الفور از حالت غضب فرود آمد و امین الدّولہ را مشمول مہربانیہا ساخت

میر عبد الجلیل دران وقت با امین الدّولہ آشنا نبود اما می دانست کہ از اولاد انصار است چون میر طریقۂ محدثین داشت و ہموارہ در مراعات سنن نبوی می کوشید شفاعت انصار برخود لازم دید۔

امیر الامرا خوش ذہن بود و شعر خوب می فہمید۔ و در فن تاریخ دانی متفرد می زیست و ارباب کمال را فراوان دوست می داشت و بعد نماز صبح اذن بود کہ صاحب کمالان در آیند و تا یکپاس روز با اینہا صحبت می داشت و تاکید بود کہ دران وقت دیوانیان و متصدیان حاضر نشوند۔

میر عبد الجلیل مرحوم تعریف خوش فہمی امیر الامرا بسیار می کرد و در مرثیۂ امیر الامرا قصیدۂ غرّا بنظم آوردہ و از فرط محبتے کہ با امیر الامرا داشت بکمال وا سوختگی حرف زدہ قصیدہ این است ؎

آثار کربلاست عیان از جبینِ ہند | زد جوش خونِ آلِ نبی از زمینِ ہند
شد ماتمِ حسینِ علی تازہ در جہان | سادات گشتہ اند مصیبت نشینِ ہند

نیلی است زین معاملہ پیراہنِ عرب — وزخونِ گریہ سُرخ شداست آستینِ ہند
گیتی چرا سیاہ نہ گردد ز دودِ غم — خاموش شد چراغ نشاط آفرینِ ہند
ہند این چنین مصیبتِ عظمیٰ ندیدہ است — دیدیم داستانِ شہور و سنینِ ہند
از داغ دل زدند چراغانِ اشک جوش — این است نو بہار گُلِ آتشینِ ہند
ماہی در آب می طپد و مرغ در ہوا — از شیونِ عظیمِ امیرِ مہینِ ہند
فرزندِ مصطفےٰ اَخَلَفُ الصِّدقِ مرتضیٰ — کز روی فخر بود بدانتش یمینِ ہند
رستم نشان حسین علی خان شہید شد — از خنجرے کہ بود نہان در کمینِ ہند
آن صفدری کہ از قلمِ تیغ بارہا — تحریر کردہ نسخۂ فتحِ مبینِ ہند
تیغش بروز معرکۂ خصمِ تیرہ بخت — چون برق می شگافت صفِ آہنینِ ہند
دریا دلے کہ بود ز ابرِ عنایتش — شادابی بہارِ بہشتِ برینِ ہند
از بہر ہر فلک زدہ عالیجناب او — در ترکتاز حادثہ حصنِ حصینِ ہند
منقاد او شدند ازان سرکشانِ دہر — کز داغ ضبط کرد نشان بر سرینِ ہند
ہند از شہادتش تنِ بے روح گشتہ است — یعنی کہ بود او نفسِ واپسینِ ہند
عالم چو قبر در نظرِ خلق شد سیاہ — اُفتاد تا ز خاتمِ دہر آن نگینِ ہند
گردون ز اختران ہمہ تن اشک گشتہ است — در اعتناءِ ماتمِ رُکنِ رکینِ ہند
دل چاک چاک گشت و جگر داغ داغ شد — زین غم کہ گشت زہر از انگبینِ ہند
اِسْتَرْجَعَ الْمَلَائِكُ وَاسْتَعْبَرَ الْفَلَكُ — فِیْ هٰذِهِ الْمُصِیْبَةِ سُحْقًا لِّلدِّیْنِ هِند
از دستِ ابنِ ملجمِ ثانی شہید شد — گوئی ز کوفہ است گُلِ ماتمینِ ہند
تا کربلا و تا نجف و تا مدینہ رفت — سیلابِ خونِ دیدہ و آہ و انینِ ہند
ای دوستانِ آلِ محبّانِ اہل بیت — غمگین شوید بہرِ حسینِ حزینِ ہند
تا حقِ اہل بیت رسالت ادا شود — بر رغمِ این جماعۂ منصوبہ بینِ ہند

از کلکِ من بمرثیۂ سیّدِ شہید | این چند بیت ریخت چو دُرِّ ثمینِ ہند
رضوانِ حق چو سبزہ قرینِ ضریح او | تا ہست حُسن سبزہ بہ گیتی قرینِ ہند
سالِ شہادتش قلمِ واسطی نوشت | قتلِ حُسین کردیزیدِ لعینِ ہند ۱۱۳۲ھ

(۸۴) آصف - نوّاب نظام الملک آصفجاہ طاب ثراہ

جد[۱] مادری او سعد اللہ خان وزیر اعظم صاحبقران شاہ جہان پادشاہ است و جد پدری او عابد خان کہ پدرش عالم شیخ از عظماء اکابر سمرقند و از احفاد شیخ شہاب الدین سہروردی بود۔

عابد خان در عہد شاہ جہانی واردِ ہندوستان گردید و بدولت روشناسی پادشاہ و خدمت گزینی شاہزادہ اورنگ زیب شرف اندوز گشت۔ وچون سلطان اورنگزیب را با برادران محاربہ بپیش آمد درین معرکہ ملتزم رکاب بود۔ و بعد از سریر آرائی بمنصب چہار ہزاری اختصاص یافت و در سال چہارم جلوسی بخدمت صدارت کل و بعد ازان بمنصب پنج ہزاری و خطاب قلیچ خان افتخار اندوخت و بعد عزل صدارت شانزدہم جمادی الآخرہ سنہ اثنتین وتسعین و الف (۱۰۹۲) کرت ثانی بہ خلعت صدارت آراست و در محاصرہ قلعہ گلکندہ حیدر آباد ببیست و چہارم ربیع الاول سنہ ثمان وتسعین و الف (۱۰۹۸) بزخم گولۂ توپ نقد جان نثار کرد۔

میر شہاب الدین خلف عابد خان بمراتب علیا صعود نمود و بمنصب ہفت ہزاری ہفت ہزار سوار و خطاب غازی الدین خان بہادر فیروز جنگ بلند آوازہ گشت و در فتح بیجاپور از بس ترددات نمایان بظہور رسانید۔ بضم فقرہ "فرزند ارجمند" بر القاب سابق نوازشِ تازہ یافت۔ و در عہد شاہ عالم بصوبہ داری گجرات

[۱] مآثر الامرا جلد سوم صفحہ ۸۷۵ مطبوعہ کلکتہ۔

مامور گشت۔ ودر ایام حکومت گجرات سنۃ اثنتین وعشرین و مأئۃ والف (۱۱۲۲) بعالم باقی شتافت

نواب نظام الملک آصف جاہ خلف نواب غازی الدین خان نام اصلی او میر قمرالدین است۔ وسال میلاد او سنۃ اثنتین وثمانین والف (۱۰۸۲)

درریعان شباب مطرح انظار خلد مکان بود و بمنصب چہار ہزاری وخطاب چین قلیچ خان سرافراز۔ و در تسخیر قلعہ واکنکیرہ مصدر ترددات نمایان گردیدہ باضافہ ہزاری بمنصب پنج ہزاری عروج نمود۔ و بعد رحلت خلد مکان در تنازع شاہزادہا سررشتۂ احتیاط بدست آوردہ ملتزم ہیچ طرف نہ گردید

وچون شاہ عالم سریر سلطنت آراست بخطاب خان دوران بہادر وصوبہ داری اودھ با فوجداری لکھنؤ کہ دران وقت فوجدار آنجا از حضور مقرر مے شد ممتاز گردید۔ علامہ مرحوم میر عبدالجلیل بلگرامی تاریخ خطاب او ہمین "خاندوران بہادر" یافت۔ ۱۱۲۴ھ

نواب نظام الملک بہ کمتر فرصت بنا بر گرمی بازار امراء جدید وکساد امراء قدیم از نوکری استعفا کردہ بہ دارالخلافہ شاہ جہان آباد آمد ولباس درویشانہ پوشیدہ خانہ نشین گشت

بعد رحلت شاہ عالم چون نوبت سلطنت چند روزہ بہ محمد معز الدین رسید بہ عنایت اصل منصب وخطاب سابق نواخت۔ فقراء بے قید ہندوستان بر نواب نظام الملک طعنہ مے زدند کہ از خرقۂ درویشی برآمدہ بہ لباس دنیا درآمد۔ طرفہ این جماعت دریوزہ گری ست ازان وقت با نواب نظام الملک سوال نہ کردند غیرت این طائفہ ہم تماشا باید کرد۔

الفقصہ چون محمد فرخ سیر بہ تخت خلافت برآمد بخطاب نظام الملک بہادر

فتح جنگ و منصب هفت هزاری مباهی ساخت و بنظم دکن مامور فرمود۔

وچون ایالت دکن به امیر الامرا سید حسین علی خان قرار گرفت و نواب به پایۂ سر بر خلافت شتافت حکومت مراد آباد تفویض یافت۔

وچون امیر الامرا از دکن به دار الخلافه معاودت نمود و محمد فرخ سیر را عزل کرده پادشاه نورا بر تخت نشاند حکومتِ مالوا به نظام الملک مقرر ساخت نواب نظام الملک به مالوا آمد۔ و بوی نفاق از امراء پای تخت استشمام نموده درسال دوم محمد شاهی مطابق سنه اثنتین وثلثین و مأته والف (۱۱۳۲) متوجّه دکن گردید۔

وغرۂ رجب عبور دریای نربدا نموده قلعه آسیر را از طالب خان و شهر برهان پور را از محمد انور خان برهان پوری به صلح به دست آورد۔ امیر الامرا لشکر جرار به سرداری سید دلاور خان به تعاقب فرستاد۔ نواب به طریق رجع القهقری بمقابله شتافته۔ در موضع حسن پور سرکار هندیه سیزدهم شعبان سال مذکور تلاقی فریقین دست داد۔ سیّد دلاور خان بقتل رسید۔ و نواب قرین فتح و نصرت به دار السرور برهانپور عود فرمود۔ وهنوز زخم جراحت رسیدگان التیام نیافته بود که سید عالم علی خان برادر زادۂ امیر الامرا نائب دکن تدارک کمر بست۔ واز خجسته بُنیاد اورنگ آباد جلو ریز جانب برهان پور شتافت ششم شوال سال مسطور در نواحی بالا پور از توابع صوبۂ برار جنگی صعب رو داد۔ سید عالم علی خان از فرط تهوری پاسے جلادت افشرده خون خود را بے محابا ریخت و نواب مظفر و منصور داخل اورنگ آباد گردید۔

امیر الامرا به استماع این خبر قطب الملک برادر کلان خود را بضبط و ربط هندوستان از اکبر آباد جانب دار الخلافه مرخص ساخت۔ وخود با پادشاه عازم

دکن گردید۔ چون قلم تقدیر بزوال دولت سادات بارہہ رفتہ بود اعتماد الدّولہ محمد امین خان شخصے را مقرر کرد تا امیر الامرا را در عین سواری پالکی بہ خنجر دغا کشت و این حادثہ ششم ذی الحجّہ سال مذکور در منزل تورہ واقع شد۔ قطب الملک بوصول این خبر وحشت افزا یکے از شاہزادہا را از قلعہ دار الخلافہ برآوردہ بہ سلطنت برداشت و فوجی فراہم آوردہ بہ مقابلہ شتافت۔ و بعد محاربہ دستگیر گردید۔

چون نواب نظام الملک بہ نظم ممالک دکن اشتغال داشت وزارت بر محمد امین خان قرار گرفت۔

محمد امین خان پسر خواجہ بہاء الدین است کہ برادر نواب عابد خان مذکور و قاضی بلدہ سمرقند بود۔ محمد امین خان از عہد محمد فرخ سیر بخشیگری دوم باستقلال داشت۔ و بطوریکہ تحریر یافت بپایۂ وزارت اعلی مرتقی گشت اما بعد وزارت اجل فرصت نہ داد۔ و در ایام معدود درگزشت۔

نواب نظام الملک خود را از دکن بہ دار الخلافہ رسانیدہ خلعت وزارت پوشید و خواست کہ قواعد خلد مکان را کہ متروک شدہ بود بتازگی رواج دہد امراء خلیع العذار این را مخل مقاصد خود پنداشتہ مزاج پادشاہ را از نواب نوعے منحرف ساختند

درہمان ایام مطابق سنہ خمس وثلثین ومائتہ والف (۱۱۳۵) آثار بغی از ناصیۂ حال حیدر قلی خان ناظم گجرات ہویدا گشت نواب بتادیب او مقرر گردید و بہ این تقریب امرا نواب را از حضور برآوردند۔ چون نواب بمنزل جھابوہ قریب گجرات رسید حیدر قلی خان کہ بارادۂ جنگ مسافتے طے کردہ بود تاب مقاومت درخود ندیدہ خود را دیوانہ قرار داد۔

نواب بہ دار الخلافہ عطف عنان نمود و درجلدوی این خدمت صوبہ داری مالوہ

و گجرات ضمیمۂ حکومت دکن و وزارت مقرر گردید اما از نفاق اُمرا غبار خاطرہا افزونی گرفت و در سنہ ست و ثلثین و مأتہ والف (۱۱۳۶) حکومت تمام ممالک دکن از تغیر نواب مبارز خان کہ از سالہا ناظم حیدرآباد بود مفوض گشت۔ و ملال پنہانی بدرجۂ اعلان رسید۔ نواب مخالفت ہوای دارالخلافہ با مزاج خود وموافقت ہوائے مراد آباد کہ پیشتر بحکومت آنجا پرداختہ بود بہانہ ساختہ از پادشاہ رخصت مراد آباد گرفت۔ و چند منزل طے کردہ جلو عزم جانب دکن صرف ساخت و پاشنہ کوب خود را بہ دکن رسانید۔ مبارز خان بہ مقابلہ پیش آمد در سواد شکر کھیرہ شصت کروہ از اورنگ آباد فریقین بہم رسیدند۔ ببیست وسیوم محرم سنہ سبع و ثلثین و مأتہ والف (۱۱۳۷) جنگے عظیم واقع شد۔ مبارز خان بقتل رسید۔ و ممالک مجموع بنواب مسلم گشت۔

بعد ازین پادشاہ بہ استمالت نواب کوشید۔ و ہمیشہ بارسال فرامین عنایت و بذل انعامات مخصوص می ساخت۔ و درین ایام نواب بخطاب آصف جاہ بلند آوازہ گردید۔ و در سنہ خمسین و مأتہ والف (۱۱۵۰) پادشاہ بمبالغہ تمام نواب را طلب حضور نمود۔ نواب خلف الصدق خود نواب نظام الدولہ ناصر جنگ بہادر را نائب دکن مقرر ساختہ خود بہ دارالخلافہ شتافت و شرف ملازمت پادشاہ دریافت۔ فضل علی خان تاریخ قدوم چنین در سلک نظم کشید ؎

صد شکر کہ ذات دین پناہی آمد رونق دہِ ملک پادشاہی آمد
تاریخ رسیدنش بگوشم ہاتف گفت آیتِ رحمتِ الٰہی آمد
۱۱۵۰ھ

نواب ہزار روپیہ نقد و اسپ با ساز نقرہ در وجہ صلہ عنایت نمود

و بعد دو ماہ از وصول دہلی پادشاہ نواب را برائے تنبیہ مرہٹہ دکن رخصت فرمود۔ نواب چون بہ اکبر آباد رسید۔ از بعض وجوہ شارع متعارف جنوبی گذاشتہ

سمت شرقی روان گردید۔ و بر سر اتاوه و مکن پور مرور نموده زیر کالپی دریاے جمن را عبور فرمود۔ و از انجا رو به جنوب کرد۔ و بملک مالوا در آمد

فقیر درہمین ایام عازم حرمین شریفین زادہما اللہ کرامۃً شد و سیوم رجب سال مذکور از بلگرام برآمد و از قنوج راہ اکبرآباد گرفت۔ موکب نواب از قرب قنوج متوجہ کالپی شد امّا سرِ نہضت نواب بہ آن سمت معلوم نبود۔ بعد از ان کہ فقیر سہ منزل طی کرد خبر رسید کہ نواب از دریای جمن گذشتہ رو بہ دکن آورد بمجرد وصول این خبر انبساط عجیبے دست داد کہ از غیب بدرقۂ راہ بہم رسید۔ و طریق اکبرآباد گذاشتہ عنان بجانب کالپی منعطف ساختم و نہم رجب ببیست کروہ جنوبی کالپی وصول بموکب آصفجاہی اتفاق اُفتاد

نواب بعد طی منازل بشہر بھوپال از توابع صوبۂ مالوا رسید و فوج مرہتہ از دکن استقبال کرد۔ در ماہ رمضان سال مسطور جنگہای صعب در سواد بھوپال واقع شد۔ چون آمد آمد نادرشاہ گرم بود۔ نواب مصالحہ را صلاح وقت دیدہ بہ دار الخلافہ رجعت نمود۔

چون نادرشاہ استیلا یافت و گذشت آنچہ گذشت نواب را نسبت بہ سائر امرا فراوان رعایت و مدارا می کرد۔ چون امیر الامرا خان دوران در جنگ نادرشاہ جانفشانی نمود پیش از استیلاء نادرشاہ منصب امیر الامرائی ضمیمۂ مراتب دیگر بہ نواب مقرر گشت و بعد رفتن نادرشاہ بحال ماند۔

و در سنہ ثلث و خمسین و مأتہ والف (۱۱۵۳) نواب از پادشاہ رخصت دکن گرفت۔ و قطع مسافت نمودہ پرتو قدوم بر سواد برہان پور افگند۔ مغویان نواب نظام الدولہ ناصر جنگ را برین آوردند کہ سدِّ راہ باید شد۔ اکثر سرداران و افواج دکن نخست عہد اتفاق بستند آخر بہ نظر نمک خوارگی نواب آصف جاہ

درا قدام حرب تقاعد نمودند۔ نواب نظام الدوله زنگ فوج مشاهده کرده در روضهٔ شاه برهان الدین غریب گوشهٔ عزلت گرفت ۔ چون رایات آصفجاه بعد تنظیم و تنسیق ملک ونصب حکام جدید اوائل موسم برشکال قریب به اورنگ آباد رسید نواب نظام الدوله به اندیشهٔ آنکه مبادا آویزشی رود بدا از روضه بقلعه ملهیر رفت نواب آصفجاه موافق قاعدهٔ مستمر در موسم برشکال افواج را باوطان وچراگاه رخصت فرمود۔ وجریده در اورنگ آباد نشست ۔ چون شیطان لعین راه زن بنی آدم است تا بحدیکه نتائج انبیا را بزور تسویلات از راه می برد۔ و بمعارضه تَاللّٰهِ اِنَّکَ لَفِیْ ضَلٰلِكَ الْقَدِیْمِ گستاخ می سازد۔ نواب نظام الدوله بتحریک واقعه طلبان اراده اورنگ آباد مصمم ساخت ۔ وقریب هفت هزار سوار فراهم آورده بایلغار قریب اورنگ آباد رسید۔ نواب آصفجاه باهر قدر مردم که حاضر بودند وتوپخانه در سواد شهر جانب عیدگاه بمدافعه قیام نمود۔ ببستم جمادی الاولی سنه اربع وخمسین ومأته والف (۱۱۵۴) وقت شام جنگ قائم شد از کثرت توپخانه آصف جاهی وظلمت شام وتنگی وقت ۔ فوج طرف ثانی ازهم پاشید نواب نظام الدوله فیل را تاخته بامعدودی خود را قریب فیل نواب آصفجاه رسانید۔ وزخمی شده در دست پدر والاگهر افتاد۔

نواب آصفجاه در سنه ست وخمسین ومأته والف (۱۱۵۶) که عزم تسخیر ملک کرناتک بربست۔ وبعد وصول آن دیار اوّل قلعه ترچناپلی را که در دست مرهته بود محاصره کرده مفتوح ساخت ۔ وبعد ازان ملک ارکات را از قوم نوایت که ازمدتے آن الکه را در تصرف داشتند انتزاع نمود وحکومت آنجا به انورالدین خان شهامت جنگ گوپاموی از جانب خود مقرر فرموده در سنه سبع وخمسین ومأته والف (۱۱۵۷) به خجسته بنیاد مراجعت کرد

و در سنہ تسع وخمسین و مأتہ و الف (۱۱۵۹) قلعہ بالکندہ از توابع حیدر آباد کہ در دست بعض امراء دکنی بود بعد محاصرہ در فرصت کمی مفتوح ساخت

و در سنہ احدی وستین و مأتہ و الف (۱۱۶۱) خبر آمد آمد احمد خان ابدالی از جانب کابل بہ شاہجہان آباد گرم شد۔ نواب بہ اقتضاء مصلحت ملکی از اورنگ آباد بسمت برہان پور نہضت فرمود۔ فقیر بہ تکلیف نواب نظام الدولہ حاضر این سفر بود در برہان پور خبر رسید کہ احمد شاہ ظفر یافت و احمد خان ابدالی شکست خوردہ راہ کابل گرفت۔

نواب آصفجاہ را درین ایام مرضی شدید عارض شد۔ بہمان حالت بیست وہفتم جمادی الاولی خیمہ جانب اورنگ آباد برآورد۔ واز استیلاء مرض در سواد شہر برہان پور زیر خیمہ وقفہ کرد و بیماری روز بروز قوت مے گرفت تا آنکہ چہارم جمادی الآخرہ وقت عصر سنہ احدی وستین و مأتہ و الف (۱۱۶۱) رایت بملک جاودانی برافراخت۔

وقت برداشتن نعش غریوی از خلق برخاست کہ زمین وزمان در لرزہ در آمد۔ امراء عظام جنازہ اش را دوش بدوش بہ میدانے رسانیدند۔ ونماز ادا کردہ بہ روضۂ شاہ برہان الدین غریب قدس سرہٗ روانہ ساختند۔ و پایانِ مرقد شیخ مائل قبلہ بخاک سپردند "متوجہ بہشت" تاریخ رحلت اوست کہ راقم الحروف یافتہ
۱۱۶۱ھ

بر واقفان اسرار سلف ہویداست کہ در طبقۂ سلاطین تیموریہ وطبقات پیشین امیرے بہ این اقتدار چشم روزگار کم مشاہدہ کرد۔ قریب سی سال بایالت ممالک دکن پرداخت وقلمروے کہ زیر فرمان چندین سلاطین ذوی الاقتدار بود تنہا در تصرف داشت وفتوحاتے کہ کارنامۂ روزگار باشد بجلوہ آورد۔

مستحقین را بہ خیرات و مبرات فراوان نواخت۔ از دفترِ صدارت تحقیق نمودہ

شد کہ سہ لکہ روپیہ بدستخط او سوای انعامات بادشاہی درصوبجات دکن بطریق یومیہ ودرماہہ بہ ارباب استحقاق می رسید۔ وسوای این قریب یک لکہ روپیہ بمردم حج رو وغیرہم رعایت می فرمود۔

سادات وعلما ومشائخ دیار عرب و ماوراالنہر وخراسان وعراق عجم و ہندوستان آوازۂ قدردانی استماع یافتہ رو بہ دکن آوردند۔ و درخور قسمت حظے از احسان عام اندوختند۔

فقیر را با نواب آصفجاہ صحبتہای مستوفی دست داد۔ درصحبت اول اتفاقاً ہندوئے بہ ارادۂ اسلام حاضر شد وشرف اسلام دریافت۔ عرض بیگی بعرض رسانید کہ امیدوار نام است۔ فرمود نامی باید گذاشت کہ مشعر دین اسلام باشد فقیر گفتم مثلاً دین محمد۔ فرمود دیروز ہندوئے مسلمان شد نام او دین محمد گذاشتہ شد۔ گفتم دین محمد ہر قدر زیادہ شود بہتر۔ اَللّٰھُمَّ انْصُرْ مَنْ نَصَرَ دِیْنَ مُحَمَّدٍ بسیار منبسط گشت وہمین نام مقرر نمود

نواب طبع موزونے داشت و دیوانے ضخیم از نتائج طبعش فراہم آمدہ۔ وقتے کہ بتقریب وزارت از دکن بہ شاہجہان آباد تشریف آورد۔ فقیر در شاہجہان آباد بودم۔ زادۂ طبع خود کہ ؎

کی سوی چمن میرود آن دستِ حنائی　　امروز کہ آئینۂ گلزار بدست است

برای اتمام غزل در مجمع شعرا انداخت۔ نواب امین الدولہ وقائع خوان حضور معلی۔ علامۂ مرحوم میر عبدالجلیل را تکلیف کرد۔ میر قصیدہ درین زمین طرح کرد کہ مطلعش این است ؎

تا حسن ترا مشعلِ انوار بدست است　　مہ راہمہ شب کاسہ گدا وار بدست است

نواب امین الدولہ قصیدہ را بہ نواب آصف جاہ رسانید۔ محظوظ شد و تکلیف

ملاقات فرمود میر قصیدۂ دیگر در مدح نواب **آصف جاہ** پرداختہ شبے بموافقت نواب امین الدّولہ نزد نواب **آصف جاہ** رفت۔ نواب اعزاز و اکرام فراوان بعمل آورد و برابر خود بنشاند صلہ جا داد۔ وچون نسخۂ قصیدہ از نظر گذشت شمع را نزدیک طلبیدہ اشارہ بانشاد قصیدہ کرد۔ ہر یک بیت را بفہم در آوردہ بتوجّہ تمام اصغا نمود و جواہر تحسین افشاند۔ بعد استماع قصیدہ صلۂ نقد و خلعت و اسپ تکلیف فرمود۔ علامۂ مرحوم موافق ضابطۂ قدیم خود نپذیرفتند۔ قصیدہ این است ؎

بہار آمد و وا کرد غنچہ بند قبا — گرہ ز خاطرِ بلبل کشود فیضِ صبا
زبسکہ سبزہ و گل در چمن ہجوم آورد — نسیم کرد بصد حیلہ جای خود را وا
گرفت قہوہ بکف در پیالۂ یاقوت — برای شاہدِ نو روز لالۂ حمرا
ببین بہ لالہ و تحریک غنچہ در ہر برگ — چو طوطئ کہ ز منقار وا کند پرہا
شکنج طرۂ سنبل کمند صیدِ نظر — نگاہ دیدۂ نرگس فسون ہوش ربا
دمید نغمہ ز منقار بلبل خوشگو — چو گلبنے کہ ازو بشگفد گلِ رعنا
فزود حسن چمن از سحاب گوہر بار — چنانچہ شانِ وزارت ز عمدۃ الوزرا
نظام ملت و ملک افتخار اہلِ کرم — قوامِ دین و دول آفتاب مجد و علا
بود بحسن وزارت بہ از نظام الملک — کہ نقش ثانی بہتر کشد نگار آرا
مشابہ کفِ او بحر چون تواند شد — کہ نقص جزر بود مد بحر را بقفا
حباب نیست کہ بحر از تشبہ کفِ او — کلاہ فخر بیند اخت از خوشی بہوا
رسن ز موج زدہ بر میان بکف کشتی — کز و سوال کند چون قلندرِ دریا
زبیم کثرتِ جودش محیط نالہ کند — گواہ اوست برین بیم رعشۂ اعضا
گرفت خنصرِ یمنی خرد ز دانشِ او — چنانکہ خلق ز جودش اصابع یُسریٰ
رسیدہ است بجای تقدس ذاتش — کہ چون ملک بود از جنسِ انس مستثنٰی

چو او ندیده امیری مهذب الاخلاق — بعینک مه و مهر این سپهر پشت دوتا
مثال روح مصور بود بپاکی ذات — نشان عقل مجسم بود به فهم و ذکا
چکد ز سنبل و گل شیشه شیشه عنبر و عطر — چو گرم جوشی خلقش شود چمن پیرا
صفای آینهٔ رای او بود چندان — که می نماید ازو آنچه رو دهد فردا
کرم ز دست گهربار او بود ممنون — ظفر به تیغ چمن کار او بود شیدا
تعجب است ز شمشیر آتش افروزی — که جائی تیغ کف است و کف است بحر عطا
گره گره نبود نیزهٔ عدو شکنش — که بند گشته درو جا بجا دل اعدا
گه نبرد بود همچو ابر صاعقه بار — کمان چو قوس قزح تیر چون شهاب رسا
هزار شکر کزو مسند وزارت یافت — همان که یافت تن عاذر از دم عیسیٰ
برسم جشن طرب چید بزم رنگینی — که از تصور آن خامه گشت شاخ حنا
ترانه سنج ز مرغوله ساخت چوگانے — ربود گوی دل سامعان بحسن ادا
سپهر شد همه تن دیدهٔ تماشائی — پی نظارهٔ این محفل نشاط افزا
بو تورلتاد تو توک دن چو چوک توشوق چیقدی — تو توکچی تو لود تو توک بولدی نیشکر موندا
توشوق نسیم دن آچیلدی کوپ کوکل پندوک — فیوز تقتلغ بولسون بلند قلدی نوا
محیط مدحت او را کرانه پیدا نیست — بزورق قلمی چون توان نمود شنا
شعار من نبود شعر بس کنم زین حرف — کز اهل فضلم و خوب است ز اهل فضل دعا
اَقُولُ وَفَّقَکَ اللّٰهُ دَائِمًا بِالْخَیْرِ — لِاِنْتِظَامِ اُمُوْرِ الْاَنَامِ فِی الدُّنْیَا
اَدَامَ قَدْرَکَ فِی الْجَاهِ مَا سَمَا الْاَفْلَاکَ — وَشَدَّ اَزْرَکَ بِالْعِزِّ مَا رَسَتْ رَضْوٰی
فَاَنْتَ خَیْرُ ظَهِیْرٍ لِمَنْ رَمَا الدَّهْرِ — وَاَنْتَ خَیْرُ نَصِیْرٍ لِزُمْرَةِ الضُّعَفَا
قَدِ اسْتَجَابَ دُعَائِیْ اِلٰهُنَا الْمُتَعَالِ — بِمُرْسَلٍ عَرَبِیٍّ وَّ آلِهِ النُّجَبَا
ز فضل گر گزرم تیغ و نیزه می گیرم — که بر جلادت من شاهد اند این دو گوا

زذو الفقار چو برہان قاطعی دارم
بروز معرکہ فیصل نمایم این دعوی[1]

قلم نوشت برای وزارتش تاریخ
وزیر کشور ہند آصف دوام البقا ۱۱۳۴ھ

ہزار و یکصد و سی و چہار نص نشاط ۱۱۳۴ھ
دو گونہ جوہر تاریخ از و شود پیدا

نَظَمْتُ فِی الْعَرَبِیِّ الْفَصِیْحِ تَارِیْخًا
حَلِّیْ وِزَارَتِہٖ سَالِکُ الرَّبِیْعِ لَنَا ۱۱۳۴ھ

اسیس دے کے کہی ہندی مون یون سنیت
رہے جگت مون اچل باس یہ وزیر سدا ۱۱۳۴ھ

خرد بخامۂ عبد الجلیل کرد ارشاد
کہ ختم کن بدعا این قصیدۂ غرا

ملائک از پی آمین این دعا شدہ اند
برنگ نرگس و گل چشم و گوش فوق سما

ہمیشہ ہر دو زہم شاد و کامران باشند
وی از وزارت و از وی وزارت اعلیٰ

(۸۵) آفتاب - نواب نظام الدولہ[2] بہادر ناصر جنگ شہید رحمہ اللہ

امیرے بود دین پرور - عدالت گستر - غیور صاحب عزم - صف آرای بزم و رزم دراجرای احکام شریعت غرا جہد وافی می نمود - و در فریاد رسی عاجزہ نالان بے دست و پا توجہ تام می فرمود - در فصاحت تقریر و ادراک لطائف سخن کوس یکتائی می نواخت و بذکر سوانح سالفہ سلاطین اولو العزم گوش مستمعان را لبریز دُر رمی ساخت پایۂ مشق سخن را بہ تتبع میرزا صائب بجائے رسانیدہ بود کہ موشگافان دقائق معانی و رموز یابان لطائف سخندانی نمیتوانستند راہی بفرق تحقیق و تقلید کشود از مبادی سن شعور بمقتضای علو ہمت و فرط شجاعت ہوای تسخیر ممالک عظیمہ در سر داشت - نواب آصف جاہ در سنہ خمسین و مأتہ والف (۱۱۵۰) حسب الطلب محمد شاہ پادشاہ بہ دار الخلافہ دہلی شتافت - درتق و فتق صوبجات دکن برسبیل

[1] نتائج الافکار صفحہ ۵ مطبوعہ مدراس سنہ ۱۸۴۳ء -
[2] مآثر الامرا جلد سوم صفحہ ۸۴۸ مطبوعہ کلکتہ -

نیابت بہ پسرو الاگہر تفویض نمود۔ نواب نظام الدّولہ در تنظیم و تنسیق امور مملکت و امنیت بلاد و امصار و رفاہ و فلاح عامۂ خلائق تدابیر صائبہ و مساعی جمیلہ بظہور آورد۔ و بہ بذل انعامات و عطای مناصب و خطابات و جاگیرات وضیع و شریف منتسبانِ دولت عظمیٰ را موردِ نوازش ساخت و غنیم مرہتہ را کہ در دکن تسلّط بہم رسانیدہ و صوبۂ مالوا را بتصرّف درآوردہ و تا حوالی دہلی زیر و زبر ساختہ گوشمال واقعی داد و عرصۂ دکن را از ترکتاز حوادث محفوظ و مصئون داشت

و چون نواب آصفجاہ از دارالخلافہ دہلی الویہ توجّہ بہ دکن برافراخت مغویان نواب نظام الدّولہ را برسرِ مخالفت آوردند۔ و محاربہ بوقوع آمد نوعی کہ۔ (در ترجمۂ نظام الملک) گذارش یافت

و در سنہ خمس وخمسین ومأتہ والف (۱۱۵۵) نواب آصفجاہ فرزند گرامی را از عتاب برآورد و در سنہ ثمان وخمسین ومأتہ والف (۱۱۵۸) در حیدرآباد او را موردِ نوازش فرمود و صوبہ داری اورنگ آباد تفویض نمودہ رخصتِ آن بلدہ ساخت۔

و در سنہ تسع وخمسین ومأتہ والف (۱۱۵۹) نواب آصفجاہ از حیدرآباد بہ دہارور رسیدہ پسر را از اورنگ آباد نزد خود طلبید۔ نواب نظام الدّولہ خود را بحضور رسانید۔

نواب شہید ابتداءً درہمین سفر فقیر را تکلیف رفاقت نمود و در اسفارے کہ پیش می آید باخود داشت و بہ اختیار مفارقت رضا نداد۔

القصّہ پدر و پسر بنابر مصلحت ملکی جانب واکنکیرا خرامش نمودند۔ از انجا نواب آصفجاہ پسر را بطرف میسور رخصت فرمود کہ از راجۂ میسور پیشکش بدست آورد۔ وخود بہ اورنگ آباد مراجعت نمود۔ نواب شہید بعد وصول سرنگپتن

که دارالاقامهٔ راجهٔ میسور است تحصیل پیشکش نموده خود را پیش پدر به اورنگ آباد رسانید۔ و عنقریب پدر و پسر جانب دارالسرور برہان پور خرامیدند۔ نواب آصفجاه در دارالسرور متوجّه دارالسرور شد و نواب نظام الدّوله مسند ایالت دکن را زیب و زینت بخشید۔ و از برہان پور بصوبه اورنگ آباد که مقرِ خلافت دکن است متوجه گشت و ایام برشکال را در انجا بسر بُرد۔

درین اثنا احمد شاه فرمان روای ہندوستان بجهت اصلاح امور سلطنت که بسبب نزاع و نفاق اعیان حضور منجر بفساد عظیم شده بود۔ شقهٔ طلب به خط خاص نوشت

نواب باوصف موانع و مفاسد دکن و وسواس بغی ہدایت محی الدین خان دختر زادهٔ نواب آصفجاه که از عهد آصفجاه به حکومت رایچور و ادونی مے پرداخت محض به امتثال حکم ظل الهی و اصلاح کارہای پادشاہی با فوج گران و توپخانهٔ فراوان عازم ہندوستان شد۔ و تا دریای نربدا جلوریز خود را رسانید درین ضمن شقهٔ دستخط خاص پادشاه ناسخ عزیمت حضور ورود نمود و اخبار سرکشی و بے اعتدالی ہدایت محی الدّین خان نیز بر سبیل تواتر رسید لهذا مراجعت به اورنگ آباد نموده موسم برشکال درینجا گذرانید۔

درین فرصت حسین دوست خان عرف چندا از رؤساء نوایت ارکات به ہدایت محی الدین خان پیوسته او را به گرفتنِ ارکات تحریض نموده۔ ہدایت محی الدین خان رو به ارکات آورد و در انجا جمِ غفیرے از فرنگیان فرانسیس ساکن بندر پهلچری بوساطت چندا با فواج ہدایت محی الدین خان ملحق شدند۔ و به اتفاق بر سر انور الدین خان شهامت جنگ گوپاموی که از وقت نواب آصفجاه ناظم ارکات بود رفتند۔ شانزدہم شعبان سنه اثنتین و ستین و مائة و

والف (۱۱۶۲) معرکۂ قتال آراستہ شد بحسب تقدیر شہامت جنگ درجۂ شہادت یافت

نواب نظام الدولہ بمجرد ظہور این سانحہ درصددِ گرداوری افواج۔ واجتماع سرداران نامی دکن وافزونی مصالح حرب گشتہ باھفتاد ہزار سوار جرّار و توپخانہ بیشمار و یک لکہ پیادہ بعزم تنبیہ باغیان لوای عزیمت افراخت۔ وتابندر پہلچیری کہ پانصد کروہ جریبی از خجستہ بنیاد مسافت دارد۔ پاشنہ کوب رسیدہ صف آرای میدانِ نبرد گردید۔ بیست وششم ربیع الآخر سنہ ثلث وستین و مائۃ والف (۱۱۶۳) تا سہ پاس کامل آتش خانۂ فرنگ سرگرم اشتعال بود۔ آخر کار بیست وہفتم منہ فرنگیان از رعب و مہابت محمدیان رو بہ ہزیمت آوردند و ہدایت محی الدین خان زندہ بگیر آمد نواب بہ حکم لَا تَثْرِیْبَ عَلَیْکُمُ الْیَوْمَ ہدایت محی الدین خان را زندہ نگاہ داشت ومصاحبان ولشکریان اورا قاطبۃً ازجان ومال امان بخشید دولت خواہان ہرچند در پیشگاہ نواب بدلائل قاطعہ ثابت کردند کہ بقای ہدایت محی الدین خان موجب ہیجانِ مادۂ فتنہ است اورا ازمیان باید برداشت۔ نواب ترحم را کار فرمودہ ہرگز بقتل راضی نشد ومحفوظ نگاہ داشتہ مردم را برای تقدیم لوازم خدمت تعین ساخت۔ ناانصافان قدر این نعمت غیر مترقب نشناختند وبفحوای کُلٌّ یَّعْمَلُ عَلٰی شَاکِلَتِہٖ احسان جان بخشی بر طاق نسیان گذاشتہ پنہان کمر بدخواہی چست بستند۔ وفرنگیان باوصف شکست فاحش ہنوز مصدر انواع شورش وخیرہ سری گردیدند

و (نواب) بضرورت قلع ریشۂ فساد۔ توقف دران سرزمین واجب دانستہ متوجہ ارکات شد۔ وفوجی بمدافعۂ آن گروہ باطل پژوہ تعین نمود۔ از نیرنگی قضا وقدر چشم زخمی بفوج اسلام رسید وقلعہ نصرت کدہ چنجی کہ پای تخت الکہ کرناٹک است بتصرف فرانسیس رفت۔ نواب از کمال غیرت وحمیت دین متین ومراعات رسم وآئین

ملک داری کہ تدارک ہر امرے باید فوراً بظہور رسیدہ عبرت افزای متمردان گردد۔ باوصف شدت برشکال و مشاہدۂ طوفان نوح۔ وصعوبت عبور و مرور۔ و انقطاع رسد غلہ۔ خود بدولت متوجہ تنبیہ کفرہ فجرہ گشت۔ و یازدہم شوال سنہ ثلث و ستین و مأتہ و الف (۱۱۶۳) از ارکات کوچ فرمود۔ و ہفدہم ماہ مذکور بہ اشارۂ درویشی از جمیع منہیات توبہ کردونا نفس و اپسین بر حالت توبہ ماند۔

ازانجا کہ فلکِ شعبدہ باز در ہر جزو زمان نقشے تازہ برروی کار می آرد۔ سرداران افاغنہ کرناتک کہ درین بیساق ملازم رکاب بودند۔ باوصف شمول عنایات و انواع رعایات وحقوق پرورش مطلقاً پاس نمک خوارگی ولی نعمت نداشتہ۔ واز قہر و غضب منتقم حقیقی نیندیشیدہ بہ طمع ملک و مال باطناً با فرنگیانِ بے دین متفق ویکدل شدند۔ وجمعے از کافر نعمتان دیگر راہم ضمیمۂ ادبار خود ساختند۔ وجواسیس خود فرستادہ فرنگیان را کہ زیر قلعہ چنجی اجتماعی داشتند بقصد شبخون طلبیدند۔ شب ہفدہم محرّم بحساب منجم سنہ اربع وستین ومأتہ والف (۱۱۶۴) آخر شب رسیدہ یکایک جنگ انداختند

اگر افاغنہ بتقویت نصاری نمی پرداختند آن جماعہ کہ شرذمۂ قلیل بودند قدرت نداشتند کہ رو بہ لشکرِ اسلام آرند

ہر چند بعضی دولت خواہان پیش ازین بہ نواب رسانیدند کہ افاغنہ بر سر غدر اند از کمال صفائی طینت اعتبار نہ کرد کہ من با ایشان چہ بد کردہ ام تا بحدی کہ وقت جنگ فیل را جانب افاغنہ راند کہ بہ اتفاق اینہا فرنگیان را باید برداشت ہمین کہ فیل نواب قریب فیل ہمت خان سردار افاغنہ رسید۔ نواب تواضعاً پیش از مجرای او دست بسر گزاشت۔ از ان طرف آداب مجرا بعمل نیامد۔ چون صبح ہنوز خوب ندمیدہ بود نواب گمان کرد کہ مرا نشناختہ اند۔ اندکی خود را در عماری بلند ساخت

درہمان فرصت ہمت خان شخصی کہ در خواصی او نشستہ بود تفنگہا معاً سر دادند ہر دو تیر و تفنگ بہ سینۂ نواب رسید و کار آخر شد۔ افاغنہ سرِ نواب را بریدہ بر نوک نیزہ کردند و سلوکے کہ اُمت در ماہ محرّم با امام الشہداء رضی اللہ تعالیٰ عنہ کردہ بودند نوکران نواب با نواب کردند اِنَّا لِلّٰہِ وَ اِنَّا اِلَیْہِ رَاجِعُوْنَ۔

مردم لشکر آخر روز سر را با تن ملحق ساختند۔ و تابوت را روانۂ خجستہ بنیاد نمودند و پائین مرقد شاہ برہان الدین غریب نزد نواب آصفجاہ زیر خاک سپردند۔ شہادت نواب قریب قلعہ چنجی بفاصلہ بیست کروہ از پہلچری واقع شد۔ راقم الحروف گوید ؎

نواب عدل گستر عالی جناب رفت — فرصت نداد تیغ حوادث شتاب رفت

درہفدہم ز ماہ محرّم شہید شد — تاریخ گفت نوحہ گرے۔ آفتاب رفت

۱۱۶۴ھ

دران شب کہ آبستن صبح قیامت بود فقیر تمام شب نزد نواب حاضر بود۔ وقت دستار بستن آئینہ طلبید و بدستار بستن مشغول شد دران حال با عکس خود مکرر خطاب کرد کہ ای میر احمد! خدا حافظِ تُست نام اصلی او میر احمد است۔ وقت سوار شدن باوصف آنکہ وضو داشت تجدید وضو نمود و دوگانہ نماز ادا کرد و سُبحہ گردانان و ادعیہ خوانان بر فیل سوار شد۔

و معمول نواب بود کہ در محاربات از سر تا پا آہن می پوشید دران شب جُز جامۂ یک تہی ہیچ نپوشید و بہمین حالت بمرتبہ علیای شہادت فائز گردید۔

حافظ محمد اسعد مکی رحمہ اللہ تعالیٰ فرمود کہ بخاطر من گزشت کہ شہادت نظام الدولہ عند اللہ چہ طور باشد۔ روز ہفتم از شہادت بعد فراغ از نماز صبح مستقبل قبلہ نشستہ بودم کہ بیخودی دست داد۔ بَیْنَ النَّوْمِ وَ الْیَقْظَۃِ مشاہدہ می کنم کہ دو شخص بلباس عرب یکے در یمین من است و دیگرے در یسار۔ شخص یمین بہ شخص یسار گفت

"کَیفَ شَہَادَتُہٗ نِظَامِ الدَّوْلَۃ" او جواب داد "اِنّہٗ لَشَہِیدٌ وَ اللّٰہِ لُعِنَ قَاتِلُہٗ" ۱۱۶۴ھ

چون بافاقہ آمدم شبہ کہ در خاطر راہ یافتہ بود رفع شد۔ وصحت شہادت بیقین پیوست۔ باز بخاطر گذشت کہ تاریخے برای شہادت این امیر فکر باید کرد۔ با خود گفتم این عبارت را حساب باید کرد شاید بہ تغییر و تبدیل تاریخ شود۔ چون حساب کردم عبارت بی زیادت و نقصان تاریخ برآمد۔

حافظ محمد اسعد مکی

حافظ محمد اسعد مذکور رحمہ اللہ تعالیٰ مولد او مکۂ معظّمہ است نزد شیخ تاج الدّین مکّی و دیگر علماء حرمین شریفین تلمذ کرد و در منقولات خصوص حدیث و فقہ بے نظیر زمانہ بود۔ و در استقامت دین و سلوکِ جادۂ شریعت جدّ و جہد تمام داشت۔ فقیر را اوّل در طائف باو ملاقات دست داد و بعد ورود ہند باہم صحبتہا اتفاق اُفتاد

ذات بابرکات بود در روز جنگ افاغنہ کہ شرح آن عنقریب می آید ہفدہم شہر ربیع الاول روز یکشنبہ وقت ظہر سنہ اربع وستین و مأتہ والف (۱۱۶۴) بہ زخم چند تیر شربتِ شہادت چشید۔

مدفنِ او میدانِ جنگ سرزمین لکریت پلی بفاصلہ یک فرسخ از موضع رائے چوتی و یک فرسخ از درہ کمارکالوہ کہ درہ الیست مشہور در نواحی کرپہ راقم الحروف گوید ؎

مَضٰی حَبْرُنَا اَسْعَدُ الْاَتْقِیَا ۔۔۔ اَلَا لَا یُرٰی مِثْلُہٗ وَاحِدٌ

لَقَدْ اَلْہَمَ اللّٰہُ تَارِیخَہٗ ۔۔۔ قَضٰی نَحْبَہٗ عَالِمٌ مَاجِدٌ ۱۱۶۴ھ

نواب نظام الدّولہ نوبتے در ارکات بشکار آہو رفتہ کہ موافق ضابطہ قراولان رام کردہ بودند تشریف فرمود آہو را زیر خیمہ قریب مسند آوردہ نشاندند نواب باحُضّارِ مجلس خطاب کرد کہ این را شکار باید کرد یا آزاد باید ساخت چون

خاطر مائلِ شکار بود موافق مرضی بعرض رسانیدند کہ شکار باید کرد آخر نواب از فقیر پرسید چہ باید کرد گفتم نقلے بیاد آمدہ۔ اگر حکم شود التماس کنم۔ فرمود چیست گفتم پادشاہے بقتل اسیری حکم کرد۔ ضابطہ است کہ ہرگاہ شخصی رامی خواہند بقتل رسانند استفسار مے کنند کہ اگر آرزوئے داشتہ باشی ظاہر کن۔ اگر امری ظاہر می کند بعمل می آرند۔ چون اسیر را پرسیدند گفت ہمین آرزو دارم کہ یک مرتبہ در مجلس سلطانی باریاب شوم مردم بعرض پادشاہ رسانیدند درجۂ قبول یافت۔ و اسیر را در بارگاہ حاضر ساختند۔ و استفسار کردند کہ عرضی داری گفت بخیر۔ وقتیکہ پادشاہ از مجلس برخاست اسیر بعرض رسانید کہ گنہگار واجب القتلم امّا حق صحبتے بر پادشاہ عالم ثابت کردہ ام پادشاہ ازین حُسن ادا مسرور شد و اورا امان داد حالا این آہو ہم حق صحبت ثابت کردہ است۔ بیشتر ہرچہ مرضی مبارک باشد

نواب لب بہ تبسّم شیرین کرد و آہو را ہم نام فقیر یعنی آزاد ساخت **میرزا جلال اسیر** حرف با مزہ می گوید ؎

مزۂ کباب آہو نمکِ خلاصی او　　　اگر از مِی مروت قدحے چشیدہ باشی

شبے در **اورنگ آباد** نواب سادات عرب را دعوت کرد۔ و دورِ قہوہ درمیان آمد نواب قہوہ را بسیار دوست می داشت۔ یکے از ساداتِ مدینہ منوّرہ خالی ذہن بانواب گفت اَلْقَهْوَةُ مُحَرَّمَةٌ عِنْدَ بَعْضِ الْعُلَمَاءِ نواب بافقیر خطاب کرد کہ مولانا چہ میفرمایند گفتم۔ غرض مولانا این است کہ قہوہ نزد بعضے علما معظم است و محرم از مادۂ احترام است نواب ساکت شد و سید ہم فہمید۔ و بعد برخاستِ مجلس ادائے شکر کرد کہ کلام مرا عجب توجیہے فوراً بخاطر رساندید۔

روزے درعرض راہ فیل سواری نواب و فیل سواری فقیر برابر می رفت و باہم حرف داشتیم۔ حدیث جبل احد مذکور شد کہ هٰذَا جَبَلٌ يُحِبُّنَا وَنُحِبُّهٗ فقیر

آن را نظم کردم و اخلاص نواب را با خود باقتباس حدیث شریف ادا ساختم ؎

هُوَ نَاصِرُ الْاِسْلَامِ سُلْطَانُ الْوَرٰی　　اَبْقَاهُ فِی الْعَیْشِ الْمُخَلَّدِ رَبُّهٗ
حَازَ الْمَنَاقِبَ وَالْمَآثِرَ کُلَّهَا　　جَبَلُ الْوَقَارِ یُحِبُّنَا وَ نُحِبُّهٗ

فقیر سوای این قطعه عربی که بطریق اخلاص برزبان گذشت و رباعی که دراستعانت سفرحج نسبت به نواب آصفجاه نظم شد لب بمدح دولتمندے نکشوده - رباعی این است ؎

ای حامی دین محیط جود و احسان　　حق داد ترا خطاب آصف شایان
او تخت بدرگاهِ سلیمان آورد　　تو آلِ نبی را به درِ کعبه رسان

نواب شهید ذکاء طبع و سرعتِ اندیشه بدرجهٔ کمال داشت - و در لمحهٔ غزل طولانی آبدار به نظم می آورد - روزے از علو مزاج خود حرف زد که هرگاه غزلی در زمینِ اُستاد فکر کرده مے شود دل می خواهد که قوافی تازه بهم رسد - گفتم قافیه اجیر مشترک است اشتراک قوافی هیچ مضایقه ندارد - بسیار شگفته شد -

دیوان ضخیمی دارد - بعد شهادتِ او شخصے دیوان او را کشود سرِ صفحه این مطلع برآمد ؎

گر ترا خواهشِ قتل است بیا بسم الله　　دم شمشیر تو و گردنِ ما بسم الله

و بیاد دارم که شبے غزلے مشق کرد و هرگاه در خانهٔ فکر می نشست اشعار آبدار مسلسل می تراوید - چون این بیت از طبعش سرزد ذوقی کرد که ؎

از پنجهٔ اجل نه هراسیم هیچ گاه　　ما ناف خود به تیغ شهادت بریده ایم

این چند بیت ازو در خزانهٔ حافظ موجود بود ؎

کدام گل به چمن گوشهٔ نقاب شکست　　که شبنم آینه بر روے آفتاب شکست
ای دل ز زلف یار مدد میتوان گرفت　　سر رشتهٔ ز عمر ابد مے توان گرفت

گر بیخودی بمیکده فالِ سفر زند ازچشمِ مستِ یار بلد مے توان گرفت
ای شوخ هوائی مفگن تیر نگه را این ناوکِ بیداد بکارِ جگرے کن
سرنجان خاطرم جانان مزاج نازکی دارم توگرازحُسنِ مغروری من ازعشقِ تومغرورم
ازگلِ گوشهٔ دستار بخود مے لرزد قدِ او تازه نهالی است که من مے دانم

بعد شهادت نواب نظام الدوله- افاغنه و نصاری هدایت محی الدین خان را بسرداری برداشتند- و افاغنه در جلدوی این حرکت قلاع و ملک بسیاری از هدایت محی الدین خان نوشته گرفتند- هدایت محی الدین خان با افاغنه به پهلچری رفت- و کپتان یعنی حاکم آنجا را ملاقات کرد و جمعے از سپاه نصاری همراه گرفته عازم حیدر آباد شد- و بر سر ارکات عبور نموده در ملک افاغنه در آمد- قضا و قدر اسباب انتقام نواب نظام الدوله آماده ساخت- و در دل هدایت محی الدین خان و افاغنه غبار نفاق برانگیخت- روزی که در سرزمین لکریتی پلی مخیم شد ناخوشی طرفین به اعلان رسید- و عائد پرخاش شد- از یک طرف هدایت محی الدین خان و نصاری و از طرف دیگر افاغنه مستعد شده صف آرای قتال گردیدند همّت خان و دیگر سرداران افاغنه بقتل رسیدند- و کار هدایت محی الدین خان نیز بزخم تیرے که در حدقهٔ چشم رسید آخر شد- اعیان لشکر نواب صلابت جنگ بن آصفجاه را سردار ساختند- و سرِ همت خان و دیگر سرداران افاغنه را بر نوک نیزه کرده و شادیانه نواخته داخل خیام گردیدند-

و این سانحه هفدهم ربیع الاول سنه اربع و ستین و مائة و الف (۱۱۶۴) واقع شد- خون نواب شهید طرفه گیرا افتاد کسانیکه با نواب شهید به دغا پیش آمدند- همه به سزا رسیدند- و بعد شصت روز این همه قاتلان در آنِ واحد مقتول گردیدند

دیدی که خونِ ناحقِ پروانه شمع را چندان امان نداد که شب را سحر کند

از اتفاقات آنکه روزیکه این جنگ واقع شد یعنی ہفدہم ربیع الاول فرصت دفن مقتولان نشد۔ ہژدہم آنہارا از معرکہ برداشتہ درصحرای لق ودق مسکن وحوش وسباع روزانہ دفن ساختند وتابوت نظام الدولہ درہمین تاریخ ہژدہم بروضۂ مقدسہ۔ وبعد شام درجوار اولیاء اللہ مدفون گردید۔

سبحان اللہ نواب اوّل قاتلان خود را زیر زمین فرستاد وبعد ازان خود درکنار زمین آسود فَاعْتَبِرُوْا یَآ اُولِی الْاَبْصَارِ

وہرجا در اثناء راہ تابوت اورا گزاشتہ اند۔ مردم مکانے ترتیب دادہ زیارت می کنند ونیازہا می گزرانند۔ ازینجاست کہ برای انتقال او تاریخ دیگر "حسن خاتمہ" برخاطر فقیر القا شد ودر رشتۂ نظم منسلک گردید کہ ؎

نواب آفتاب جہانتاب معدلت محشور باجناب حسین ابن فاطمہ
تاریخ خواستم زبرای شہادتش ارشاد کرد پیر خرد۔ حُسنِ خاتمہ
۱۱۶۴

از جملہ سرداران افاغنہ کہ با نواب شہید طریق دغا پیمودند عبد المجید خان است کہ جدش عبد الکریم خان میانہ از عمدہ امراء سلاطین بیجاپور بود۔ واولاد او تاحال بہ حکومت بنکاپور وغیرہ از توابع کرناتک می پردازند۔ عبد المجید خان پسر خود بہلول خان را بہ اتالیقی نصیب یاور خان دررکاب نواب فرستاد امّا باطناً پسر خود ودیگر سرداران افاغنہ را براہ غدر دلالت می کرد ومنصوبۂ شطرنج دغا غائبانہ می باخت۔

وہمت خان کہ نواب را بہ شہادت رسانید پسر الف خان بن ابراہیم خان بن خضر خان پنی است۔ خضر خان مدار کار عبد الکریم میانہ مذکور بود۔ وداؤد خان پنی کہ با امیر الامرا حسین علی خان بے وفائی کرد ودر جنگیدہ کشتہ شد پسر خضر خان است چون صوبہ داری دکن درعہد شاہ عالم بہ ذوالفقار خان پسر اسد خان وزیر تفویض یافت و

نیابت به داؤد خان پنی مرحمت شد- داؤد خان برادر خود ابراهیم خان را نیابت حیدرآباد مقرر کرد- و چون حیدرقلی خان در اوائل عصر محمد فرخ سیر دیوان دکن شد ابراهیم خان را به فوجداری کرنول مامور ساخت- ازان وقت کرنول در دست اولاد ابراهیم خان است-

درجنگ انتقام همت خان و دیوان او امانت الله خان که تخم این همه فساد کشتهٔ او بود و بهلول خان و نصیب یاور خان و دیگر بدخواهان از طرفین بیاسا رسیدند- و چون لشکر برسر کرنول آمد شهر را غارت کرد و اهل و عیال همت خان همه به اسیری در آمدند- و از شامت عملی که ازان بے همت صادر شد جان و مال و آبرو همه بر باد رفت- حالت دنیا خود این است مآل عقبی چه خواهد بود- وَسَيَعْلَمُ الَّذِيْنَ ظَلَمُوْا اَيَّ مُنْقَلَبٍ يَّنْقَلِبُوْنَ-

و حسین دوست خان عرف چندا هم به تیغ انتقام مذبوح شد و سرش بنوک نیزه رسیده- تفسیر این مقال آنکه محمد علی خان پسر انور الدین خان گوپاموی بعد شهادت پدر قلعه ترچناپلی را قائم کرد- چون طرهٔ پرچم رایات نواب نظام الدوله عرصهٔ ارکات را معطر ساخت محمد علی خان آمده دولت ملازمت دریافت و بخطاب پدر مخاطب گشت- و بعد شهادت نواب نظام الدوله پناه به قلعه ترچناپلی برد- درین وقت ریاست ارکات به چندا که در پهلچری نشسته بود عائد شد- و همان جماعهٔ نصارای فرانسیس که بر نواب نظام الدوله شبخون آورده بودند همراه گرفته با فوجی دیگر برسر ترچناپلی رفت- انور الدین خان[1] فوج خود و فرنگیان انگریز ساکن دیوناپتن را با خود متفق ساخته بمقابله برآمد- چندی آتش حرب شعله خیز بود- آخر انور الدین خان غالب آمد و چندا زنده دستگیر شد و غرهٔ شعبان سنه خمس و ستین

---

[1] مراد ازین محمد علی خان پسر انور الدین خان است که بعد وفات پدر بخطاب پدر مخاطب گشته-

ومأئة والف (۱۱۶۵) چندا را مذبوح ساختند و سرش را بر نوک نیزہ کردہ تشہیر نمودند وہمچنین سرداران فرانسیس با قوم خود ہزار و یکصد فرنگی سفید پوست ولایت زاسوای فرقہ کاروی زندہ دستگیر شدند

وبعد شہادت نواب نظام الدولہ جماعتی کہ شبخون آوردند۔ ہیچ کس روی آسایش ندید و مآل کار باین حالت کشید۔ اِنَّ فِیْ ذٰلِكَ لَذِكْرٰى لِمَنْ كَانَ لَهٗ قَلْبٌ اَوْ اَلْقَى السَّمْعَ وَهُوَ شَهِيْدٌ۔

(۸۶) نصرت۔ دلاور خان[1]

نام اصلی او محمد نعیم است وطن اسلافش سیالکوت از توابع لاہور۔

میر عبدالعزیز پدر دلاور خان نوکر شاہزادہ داراشکوہ بود۔ بعد برہم خوردن داراشکوہ و آرایش یافتن اورنگ دارائی بہ خلد مکان در سلک نوکران خلد مکانی انخراط یافت و رفتہ رفتہ بمنصب دوہزاری و خطاب دلاور خان امتیاز پذیرفت

میر محمد منعم با دختر عنایت اللہ خان کشمیری کہ از امراء عالمگیری است ازدواج یافت۔ و در عہد شاہ عالم بخطاب پدر مخاطب گشت۔

و چون صوبہ داری دکن در بدایت جلوس محمد فرخ سیر بہ نواب نظام الملک مقرر گردید دلاور خان در رفاقت او رخت بہ دیار دکن کشید۔

و چون امیر الامرا سید حسین علی خان رایت حکومت دکن افراخت دلاور خان را فوجداری رایچور از توابع بیجاپور تفویض نمود

وبعد زوال دولت سادات بارہہ و استقرار نواب نظام الملک در ممالک

---

[1] مآثر الامرا جلد دوم صفحہ ۶۹ و نتائج الافکار صفحہ ۴۳۴

دکن با نواب بسر می بُرد و بمزید قربت و احترام اختصاص داشت۔

ودر سنہ تسع وثلثین و مأتہ والف (۱۱۳۹) بہ سرا بُستان بقا خرامید و برطبق وصیت در پای قبر مرشد خود مدفون گردید۔

شاہ ابراہیم

نام مرشدِ او شاہ ابراہیم است۔ قبر شریفش درون حصار روضۂ شاہ بُرہان الدین غریب قریب دیوار حصار واقع شدہ۔ محوطۂ مختصرے و مسجد سنگینے دارد۔

دلاور خان اقسام شعر خوب می گوید و مضامین مرغوب می بندد۔ دیوانش مرتب است این یواقیت ازان معدن استخراج می شود ے

بسکہ می دارد حیا در پردہ محبوبِ مرا — دیدۂ بیگانہ داند مہر مکتوبِ مرا

مژگان بہم نیاید دلدار بی نقاب است — کی خواب میتوان کرد در خانہ آفتاب است

بی ابروی تو از نظرم نورمے رود — این تیر بے کمان چہ قدر دور می رود

بہ محفلے کہ بیک درد صد دوا بخشند — چہ می شود دلِ ما را اگر بما بخشند

نیست ممکن کہ بروی تو دمے خواب مرا — می زند دست بہ پہلو دلِ بیتاب مرا

چشم پوشیدہ توان کرد سفر — چہ قدر راہِ فنا ہموار است

شیشۂ ساعت بود آئینۂ دنیا و دین — گر یکی آباد گردد دیگرے ویران شود

بر زمینی کہ او بناز نشست — خاک بر سر گر آسمان نشود

بہ عقبی رسیدیم از ترکِ دنیا — نشد آنچہ از دست از پشتِ پا شد

روز بد یاری نمی آید ز یاران دیدہ ام — سایہ ہم در زیر پا گم می شود وقتِ زوال

(۸۷) قبول میرزا عبد الغنی کشمیری

فاضل ممتاز بود۔ وسخن سنج معنی نواز۔ شاگرد رشید میرزا داراب جویا ے

کشمیری است در شاہجہان آباد بسر می برد۔ و در سنہ تسع و ثلثین و مأتہ و الف (۱۱۳۹) پیمانۂ ہستی او لبریز گردید۔ مورخی تاریخ وفاتش ازین مصراع بر آورد کہ ؎

"گنج معنی بود گرد افلاک در زیر زمین"
۱۱ھ ۳۹

شعلۂ آوازش چنین می بالد ؎

بہر حالت کہ می بینی زعیب سرکشی پاکم چو لای بادہ گر در عالم آیم ہمان خاکم
نہان کرد است صیاد من از راہِ فسون سازی چو تخم عشق پیچان دا نہا در دانۂ خالی

(۸۸) گرامی ۔ میرزا گرامی کشمیری

خلف و شاگرد میرزا عبد الغنی قبول کشمیری ۔ رعنا طرز خوش مقالان است ۔ و کلاہ گوشہ شکن نازک خیالان ۔ در شاہجہان آباد قلندرانہ می گزرانید ۔ و بہ کہنہ شراب تازہ گوئی دماغہا را می رسانید ۔

وفاتش در سنہ ست و خمسین و مأتہ و الف (۱۱۵۶) واقع شد ۔ تاریخ گوئے سال وفاتش درین مصراع ضبط می کند ؎

"رندے عجبے ازین جہان رفت"
۱۱ھ ۵۶

طوطی ناطقہ را چنین در گویائی می آورد ؎

خون عشاق بران گردن سیمین باشد چون بیاضی کہ پر از معنی رنگین باشد
ہمچو آن شمعی کہ روشن می کند صد شمع را سوختم تا در غم او عالمے را سوختم

(۸۹) گلشن ۔ شیخ سعد اللہ دہلوی قدس سرہ

از فقراء شعرا است ۔ منشأ خیالاتِ رنگین و مصدر اشاراتِ دلنشین ۔ از وحشت کدۂ دنیا رم ۔ و در تجرد و توکل ثبات قدم داشت ۔

ومرید شاہ گل متخلص بہ وحدت بن شیخ محمد سعید بن شیخ احمد مجدد سہرندی بود قدّس اللہ اسرارہم باین مناسبت گلشن تخلص می کرد۔

نسبتش بہ زبیر بن العوام صحابی رضی اللہ تعالیٰ عنہ مے پیوندد و اسلام خان کہ بہ وزارت بعض سلاطین گجرات احمد آباد رسیدہ از اجداد اوست بعد انقراض سلاطین گجرات و استیلای اکبر بادشاہ یکی از اسلاف او از گجرات بہ دارالسرور برہان پور نقل کرد۔ شیخ سعد اللہ از برہان پور برآمدہ رحل اقامت بہ دارالخلافہ شاہجہان آباد افگند۔ و بہ ارادہ سیاحت ہم برخاست و وطن اجدادی یعنی احمد آباد و دیگر بلاد را سیر کردہ بہ شاہ جہان آباد برگشت و در ہمین مصر بیست و یکم جمادی الاولیٰ سنہ احدی و اربعین و مأتہ و الف (۱۱۴۱) متوجہ روضۂ رضوان شد۔

دیوان سیر ضخامت دارد و شاہد سخن را باین رعنائی برکرسی می نشاند ؎

بچشم خویش نگر سحر سامری این است　　نظر بہ آئنہ کن شیشہ و پری این است
گشتم شہید تیغ تغافل کشیدنت　　جانم ز دست بُرد غزالانہ دیدنت

(۹۰) یکتا - احمد یار خان

از نژاد قوم برلاس است۔ اسلاف او در قصبہ خوشاب از اعمال لاہور توطن داشتہ اند۔ پدرش الہ یار خان بہ صوبہ داری لاہور رفتہ و ملتان رسید و آخر سالہا بہ فوجداری غزنین قناعت کرد۔

احمد یار خان در اواخر عہد خلد مکان صوبہ دار ٹتہ شد۔ یکتای اماثل بود و مستجمع فنون فضائل۔ خطوط در نہایت جودت مے نگاشت۔ و تصویر در کمال تحفگی می کشید۔ و اقسام شعر بقدرت می گفت۔

درسنہ تسعہ عشر و مأتہ و الف (۱۱۱۹) وارد بھکر شد۔ و با علامۂ مرحوم میر عبدالجلیل بلگرامی صحبت معتقدانہ داشت۔ و نسخۂ کلام اللہ بخط نسخ از تحریر خود بطریق یادگار تسلیم نمود۔ و امروز موجود است۔

نگارندۂ اوراق وقت معاودت از سفر سندھ بہ ملتان رسیدہ استماع یافت کہ احمد یار خان بیست و سیوم جمادی الاولی سنہ سبع و اربعین و مأتہ و الف (۱۱۴۷) در قصبۂ خوشاب خلوت نشین تراب گردید۔ و بہ استدعاے مہربانے قطعہ تاریخی در سلک نظم کشیدم و یک عدد زیادہ را بحسن تعمیہ برآوردم ؎

ذاتِ او آئینۂ خلقِ عظیم | خانِ والا رتبہ احمد یار خان
زادۂ افکار او دُرِّ یتیم | در فنونِ فضل یکتایِ زمان
ماتمِ او ساخت دلہا را دونیم | کرد از معمورۂ گیتی سفر
جایِ احمد یار خان بزمِ نعیم | چونکہ یکتا[لہ] رفت۔ شد تاریخ او

مثنوی متعدد دارد مثل "گلدستہ حسن" و "شہر آشوب" وغیر ذلک

وقتے محمد عاقل یکتا لاہوری با احمد یار خان مناقشہ کرد کہ یکتا تخلص از من است۔ تخلص مرا بمن وا باید گذاشت۔ احمد یار خان گفت یکتا نشدیم بلکہ دوتا شدیم و قرار داد کہ باہم غزلے طرح کنیم۔ ہر کہ خوب گوید تخلص از و باشد۔ خان مذکور زمانے و مکانے معین ساخت۔ و جمیع صاحب طبعان لاہور را فراہم آورد۔ و غزلی کہ طرح کردہ بود بر یاران عرض کرد و صدای آفرین و تحسین از ہر جانب بلند شد محمد عاقل مہر سکوت برلب زد۔ ہر چند یاران تکلیف کردند۔ غزل خود را دون یافتہ برزبان نیاورد۔ احمد یار خان محضری درست کرد و بہ مہر و دستخط حضار سخن سنج مزین گردانید۔

لہ ای ہرگاہ از مصرع تاریخ یک عدد کم نمودہ شد تاریخ مطلوب بیرون آمد۔

آفرین لاہوری این بیت دستخط کردہ

بریں معنی گواہیم آفرین ما — کہ احمد یار خان یکتا ست یکتا

و دیگرے این مصراع ثبت نمودہ

"گوہر یکتا ست احمد یار خانؒ"

این چند بیت از ان غزل طرحے است

تا خطش طرح جہانگیری کاؤسی ریخت — لشکر زنگ چو رومی بسر روسی ریخت

بامید یکہ شود جلوہ گر آن سرو روان — خاک شد جبہہ و در راہ قدمبوسی ریخت

سرمہ آلود نگاہی کہ بیاد م آمد — کہ سرشک شفقی از مژہ ام طوسی ریخت

بر در بتکدہ از نالۂ زارم ناقوس — ہمہ تن اشک شد و در بر ناقوسی ریخت

شمع از اشک رخش بوقلمون سوختن بہ بزم — جای اشکش ہمہ خاکستر طاؤسی ریخت

از بسکہ سراپا زغم عشق تو داغم — چون کاغذ آتش زدہ یک شہر چراغم

چہ پرسی از سر و سامان من عمریست چون کاکل — سیہ بختم پریشان روزگارم خانہ بر دوشم

(۹۱) شہرت - شیخ حسین شیرازی

از شعراء راست اندیشہ - و اطباء حذاقت پیشہ است - اصلش عرب بود - در ایران نشو و نما یافتہ - آخر سرے بہ ہند کشید - و در سرکار محمد اعظم شاہ بن خلد مکان بعنوان طبابت نوکر شد - و در عہد شاہ عالم بہ اعزاز و احترام بسر می برد

و در زمان محمد فرخ سیر بخطاب حکیم الممالک سربلندی یافت - و در عصر محمد شاہ احرام بیت اللہ بست و بعد ادای مناسک بدرگاہ خلافت معاودت نمود - و بمنصب چہار ہزاری سر افتخار بفلک چہارم رسانید -

ؔلہ نتائج الافکار صفحہ ۱۷۴ مطبوعہ مدراس ۱۸۸۳ء -

وفاتش در شاہجہان آباد ماہ ذی الحجہ سنہ تسع واربعین ومأتہ والف (۱۱۴۹) اتفاق اُفتاد۔ محرر سطور گوید ؎

بے نظیرِ زمانہ شیخ حُسین　　گوی معنی ز نکتہ سنجان بُرد
ہاتفے از برائے رحلتِ او　　سال تاریخ گفت۔ شہرت مُرد ۱۱۴۹ھ

منتخبے از دیوانش بنظر رسید وازانجا بتحریر در آمد ؎

کی برای مطلبے دل را منور ساختیم　　مالوجہ اللہ این آئینہ را پرداختیم
نہ من شہرت تمنادارم ونی نام مے خواہم　　فلک گر واگزارد یکنفس آرام میخواہم
نالہ پنداشت کہ در سینۂ ما جا تنگ ست　　رفت و برگشت سراسیمہ کہ دنیا تنگ است
ای گل سرکوی تو جدا از وطنم کرد　　من خار تو بودم کہ برون از چمنم کرد
صبح شو نادر فروغت روز عالم بگذرد　　یکنفس دم را غنیمت دان کہ این ہم بگذرد
مرا زلفت ز دام آزاد خواہد کرد مے دانم　　ولی بعد از رہائی یاد خواہد کرد می دانم
مفلسی می آورد از یاد دستی حاتمے　　ہر کجا دیدیم آخر کرد بسیاری کمی
خوابِ گرانِ مردم بیدار کرد ما را　　بد مستی عزیزان ہشیار کرد ما را
در خرابیہای دل ہرگز ندارم مہلتے　　در شکستِ نقدِ قلبِ خود ندارم فرصتے
پس از عمری کہ کردم ہمچو قمری خدمت سروے　　براتی دارم و بر عالمِ بالاست تنخواہش
غیر در بزم شکستم نکند پا قائم　　زانکہ من خاصیتِ ریزۂ مینا دارم
بر یکدگر زیادتی از بسکہ می کنند　　این قوم نیستند ز ابنِ زیاد کم
بہ قاتل ہم توان بخشید خونِ خویش گر مردی　　نۂ کم از حنا ظالم کسی را دستگیری کن
می رسند از بسکہ پیش از من بعیبِ کارِ من　　دوستر می دارم از خود دشمنانِ خویش را
قطرۂ من گرچہ گوہر شد ز سعیِ روزگار　　کار آسان سخت شد از منتِ یاران مرا
اہل دولت غلط است اینکہ ہمہ بی دردند　　ہر کرا دیدم ازین طائفہ آزاری داشت

ای که می گوئی که از صحبت گریزانی چرا | در بساط عمر ضائع کردنی کم مانده است
بغیر ظلم توقع مدارا ز ظالم | که نخل شعله اگر بار می دهد شرر است
کدام واسطه پروانه را به شمع رساند | برای مردم گم گشته خضر راه که دید

(۹۲) ثابت میر محمد افضل اله آبادی

از احفاد میر ضیاء الدین حسین مخاطب به اسلام خان خوستی سفیدونی متخلص به والا است که از امراء درگاه خلد مکان بود۔

میر محمد افضل ثابت آسمان والا فطرتی۔ وسیّار سپهر بلند فکرتی است۔ پایۂ فضیلت درسی محکم داشت۔ و در شعر گوئی و شعر فهمی و محاوره دانی فرس اُستاد بے نظیر و مسلم صاحب کمالان شهر دهلی می زیست۔ چندگاه در اُردوی پادشاهی بتلاش منصب و جاگیر سلسله طالع جنبانید آخر پای سعی در دامن قناعت کشید و در دار الخلافه شاه جهان آباد منقطعانه بسر مے بُرد

و دوازدهم شهر ربیع الاول سنه خمسین و مآته والف (۱۱۵۰) رخت زندگانی بر بست۔ و در شاه جهان آباد مدفون گردید۔

جمیع اقسام شعر استادانه می گوید خصوص در قصیده شانی بلند دارد۔ دیوانش حاوی انواع سخن است۔ در وقت تحریر۔ نسخۂ بدخطی بدست اُفتاد۔ و به مشقت تمام این ابیات حاصل شده

تا تماشای دهانت کرد حیران غنچه را | شاخ گل دستیست در زیر زنخدان غنچه را
مرد هر دم قطع اسباب معیشت مے کند | هر چه می اُفتد بدست تیغ قسمت مے کند
قسم بمصحف گل عندلیب باغ تو ام | بمرگ شمع که پروانۂ چراغ تو ام
بند در قیب پیش تو بر خود نیاز را | چون نامقیدے که گزارد نماز را

صد بار گر توانی مانند نبض جستن | صورت نمی پذیرد از دستِ خلق رستن
صیّاد بی مروّت شوقِ طپیدنم گشت | تا چند پا شکستن بر بال رشتہ بستن
بخانۂ نہ نشستم بغیر خانۂ خویش | شدم برنگ نگین سنگ آستانۂ خویش
غنی در آتش سوزان ہمیشہ چون حمّام | عذاب می کشد از پہلوی خزانۂ خویش
شمع افروختہ راکس نفروشد ثابت | داغم وگرمیِ بازار ندارم چہ کنم
این تیر خاکی نگہِ شرمگینِ او | می جوید از مزار شہیدان نشانِ ما
چون ماہیِ تصویر کہ در آب بیفتد | در جلوۂ معشوق شود کم اثرِ ما
ہمچو گردی کہ بلند از اثرِ قافلہ شد | داد بر باد فنا رفتنِ یاران مارا
خواب دیدیم کہ آئینہ معارض بتو شد | می کند صورتِ این واقعہ حیرانِ مارا
شبنمِ من خوردۂ گل را نہ بندد در کمر | آبرو غافل زنکرِ سیم و زر دارد مرا
یافتم از سلام مردمِ ہند | سرسری بود آشنا یہا
چشم بیمار ترا حاجتِ تعویذی نیست | ہیکلِ ناخنِ شیر است صفِ مژگانت
نذر این یاران کنی گر خوردۂ جانِ عزیز | خوردہ گیران برنمی دارند دست از کارِ خویش
چو نرگس نخواہم داشت چشم از قامتِ سبزان | بود تا در سوادِ گلشنِ ہندوستان جایم
ہست چون سبحہ بہم ربط عزیزانِ جہان | نہ یکی ماند ازین سلسلہ بر جانہ صدی
عکسِ رخِ تو آینہ را رونے دہد | تسکین خاطرش بچہ صورت کند کسی

رباعی

در مملکتِ قدس شہنشاہ حسین | بر اوج سپہر کبریا ماہ حسین
برخاست کمر بستہ پے دعوے حق | انگشتِ شہادت ید اللہ حسین

(۹۳) رائج - میر محمد علی سیالکوتی

از سادات سیالکوت من اعمال لاہور است مردی آزاد مشرب خوش خلق

خوش صحبت بود- و در شهر خود قلندرانہ مے گذرانید- و ہنگامۂ سخنوری گرم می داشت عمرے دراز یافت- گویند در منتہای عشرہ خامسہ بعد مأتہ و الف (۱۱۰۰) مرحلۂ زندگانی طے کرد-

فقیر در سنہ سبع و اربعین و مأتہ و الف (۱۱۴۷) از سفر سندھ معاودت نمود- و عبور بر سرِ لاہور اُفتاد- دران ایام عزیزی از سیالکوٹ از صحبت او آمدہ و خبر قدوم فقیر شنیدہ رسم زیارت بجا آورد- و برخی از اشعار میر رہ آورد و فقیر ساخت ازان جملہ است ؎

روز وصل از بیم ہجرانِ تو ام گریان گزشت	آہ عید آمد بس از عمری و در باران گزشت
چہ سان آموخت بیرحمانہ بر فتراک سر بستن	ز طفلی آن شکار افگن نمی داند کمر بستن
اگر با حق نیازی ہست حاجت نیست تعمیری	ستون و سقف درویشان ہمین دست دعا باشد

(۹۴) آفرین - فقیر اللہ لاہوری

در محلہ بخارای لاہور سکونت داشت- راقم الحروف وقتے کہ از ہند جانب سندھ رفت بیست و نہم محرم سنہ ثلث و اربعین و مأتہ و الف (۱۱۴۳) در لاہور با او برخورد- بسیار خوش خلق متواضع بود- دران ایام قصۂ ہیر و رانجھا نظم می کرد پیش فقیر داستانے خواند- این بیت از قسمیہ بیاد ماندہ ؎

بعریان یتیمی تمنا نورد کہ عید آمد و جامہ گلگون نکرد

و چون از بلاد سندھ عطف عنان نمودم و ہفتم رجب سنہ سبع و اربعین و مأتہ و الف (۱۱۴۷) واردِ لاہور شدم و تا دوازدہم ماہ مذکور در انجا اقامت اتفاق افتاد- ملاقات مشارٌ الیہ بمرات واقع شد- مسودۂ اول تذکرۂ "ید بیضا" تالیف فقیر کہ نقش ناتمام بود خواہ نخواہ گرفت- و از منظومات خود مثنوی "ابنان

معرفت" بخط خودش بطریق یادگار تسلیم فقیر نمود - عنوانش این است ؎

ای مُغنّی به وضوے تجرید | صبح شد صُبحِ نمازِ توحید
صبح یعنی که ظهورش همه جاست | شش جهت سجدۂ خورشید رواست

دیوان آفرین مشتمل بر قصائد و غزلیات و دیگر جنس شعر بنظر درآمد - و این چند بیت فرا گرفته شد ؎

ستم بر زیر دستان مرد سرکش را خطر دارد | فلک را شیوۂ عاجز کشی زیر و زبر دارد
شهِ سپاه تغافل پیِ صف آرائی است | نقیب ناله صدائی که اشک مجرائی است
هنوز حسنِ تو نو مشق جلوه پیرائی است | هنوز اولِ درسِ کتاب رعنائی است
هنوز چشمۂ نوشِ تو بوی شیر دهد | هنوز لعل لبت غافل از مسیحائی است
هنوز سرو قدت گرچه گرد آغوش است | هنوز لعل شکرخا در آستین خائی است
هنوز دامنِ حسنت ز صبح پاکتر است | هنوز ماه تو ایمن ز داغ رسوائی است
نهال مهر و وفا تا چه بار بے بندد | بهار حسن ترا آفرین تماشائی است
بقدرِ تاب و طاقت مگذر از تسکینِ محتاجان | نداری قوتِ دستِ کرم دستِ دعا بکشا
حسن را در اضطراب آرد شکوۂ عجزِ عشق | شمع می لرزد بخود از شوخیِ پروانها
گلِ آفت بود در ناتوانی خود نما بودن | عروجِ شاخِ نازک در بغل دارد تنزل را
داغِ دلِ افتادگان از غیب باشد رونُما | شد کشف این معنی مرا از قرعۂ رَبّما لها
هست کارِ عاشقان بعد از فنا هم جذب دوست | تشنگی بسیار دارد آنکه ماهی خورده است
بزور هزل زبردست من شود حاسد | چنانکه طفل پدر را بخنده زیر کند
بجرد حجتِ قاطع بود صاحب کمالے را | قبای بیضه برتن می درد مرغی که کامل شد
مرد حق محکوم نادان گر شود بیقدر نیست | عزّتِ مصحف ز دست اندازِ طفلان کم نشد
ذلت بود نتیجۂ آمیزشِ خسیس + | بر گرد می زنند و نمد چوب مے خورد

بامیدِ محقق مے پرستم ہر مزدّور را   ازین ویرانہا شاید رسم روزی بمعوری

(۹۵) روحی سید جعفر رنبیر پوری

رنبیر براء مہملہ دراول وآخر ونون وباء موحدہ ویای تحتانی بروزن زنجیر قصبہ ایست پانزدہ کروہی از لکھنؤ

سلسلۂ نسب سید جعفر بہ سید نعمت اللہ ولی مے پیوندد۔ وسید محمود حاجی الحرمین الشریفین کہ یکی از اجداد اوست سواد ہند را بہ پرتو قدوم خود روشن ساخت۔ ودر قصبۂ جالیسر از مضافات آگرہ متوطن گردید ویکی از احفاد سید محمود بتقریبی در موضع رنبیر پور وارد شد ورحل اقامت افگند

سید جعفر در عشیرۂ شیوخ عثمانی بلگرام کدخدا شد۔ سیدے پاک نژاد صوفی مشرب بود۔ ودر توحید مذاقی عالی داشت۔ مدتہا سید العارفین میر لطف اللہ بلگرامی قدس سرہٗ را خدمت کرد وفیضہا فراہم آورد۔ اکثر از رنبیر پور بدار السلام بلگرام کہ چہار منزل است برای ادراک صحبتِ سید العارفین قدس سرہٗ مے رسید وغنچہ ہای اسرار از بہشت محفل اقدس مے چید۔

ودر عہد شاہ عالم بہ شاہ جہان آباد تشریف برد۔ وچندی بسیر آن مصر جامع پرداخت وباصاحب طبعانِ آنجا سیما میرزا عبد القادر بیدل رحمہ اللہ تعالیٰ صحبت داشت۔

در اواخر عمر سالہا در بلدۂ لکھنؤ رخت بدار الامن انزوا وتوکل کشید۔ وعرض عمر ابطول مشق فنا خوش گزرانید۔ مردم بسیار باو گرویدہ بودند وازروی اعتقادِ صادق خدمت بجاے آوردند۔

فقیر وآن مرحوم باہم محبّت مفرط داشتیم۔ ودوام مجلس صحبت مے آراستیم

ملاقات آخر این است کہ در تاریخ ہشردہم ذی الحجہ سنہ ثمان و اربعین و مأتہ و الف (۱۱۴۸) عبور فقیر بر لکھنؤ و نزول در تکیۂ ایشان اتفاق اُفتاد۔ آن روز در انجا مجمع صاحب طبعان بود مثل شیخ عبدالرضا متین اصفہانی و آقا عبدالعلی تحسین کشمیری و میرزا داؤد اکبرآبادی از آخر روز تا نیم شب صحبتی رنگین گزشت۔

سید جعفر غرہ رمضان سنہ اربع و خمسین و مأتہ و الف (۱۱۵۴) بحظائر قدس اُنس گرفت۔ و در زنبیر پور مدفون گردید۔ کاتب الحروف گوید ؎

سیدِ نکتہ سنج حق آگاہ — کرد آہنگ بزم سبوحے

سال تاریخ او شود پیدا — وقت تکرار۔ جعفر روحے

۵ ۷ ۷
۲
۱۱ ۵ ۴

دیوانِ مختصری دارد این چند بیت از انجا بقلم می آید ؎

سیر نزولِ ذات بانسان رسید و ماند — چون وحیِ آسمان کہ بہ قرآن رسید و ماند

گشت چشم تو ولی فتنۂ قامت باقی است — نیست آرام بمردن کہ قیامت باقی است

اسیرِ مفلسی می دارد استغنا ہنرور را — کند گردن کشی از دانہ کم قسمت کبوتر را

از عدم بیداری دل ہست رہ آوردِ ما — آب چشم خفتگان چون صبح باشد گرد ما

چو ماہِ نو کمندِ جذبۂ حسن است ہر مویم — بسر خورشید غلطان آید از تحریک ابرویم

زنیضِ مفلسی قیمت فزاید اہل جوہر را — لباسِ غیر عریانی نہ زیبد لعل و گوہر را

عینکم شد دو جہان پردۂ یک راز نماند — سنگ گرسدِّ رہم گشت نگہ باز نماند

صاحبِ دل از شکوہِ حرف و صوتم محرم است — چون سویدا نقطۂ شعرِ سوادِ اعظم است

کے رو سیاہ کردم از منتِ سوادے — حرفم زخود تراود چون خامۂ فرنگی

شگفتہ جبہہ کدام آفتاب مے آید — کہ خندہ چون سحر از گرد کاروان پیداست

(۹۶) اُمید۔ قزلباش خان ہمدانی

نام اصلی او میرزا محمد رضاست۔ در عنفوان جوانی از ہمدان به اصفهان آمد
و با میرزا طاهر وحید نسبتِ تلمذ درست کرد
و در عهد خلد مکان به هندوستان رسید و به عطای منصبی امتیاز پذیرفت و
در عهد شاه عالم بخطاب قزلباش خان سرفراز گردید۔ و در زمان محمد معز الدین
بتقریب خدمتی به دار السرور برهان پور آمد۔ و در ایام ایالت امیر الامرا سید
حسین علی خان از خدمتی که در برهان پور داشت معزول شده به خجسته بنیاد
رسید و به داروغگی احشام کرناتک مامور گردید۔ و باین تقریب به ارکات رفت و بعد
چندگاه رفاقت مبارز خان ناظم حیدر آباد اختیار کرد۔ و در روز جنگ با مبارز خان
حاضر بود۔ بعد کشته شدن مبارز خان در قید نواب آصف جاه اُفتاد۔ و غزلے
طرح کرده بجناب نواب ارسال داشت۔ نواب شفقت فرمود۔ و به مزید عنایت و
بحالی جاگیر مرہمے بر جراحت گذاشت۔ و حراست قلعه منی مرک از توابع کرناتک
که الماس از سواحل دریای کشنا بر آورده در انجا درست مے سازند۔ تفویض فرمود۔
قزلباش خان بعد چندی رخصتِ حرمین شریفین گرفت۔ و بعد تحصیل زیارت
مراجعت نمود۔ نواب آصف جاه بدستور سابق مورد الطاف ساخت۔ و چون نواب
آصفجاه در سنه خمسین و مائته والف (۱۱۵۰) حضور طلب شد قزلباش خان
در رکاب نواب به شاهجهان آباد رفت و در سفر بهوپال ملتزم رکاب نواب بود۔
درین سفر فقیر را با قزلباش خان مکرر برخورد اتفاق اُفتاد۔ خوش خلق رنگین
صحبت بود و موسیقی هندی با وصف ولایت زا بودن خوب می دانست و می گفت
و چون نواب آصف جاه از سفر بهوپال به دار الخلافه شاهجهان آباد

معاودت فرمود قزلباش خان همراه رفت و از ان وقت در دار الخلافه بار اقامت کشاد و در سنه تسع و خمسین و مائة و الف (۱۱۵۹) در انجا جهان فانی را وداع نمود محرر اوراق گوید ؎

خان سخن گستر سحر آفرین | رخت سفر بست ازین خاکدان
سال وفاتش دل نالان من | یافته - جان داده قزلباش خان ۱۱۵۹

ازو منقول است که روزی پیش ذو الفقار خان بن اسد خان وزیر شکایتے از دست روزگار کردم - ذو الفقار خان در جواب گفت دنیا را با امید خورده اند گفتم پس چرا نواب صاحب بی من مے خورند -

این چند بیت از دیوانش نقل افتاد ؎

زمانه بر سر جنگ است یا علی مددے | و گرچه وقت درنگ است یا علی مددے
روشن شود به پیش تو چون شمع سوز من | یکشب اگر تو هم نشینی بروز من
خوشا وقتی که می بالید از جانان برو دوشم | برنگ ماه نو هر شام پر می گشت آغوشم
گشت رو گردان ز بس آبادی از ویرانه ام | چون کمان حلقه بیرون شد درون خانه ام
خدا نا کرده اندوهت چرا از دوستان باشد | شنیدم کلفتے داری نصیب دشمنان باشد
بدشمن دوست - با من سرگرانی بارها گفتم | نمی خواهم چنین باشی تو میخواهی چنان باشد
بسا کشاد که در بستگی شود ظاهر | کلید روزی استاد قفل گر قفل است
سر گشتگی بطالعم هست | بر گرد سرت چرا نگردم

(۹۷) زائر - شیخ محمد فاخر

خلف الصدق شیخ محمد یحیی و دختر زادهٔ شیخ محمد افضل اله آبادی است قدس الله اسرارهما نخست احوال این دو نیر اوج کمال بر ساحت قرطاس پر توے اندازد و سواد

کتاب را به لوامع انوار برکات معمور می سازد۔

شیخ محمد افضل الہ آبادی

شیخ محمد افضل الہ آبادی قدس سرہ سرحلقۂ خلفا حضرت میر سید محمد کالپوی است قدس اللہ اسرارہما۔ مہر سپہر ولایت و کوکب دری اوج ہدایت بود و فضائل صوری و معنوی فراہم داشت۔ نسبش بہ سیدنا عباس عم النبی صلی اللہ علیہ وسلّم منتہی می شود و غیر بنی الخلفا است۔

ولادت او شب دہم ربیع الاول سنہ ثمان وثلثین و الف (۱۰۳۸) دست داد و در آغاز حال بطور طلباء پورب در بعضے امصار تنقل و ترحل نمود و نزد قاضی محمد آصف کہ از متوطنان بعض قریات الہ آباد بود و قضاء بلدہ مذکور داشت۔ و از شاگردان ملا عبد السلام دیوہ است و مولانا نور الدین جعفر جونپوری و دیگر فضلا عصر تلمذ کرد۔ و در فضائل رسمی شانے عالی بہم رساند۔ و در عمر بیست و پنج سالگی بہ سعادت ارادت میر سید محمد کالپوی قدس سرہ فائز گشت و نعمت و برکت محمدیہ فراوان اندوخت و بہ اجازت و خلافت مستسعد گردید۔

اصل وطن او سید پور از توابع غازی پور است بہ اشارۂ پیر در الہ آباد رحل اقامت افگند۔ و بہ تلقین اصحاب و تعلیم آداب مشغول گشت حق تعالی قبول خاص و عام عطا کرد و طالبان بسیار از فروغ التفاتش چراغ دل برافروختند۔

تصانیف عربی و فارسی وافر دارد از انجملہ حل مثنوی مولانا روم بین الجمہور مشہور است

روز جمعہ پانزدہم ذی الحجہ سنہ اربع وعشرین ومأتہ والف (۱۱۲۴) بہ عالم علوی شتافت۔ مرقد منور در الہ آباد یزار و یتبرک بہ

شیخ محمد یحیی

شیخ محمد یحیی المعروف بہ شیخ خوب اللہ الہ آبادی برادرزادۂ حقیقی و داماد و سجادہ نشین شیخ محمد افضل است قدس اللہ اسرارہما بحر مواج علوم شریعت و طریقت

بود- وجواہر سیراب در دامن دریوزہ گران کوچہ طلب می ریخت

درسن دوازدہ سالگی نہال استعدادش بتربیت عم بزرگوار نشو ونما یافت- واز بحث حال کافیہ ابن حاجب حالش برگردید وتا منتہای تحصیل از خدمت شیخ استفادہ نمود- ومدتہا مدارج سلوک درنوردید- وبشرفہ کمال وتکمیل عروج فرمودہ بخلافت و دامادی حضرت شیخ اختصاص یافت- وبعد ارتحال شیخ باستحقاق نائب مناب گشت وقبولی عظیم یافت وخوارق عادات بسیار سرزدو کتب ورسائل کثیرہ تصنیف کردہ در مشکلات علوم ظاہر وباطن شانے بلند داشت مکتوبات ایشان در چہار مجلد برہانی است جلی برعلو فطرت وکمال تبحر-

شب دوشنبہ یازدہم جمادی الاولی سنہ اربع واربعین ومأتہ والف (۱۱۴۴) در جوار رحمت آسودہ آیۂ کریمہ "لقد رضی" تاریخ است- مرقد مطہر در پہلوی قبر شیخ محمد افضل قدس اللہ اسرارہما

شیخ محمد فاخر بمصداق فعززنا بثالث زیب سجادۂ ابوین وفرع آسمانی اصلین طیبین است- صاحب صفات رضیہ ومناقب سنیہ- اساس محکم مدارج علیا قیاس منتج ولایت کبری- میزان عدل نقلیات- برہان نقد عقلیات- تشرع بدرجۂ کمال داشت وہمیشہ ہمت بتعدیل قسطاس شریعت می گماشت- بسیار کشادہ دست شگفتہ پیشانی بود فتوح ذخیرہ نمے ساخت ویگانہ وبیگانہ را بہ احسان بیدریغ مے نواخت اکثر اوقات در سفر گذرانید- در جمیع ارتحال جمعی کثیر از ابناء سبیل بہ اوسے پیوستند- شیخ از ماکولات وملبوسات خبر ہمہ مے گرفتہ- و مادامی کہ عامہ رفقا را طعام بہم نمے رسید خود بہ اکل تنہا نمے پرداخت-

از عنفوان شعور بخدمت والد ماجد وبرادر کلان خود شیخ محمد طاہر تلمذ نمودہ کتب تحصیلی مرتب گذرانید وبرصدر استادی نشست و در سفر حجاز میمنت طراز علم

حدیث از مولانا و استاذنا شیخ محمد حیات مدنی قدس سرہ سند نمود۔ جوہر فہم و ذکای او از بس عالی اُفتادہ بود و در مقدمات غامضہ علمی بسرعت تمام منزمی رسید۔

جد امجدش شیخ محمد افضل او را در صغرسن مرید ساخت و تربیت حوالہ شیخ محمد یحیی کرد۔ مشارٌ الیہ در ظل پدر بزرگوار تربیتہا یافت و مجاز و مرخص گردید و بعد ارتحال والد ماجد جانشین گشت۔

قدتحدود و سنہ اربع و اربعین و مائتہ و الف (۱۱۴۴) و الد فقیر با نواب مبارز الملک سربلند خان تونی ناظم صوبہ الہ آباد وارد این شہر شد۔ و فرزندان و قبائل را از بلگرام دران مقام طلبید۔ و با اہل بیت فقیر و اہل بیت شیخ محمد افضل قدس سرہ اتحاد و ارتباط بدرجۂ کمال شد۔ و چون محرر اوراق در سنہ سبع و اربعین و مائتہ و الف (۱۱۴۷) از کشور سندھ معاودت نمود و در شاہجہان آباد خبر اقامت اہل بیت خود بہ الہ آباد شنیدہ راست از اکبر آباد بہ الہ آباد شتافت با اعزہ کرام دلبستگی تمام بہم رسید و ایام اقامت آن بلدہ بہ مجالست و موانست این اکابر رشت بحظ وافر گذشت۔ و الحال آن عہود حمی بیاد می آید و ناخن حسرتی بر دل می زند۔

و عمدہ جہت جامع با این اعزہ اخوت طریقت است کہ سلسلۂ جانبین بحضرت سید محمد کالپوی قدس سرہٗ متصل می شود۔ و با شیخ محمد فاخر جہتی دیگر ضم شد کہ علم حدیث در مدینہ منوّرہ از یک استاد سند کردیم یعنی مولانا و مخدومنا شیخ محمد حیات السندی المدنی قدس سرہٗ

شیخ محمدؐ فاخر در سنہ تسع و اربعین بعد مائتہ و الف (۱۱۴۹) عازم حرمین شریفین شد و در سنہ خمسین و مائتہ و الف (۱۱۵۰) باین سعادت فائز گشت۔

و در ہمین سال راقم الحروف احرام بیت اللہ بست و سفر دریا بانجام رسانید نوزدہم محرم سنہ احدی و خمسین و مائتہ و الف (۱۱۵۱) بہ بندر جدہ نازل شد۔

مشارٌ الیه در جده تشریف داشت و خبر مقدم فقیر از مردم جهازی که دو روز پیش آن جهاز ما رسیده بود استماع یافته برلب دریا چشم در راه انتظار داشت۔ بمجرد نزول از کشتی هم آغوش ملاقات شدیم طرفه سروری دست داد و کلفتهای غربت بیکبار رخت سفر بربست از جده باتفاق بمکّه رسیدیم و دیدهٔ نیاز بر آستان رب العزّت تعالیٰ شانهٗ مالیدیم۔

مشارٌ الیه (شیخ محمد فاخر) در اوائل سنه احدی وخمسین و مأته والف (۱۱۵۱) برجهازی که راقم الحروف رفته بود معاودت نمود و بوطن مالوف برگشت۔ و در سنه اربع وخمسین و مأته والف (۱۱۵۴) کرت ثانی داعیهٔ حرمین شریفین مصمم ساخت۔ و رخت کوچ از اله آباد بربست

و درین سفر سید غلام حسن برادر اعیانی فقیر برفاقت شیخ ارادهٔ حرمین شریفین کرد۔ بعد طی مراحل داخل بندر سورت شدند و بیست وچهارم محرم سنه خمس و خمسین و مأته والف (۱۱۵۵) درکشتی نشستند ناگاه دران بحر پرشور جهازات قوم مرہٹہ دکن که از چندی بندر بسی را از دست فرنگیان انتزاع نموده در دریا قطع طریق شعار ساخته اند نمودار شد۔ بیست ونهم محرم سنه خمس وخمسین و مأته والف (۱۱۵۵) وقت صبح بضرب توپها آتشِ حرب اشتعال گرفت۔ هنگام نماز عصر گوله توپی تختهای بسیار متقابل یکدیگر سوراخ کرده به سید غلام حسن رسید۔ شیخ محمد فاخر مکتوبے به فقیر فرستاد در انجا می نویسد که :-

"میر غلام حسن چون مرغ نیم بسمل در حرکت شدند گفتم میر صاحب شما شهید شدید کلمه بخوانید۔
"ماهم اگر قسمت است بشما ملحق مے شویم۔ لبهای شریف ایشان در حرکت بود۔ چون در اجل
"موعود۔ اندکی توقف دیدیم بار بار مقید مے شدم که کلمه بخوانید۔ اول سخن که از ایشان سرزد
"این بود که می خوانم و به این نهج مے خوانم لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ مُحَمَّدٌ رَّسُوْلُ اللّٰهِ صَلّی اللّٰه

"علیہ وسلم گفتم خوانید ہمین بکارے آید - باز گفتند خوب شد آنچہ شد و پرسیدند امروز
"کدام روز است گفتم پنجشنبہ - متبسم شدند - غالباً بیاد حدیثے کہ در فضل موت روز جمعہ وشب
"آن وارد شدہ در تبسم آمدند - والا کدام وقت تبسم بود - باز گفتند من نماز عصر نخواندہ ام مرا
"تیمم سازید - بہ تیمم نماز عصر بر پشت غلطیدہ خواندند و بدستور مغرب و عشا - تمام شب پیش
"ایشان نشستہ بودم کلمہ مے خواندند - درمیان حرفے ہم می گفتند - یک یک رفقا را طلبیدہ
"استعفا کردند و کلمہ خوانان شب را باآخر رسانیدند - ہرگز اثر جزع از ایشان ظاہر نشد،
"می گفتند ہرگز اثر درد معلوم نے شود - مزاجی کہ سابق داشتم دارم این چگونہ زخم است
"کہ اثرے از شدت سکرات با این زخم جگر دوز نیست - وقت صبح کہ بہ نماز برخاستم ایشان
"را آشنا نیافتم - بعد از نماز دیدم انتقال روح شدہ است اِنَّا لِلّٰہِ وَ اِنَّا اِلَیْہِ رَاجِعُوْنَ
"در عرشۂ کشتی غسل دادہ و تکفین نمودہ و نماز خواندہ بدریا سپردیم - باوجود آنکہ آب ساکن بود
"وہوا غیر متحرک - جثہ ایشان چون تیر از جہاز دور تر رفت - تا بدن مبارک ایشان بر جہاز
"بود وجہہ جہاز جانب مکہ معظمہ بود - بعد از ان علیم جہاز را قابض گردیدند خمسے شدن میر غلام حسن
"روز پنجشنبہ و انقطاع نفس روز جمعہ سلخ محرم سنہ خمس و خمسین و مأتہ و الف (۱۱۵۵)
" انتہی المکتوب ملخصاً -

میرزا عنایت اللہ بیگ اندجانی متخلص بہ راجی این مصراع تاریخ یافت ؎

"شہید شد بہ رہِ کعبہ سیدِ سندم"
۱۱۵۵ھ

دم بدم کلمات شرارے از آتشکدۂ دل بیرون مے دہد رباعی

تارِ نفسم گسستہ شورم بردند ۔ بازوی مرا شکستہ زورم بردند
داغ است دلم کہ رفت نورِ بصرم ۔ نازم بگذاشتند و نورم بردند

از ظہور این سانحہ شگرف عبرتے دست دادہ و برأی العین مشاہدہ اُفتاد کہ بے عنایت
ازلی کثرت اسباب کارے نتواند ساخت - و بے جنبش ابروی قضا صد ہزار ناوک

صیدی نتواندانداخت - برادر شهید باسامان طریق وفراوان رفیق جاده پیما شد و بنده تن تنها بے زاد وراحله از وطن مالوف سر بہ صحرا زد نیرنگی قدرت تماشا باید کرد کہ طوفان حوادث خاک او را بر باد فنا داد - و بدرقہ عنایت سرمدی بنده را در آغوش امن وامان بہ منزل مقصود رسانید و بدستور باز آورد الحمد للہ والمنہ برادر شہید اگرچہ بمنزل نارسیده غریق لجۂ فنا شد اما درحقیقت چست تر بمنزل رسید وشاہد مقصود بروجہ اتم در آغوش کشید بحکم وَمَنْ يَّخْرُجْ مِنْۢ بَيْتِهٖ مُهَاجِرًا اِلَى اللّٰهِ وَرَسُوْلِهٖ ثُمَّ يُدْرِكْهُ الْمَوْتُ فَقَدْ وَقَعَ اَجْرُهٗ عَلَى اللّٰهِ -

وحضرت لسان الغیب قدس سرہٗ فرماید ؎

دست از طلب ندارم تا کار من بر آید — یا تن رسد بجانان یا جان ز تن بر آید

و دیگرے سرآید ؎

بهر نحوی کہ باشد کام خود را از تو می گیرم — ترا یا دست من یا خون من در گردن امشب

ازین دو صورت اول نصیب ماشد وثانی نصیب شہید مرحوم - واو را رتبۂ دیگر عظیم تر حاصل گشت یعنی سرخ روئی بجرعۂ شہادت کہ شرف این رتبہ حاجت بشرح ندارد

القصہ بعد شہادت سید غلام حسن کفار غالب آمدند وجہاز را با متاع ومسلمین گرفتہ بہ بندر بسبی بردند وبحال شیخ محمد فاخر این قدر ترحم کردند کہ سوارے از جانب خود داده از بسبی بسورت رسانیدند - واشیا واسباب ایشان را جز صندوق کتب ہمہ را بتصرف آوردند - شیخ محمد فاخر بانتظار موسم جہاز در سورت توقف کرد ودر ماه صفر سنہ ست وخمسین ومائۃ والف (۱۱۵۶) بر جہاز عازم جده نشست - قضا را جہاز بہ تباہی شد - وبہ کنار بندر مخا رسید - شیخ چند ماه در مخا اقامت کرد ودر موسم کشتی متوجہ مکہ معظمہ گردید - وبست ودوم رمضان سنہ ست وخمسین ومائۃ والف (۱۱۵۶) بحرم آمن واصل شد - وہم درین سال حج روز جمعہ کہ آن را در عرف حج اکبر

مے گویند۔ دریافت۔ و در سنہ تسع وخمسین ومأتہ والف (۱۱۵۹) یازبہ ہندوستان عطف عنان نمود۔ و در جمادی الاولی سال مذکور از بندر سورت روانہ پیشتر گردید۔ برادر فضائل مرتبت میر محمد یوسف سلمہ اللہ تعالیٰ قلمی نمود کہ:۔

"شیخ محمد فاخر در رجب سنہ تسع وخمسین ومأتہ والف (۱۱۵۹) بہ شاہ جہان آباد تشریف
"آوردند۔ فقیر را از ملاقات مسرتہا حاصل شد وبعض رؤیا کہ در ملاقات ایشان دیدہ بودم
"وبعید از عقل مے نمود۔ بقدرت حق سبحانہٗ وتعالیٰ صادق برامد۔ ومیرزا خان جانان
"مظہر از ملاقات ایشان بسیار محظوظ شدند وباہم صحبتہا گذشت۔ ششم رمضان سال مذکور
"نقل مکان بخانہ فقیر کردند۔ ہشتم منہ رخت کوچ بربستند ودر ہمین ماہ بہ اکبرآباد رسیدند
"وبیست وسیوم متوجہ الہ آباد شدند انتہی

شیخ یک سال در الہ آباد ماند ودر ماہ شوال سنہ ستین ومأتہ والف (۱۱۶۰) از راہ بنگالہ عازم دریای محیط شد کہ از انجا در جہاز نشستہ سرے بحرمین کشد۔ و در عظیم آباد ومرشد آباد ودیگر امصار سرراہ حکام خدمتہا بتقدیم رسانیدند۔ از بندر ہوگلی بر جہاز نشست۔ قضارا مسافت چند روز قطع کردہ چوبے از جہاز شکست سہ ماہ جہاز در دریا بتباہی ماند آخر الامر بہ موضع چاٹگام کہ منتہای دیار شرقی عمل پادشاہ ہند است از جہاز فرود آمد وبہ علت موسم برشکال سہ چہار ماہ در چاٹگام گزرانید از راہی کہ رفتہ بود بہ الہ آباد برگشت۔ درین مرتبہ نیز حکام سرراہ نذر در فراوان گذرانیدند۔ قریب دو ماہ در الہ آباد ماندہ قصدِ شاہ جہان آباد کرد وبیست وپنجم رمضان سنہ اثنتین وستین ومأتہ والف (۱۱۶۲) واصلِ آن شہر شد۔ وچندی بہ اقامت آنجا پرداخت وباز نطاق ہمت بزیارت حرمین شریفین بر بست۔ ومحض بہ ارادۂ ملاقات راقم الحروف اول قصد دکن کرد۔ وغرۂ شعبان سنہ اربع وستین ومأتہ والف (۱۱۶۴) از شاہجہان آباد روانہ شد وپنجم

ذی الحجہ سال مذکور بہ برہان پور رسید۔ فلک ناتوان بین فرصت نداد کہ بہ رویت یکدیگر کہنہ تمنا برآید۔ بعد عبور دریای نربدا بیماری سرسام اورا عارض شد۔ وپس از وصول برہان پور بیماری قوت گرفت ویازدہم ذی الحجہ روز یکشنبہ وقت اشراق سنہ اربع وستین ومأتہ والف (۱۱۶۴) جان عزیز را در راہ بیت اللہ فدا ساخت تاریخ تولد او کہ در سنہ عشرین ومأتہ والف (۱۱۲۰) واقع شد "خورشید" است وتاریخ انتقال "زوال خورشید" عمرش چہل وچہار سال۔

در حالتِ مرض وصیت کرد کہ از مشائخ برہان پور۔ شیخ عبداللطیف قدس سرہ درکمال تشرع بودند وبر مرقد مبارک ایشان بدعتہای اہل زمان بہ عمل نمی آید مرا در جوار ایشان دفن سازند۔ موافق وصیت بعمل آوردند

واحسرتا کہ این چنین صاحب کمال در ایام شباب ازین عالم رحلت کرد وداغ مفارقت بر دلِ یاران گذاشت۔ سپہر دوار اگر عمرہا چرخ زند مشکل کہ چنین ذات قدسی صفات بہم رساند۔

قول میرزا جانجانان است کہ:۔

"بسیارے از کبراء دین را مشاہدہ نمودم بعد از یازدہ صد سال یک شخص کہ عبارت از شیخ محمد فاخر است موافق کتاب وسنت دریافتم۔"

ونیز قول میرز است کہ:۔

"بسا ارباب کمال را برخوردم آن قدر کہ نزد شیخ محمد فاخر ارزان شدم ہیچ جا اتفاق نیفتاد۔"

یعنی میرزا برخلاف وضع خود بہ ملاقات شیخ محمد فاخر اکثرے رسید

شیخ محمد فاخر صاحب دیوان است۔ این چند بیت از انجا فرا گرفتہ شد ؎

بباغِ عاشقی از میوہ وگل نیست سامانے کنم بادام ونرگس را فدا اے چشم گریانی

آئینہ باصفائی رخت روگرفتہ است گل پیش آن دہن دہنِ بوگرفتہ است

دارم دلے کہ بردم تیغ ست راہ او	مژگانِ چشمِ یار بود سیر گاہ او
برمیان برزدہ دامان زکجا مے آئی	مرحبا گر بشکارِ دلِ ما می آئی
حُبِّ دنیا می فریبد خاطرِ افسردہ را	گوشمالی می دہد روباہ شیرِ مُردہ را
مور را در خمِ زلفِ تو بہ بیند مارے	عینکِ داغِ دلم ازچہ کلان بین شدہ است
مرا ازآمد ورفتِ نفس روشن شد این معنے	کہ اقبالِ جہان دردم زدن اِدباری گردد
دنیا عزیز کردۂ دنیا طلب بود	از التفات شوی بود قدر زن بلند
کنند گور پرستان زیارتِ زاہد	کہ زیر گنبد دستار زندہ در گور است
بعد مردن نیز بارم نیست بر دوشِ کسے	ہمچو رنگِ گل عدم پیمایم از پرواز خویش
درگلستانی کہ ما رنگِ تماشا ریختیم	آسمان یکبال برہم خوردۂ طاؤس بود

رباعی

تا پیروِ چار یار اخیار نۂ	از چار اصول دین خبردار نۂ
درطبع تو این چہار عنصر باہم	تا ہست باعتدال - بیمار نۂ

رباعی

گرتن بہ بلاہای قضا نتوان داد	ازکف سررشتہ رضا نتوان داد
درہرچہ نشد مگو چنین بایستے	تعلیم خدائی بخدا نتوان داد

(۹۸) افضلی - شیخ محمد ناصر

برادر اعیانی شیخ محمد فاخر زائر است - کسب کمالات از حاشیۂ محفل والد ماجد خود شیخ محمد یحیی و برادر کلان خود شیخ محمد طاہر قدس اللہ اسرارہما نمود - و از علوم صوری و معنوی بہرۂ وافر اندوخت -

جد بزرگوارش شیخ محمد افضل اورا در خورد سالی مرید گرفت - و بہ دست

تربیت شیخ محمد یحیٰی حوالہ نمود۔ وبعد فوت پدر والاگہر بر مسند آباء کرام مربع نشست۔ وطریقۂ انیقۂ اسلاف را باہتمام تمام نگاہبانی فرمود۔

فیما بین فقیر واو اخلاص خاصے بود۔ حیف کہ درریعان جوانی آن شجر سایہ افگن ازپا اُفتاد واین حادثہ بیست ویکم جمادی الاولی روز چہارشنبہ وقت نماز مغرب سنہ ثلث وستین ومائۃ والف (۱۱۶۳) واقع شد وپائین روضہ منورۂ شیخ محمد افضل جد خودش مدفون گردید۔

مسود اوراق درتاریخ وفات مشارٌ الیہ وشیخ اسداللہ غالب کہ ذکرش می آید۔ مے گوید ؎

افضلی شیخ کامل و غالب — آرمیدند در ریاضِ ارم
سال تاریخ گفت غمزدۂ — آہ رفتند ہر دو زبن عالم ۱۱۶۳

ذکاء ذہن بدرجۂ کمال داشت وشعر بسرعت تمام می گفت۔ صاحب دیوان است

صفای خاطرِ روشندلان ہمین سخن است — چو صبح صافی آئینہ ام زدم زدن است
زاہد ازخلوت نشینی فکر صیدِ عام کرد — چون نگین درحلقۂ خود را از برائے نام کرد
سخنور چون بمیرد شعر او مشہور تر گردد — کہ صافی تر کند گردِ یتیمی آب گوہر را
لبِ گزیدۂ اغیار را چہ بوسہ زنم — عقیق کندۂ نام دگر چہ کار آید

(۹۹) غالب ۔ شیخ اسداللہ

دخترزادۂ شیخ محمد افضل الہ آبادی است۔ وبرادر خالہ زادۂ شیخ محمد ناصر افضلی اصلش از جونپور است۔ جد کلانش سجادہ نشین شیخ محمد افضل جونپوری اُستاد علامۃ العصر ملا محمود جونپوری بود۔ غالب بانتساب افضلین تفاخر داشت۔ جوان صاحب استعداد وشایستہ بود۔ ہمیشہ رگ خامۂ سخن ریز را بہ نشتر اندیشہ مے کشود۔

وقتیکه راقم الحروف از دیار سندھ بولایت ھند معاودت نمود۔ مقارن طلوع ہلال رمضان المبارک سنہ سبع واربعین ومائتہ والف (۱۱۴۷) داخل الہ آباد گردید۔ مشارٌ الیہ این رباعی گفتہ ضیافت طبع فرستاد ؎

چون کرد ورود سوی من یار سعید | فی الحال مہ نو بفلک گشت پدید
ازبسکہ فزود عشرت از آمدنش | ماہ رمضان برای من شد مہ عید

اواخر ایام زندگانی بہ دارالخلافہ شاہجہان آباد آمد و نہم ذی القعدہ سنہ ثلث وستین ومائتہ والف (۱۱۶۳) از لباس حیات مستعار عاری شد و دران شہر مدفون گردید۔

ازافکار اوست ؎

دل دیوانۂ دارم کہ خاموشی است تقریرش | برنگ زلف خوبان بی صدا افتادہ زنجیرش
گذر از کوچہای تنگ کو صاحب دماغان را | نمی آید برون از خامۂ نقاش تصویرش
سیر مہتاب دو چندان کند آرایش حسن | سایۂ زلف برخسار تو زلف دگر است
پی بفکر آن دہان از یاد ابرو مے برم | تیغ قاتل رہبر ملک عدم را جادہ است
زبیماری نیفتد تا بہر جا سرمہ را نازم | عصای آبنوسی داد از دنبالہ چشمش را
روز محشر غبار تربت با | دامن بو تراب مے خواہد

(۱۰۰) مخمور مرشد قلی خان

نام اصلی او میرزا لطف اللہ است پدرش حاجی شکراللہ تبریزی از ایران دیار وارد ہندوستان شد و در بندر سورت طرح توطن انداخت۔

مرشد قلی خان در بندر سورت سنہ خمس وتسعین والف (۱۰۹۵) متولّد شد سال ولادت این مصرع مستفاد مے شود ؎

"برسپہرِ سعادت آمد ماہ"
۱۰۹۵ھ

بعد از انکہ سنین عمرش بسرحدِ تمیز رسید در خدمت آقا حبیب اللہ اصفہانی
کہ از فضلاء مقرری و از شاگردان رشید آقا حسین خوانساری بود و در بندر سورت
سکونت داشت۔ بتحصیل علوم پرداخت و بقدر فضائلی اکتساب نمود

بعد فوت والد بر سبیل تجارت جانب بنگالہ رفت نواب شجاع الدولہ ناظم بنگالہ
جوہر قابلیت او دریافتہ صبیۂ خود را در عقد ازدواج او در آورد۔ و از حضور سلطانی
بمنصب عمدہ و خطاب مرشد قلی خان سرافراز شد و سالہا بصوبہ داری ممالک اودلیسہ
فرق امتیاز افراخت

آخر از ورق گردانی روزگار و دغاسازی نوکران خود از دار الامارۃ بیجا شد و خود
را در ظل نواب آصف جاہ ناظم دکن کشید و مدتی با او بسر برد۔ انجام کار در حیدرآباد
(دکن) رخت اقامت انداخت۔ و شانزدہم رمضان سنہ اربع وستین و مأتہ والف
(۱۱۶۴) مسافت زندگانی بپایان رسانید[۱]۔

درشعر زبان خوبی دارد۔ و مضامین تازہ ہم یابد۔ دیوان مخزون بخط خودش بنظر در آمد
و این چند شعر فرا گرفتہ شد ؎

کو ساغرِ مے تا دمے از ہوش خود افتم | مانند سبو دست در آغوش خود افتم
پشت فلک بخاک رساند غرور ما | کہسار را کند کمر سنگ زور ما
بسانِ شیشۂ ساعت رفیقِ کار پیدا کن | بیک ساعت زمین و آسمان را زیر و بالا کن
باشد دو جہان قائم از ان ذات یگانہ | بر پا چو کمان است بیک تیر دو خانہ
تعجب نیست بد طینت اگر حاجت روا گردد | کہ زخم کہنہ را خاکستر عقرب دوا گردد
ز دونان کی بجو در ماندگان را کار بکشاید | گرہ امکان ندارد باز ز انگشت پا گردد

[۱] مآثر الامرا جلد سوم صفحہ ۷۵۴ ذیل تذکرۂ مؤتمن الملک جعفر خان۔

زان نسبتی کہ ہست بسنگ آبگینہ را — ای سنگدل شکست من آخر شکست کیست
بگلزارِ محبّت رشتۂ گلدستہ را مانم — کہ عمرم جملہ صرف اجتماعِ دوستان گردد
سراز مضمونِ آن زلفِ سیہ بیرون نمی آرم — کہ در چشمم چو مکتوبِ مرکب خوردہ مے آید
تسکینِ دل ز صحبت روشندلان طلب — آئینہ بیقراریِ سیماب مے برد
چرا بسر نرود زود دفترِ ایام — کہ خود بخود ورقِ این کتاب مے گردد
مے زداید چو نگینِ سجدہ سیہ روئی را — کاش پیشانی خود وقفِ زمین می کردم
می فریبد نازنینان را بہر صورت کہ ہست — کاش چون آئینہ من ہم جوہری می داشتم
چون درختی کہ ز ہر شاخ دہد ریشہ بخاک — در سجودِ تو ز ہر عضو زمین گیر شدم
منم آن مست کہ گر مے ندہد دست بہم — بفشارم لبِ ساقی و بہ پیمانہ کنم
رتبۂ شخص فزاید ز صفاے باطن — چون نگینے کہ گذارند ورق در تہِ او
درین چمن بچہ اُمید خوش کنم دل را — چو نخل موم ندارم بخود گمان ثمرے
پندار از ضعیفان کار سنگین برنمے آید — کہ کوہی می شود صورت پذیر از خامہ موئی

(۱۰۱) اقدس میر رضی شوستری

والدِ او سید نور الدین شیخ الاسلام بلدۂ شوستر بود۔ و منصب شیخ الاسلامی آن دیار از قدیم الایام بہ آبا و اجداد او تعلّق دارد۔

ولادت میر رضی در شوستر سنہ ثمان و عشرین و مائۃ و الف (۱۱۲۸) واقع شد از آغاز شعور دامن بہ کسب فضائل برزد۔ و علوم عقلی و نقلی در شوستر از خدمت والد خود۔ و بعضی از فضلاء آن دیار اخذ نمود۔ بعد از ان شبدیز سیاحت جولان داد و اصفہان و قم و کاشان و سائر بلاد عراق عجم را تماشا کرد۔ درین اماکن نیز بتحصیل علوم پرداخت۔ و ایضاً عراق عرب را سیر نمود و پیشانی سعادت در عتبات

عالیات مالید- آنگاه نطاق عزم بگلگشت هندوستان بربست- و درسنہ تسع واربعین ومأته والف (۱۱۴۹) از بندر بصره به بندر سورت رسید- و ایامی درین شهر توقف نموده از راه دریا سری بدیار بنگاله کشید و در سایۂ عاطفت نواب شجاع الدوله ناظم بنگاله بصیغۂ مصاحبت مدتے بسر برد- وبعد از انتقال نواب مذکور رفاقت نواب مرشد قلی خان صوبه دار اودیسه برگزید-

و چون مرشد قلی خان به دکن آمد میرہم مرافقت نمود و بعد چندی از مرشد قلی خان جُدا شُده دز ظلال مرحمت نواب آصفجاه خدیو کشور دکن مدتے روزگار گزرانید-

چون مسلک او وارستگی و استغناست آخر الامر دست از مصاحبت نواب آصفجاه برداشته در حیدرآباد دکن گوشۂ انزوا گرفت و بایکی از سادات تفرش که از مدتی متوطن حیدرآباد اند وصلت نموده بتاہّل پرداخت-

فقیر را اول در لشکر نواب آصفجاه سنہ ستین ومأته والف (۱۱۶۰) با میر ملاقات نهانی مستوفی دست داد- بعد از ان درسنہ خمس وستین ومأته والف (۱۱۶۵) ورود فقیر به حیدرآباد صورت بست و دیدوا دید مکرر بعمل آمد-

امروز میر بے نظیر زمان است و در طلاقت لسان وصنوف فضائل ممتاز اقران-

صریر کلک اقدس سامعه می افروزد-

ظالم از عربده بار ستم خویش کشد ‌‌‌ عقرب از کجروشی برسر خود نیش کشد

نباشد خود نمائی مردم افتاده از پارا ‌‌ که زنگینی نباشد سایه گلهاے رعنا را

عمر بهیچ مے رود رحم و جفاے یارکو ‌‌ وصل سبک عنان چه شد هجر گران وقار کو

نرم شو کز سخت گیران کار صورت گیر نیست ‌‌ خامۂ فولاد هرگز لائق تصویر نیست

رفته رفته ظلم گردون بیشتر از عدل شد ‌‌ این کمان ازبسکه یکجا ماند آخر خانه کرد

پرتوِ خورشید را آئینه سازد گرم تر ‌‌ مهر کم را سینه صافیها فراوان مے کند

ریاضت در جهادِ نفس باشد حربۂ مردان　　خوش آن پہلو کہ ترکش بند نقشِ بوریا گردد

سخت رویان فارغ انداز کاوشِ اہلِ جہان　　در زمینِ سخت رسمِ کندنِ بنیاد نبست

دولتِ بے رنجگان سرمایۂ سنگین دلی ست　　خاک چون یاقوت گردد سنگ خارا می شود

تا چند بار خاطرِ دلہا توان شدن　　یک چند گر بہ سیر گلستانم آرزوست

(۱۰۲) حزین۔ شیخ محمد علی

سلسلۂ نسبش بہژدہ واسطہ بہ شیخ زاہد گیلانی مرشد شیخ صفی الدین اردبیلی جد سلاطین صفویہ می پیوندد۔

و مولد و منشأ شیخ اصفہان است۔ چون نادرشاہ بر ممالک ایران استیلا یافت و امنی کہ در عہد سلاطین صفویہ بود برہم خورد۔ شیخ رخت سفر بہ دیارِ ہند کشید و در سنہ سبع و اربعین و مأتہ و الف (۱۱۴۷) از راہ دریا بہ بندر تتہ رسید۔ و از طریق سیوستان و خدا آباد وارد بلدہ بھکر گشت۔

اتفاقاً دران ایام عطف عنان فقیر از سندہ بجانب ہند واقع شد و در بلدۂ بھکر با شیخ ملاقاتہا دست داد۔ جامع علوم عقلی و نقلی است و در نظم و نثر مرتبۂ بلند دارد۔

آخر از راہ ملتان و لاہور متوجہ دار الخلافہ دہلی شد۔ و قریب چہاردہ [۱۴] سال درین شہر بعنوان انزوا اقامت گزید۔

و در سنہ احدی و ستین و مأتہ و الف (۱۱۶۱) از شاہجہان آباد بر آمدہ چندی در اکبر آباد وقفہ کرد و از انجا بہ شہر بنارس شتافت۔ و بعد چندے از انجا بہ عظیم آباد پتنہ رفت

در بھکر جزوے از اشعارِ طبع زادیہ دستخط خود تواضع فقیر نمود۔ و اکنون دیوان

شیخ بخط خودش شخصی نزد فقیر آورد۔ فرصت انتخاب نہ شد۔

این چند بیت از نتائج طبعش کفایہ است ؎

شمع را شعلۂ مسلسل ز دل آید بیرون — آہ دل سوختہ کان متصل آید بیرون

باشد بہ چمن ہر رگِ گل دامِ ہوسہا — رشک است بآزادیِ مرغانِ قفسہا

پیش از ظہور جلوۂ جانا نہ سوختیم — آتش بسنگ بود کہ ماخانہ سوختیم

ای وای بر اسیری کز یاد رفتہ باشد — در دام ماندہ باشد صیاد رفتہ باشد

شادم کہ از رقیبان دامن کشان گزشتی — گو مشتِ خاکِ ماہم بر باد رفتہ باشد

دلم ز وعدہ بر آتش فگندی و رفتی — بیا کہ سوختنِ این کباب نزدیک است

(۱۰۳) متین۔ میرزا عبد الرضا صفاہانی

از صاحب طبعان حال ونکتہ سنجان بلند مقال است۔سلسلۂ نسبش بہ مالک اشتر رضی اللہ تعالیٰ عنہ منتہی مے شود۔

مولد ومنشأ او اصفہان است۔ مدتہاست کہ بسیر ہند تشریف آوردہ اول بانواب برہان الملک سعادت علی خان نیشاپوری ناظم صوبۂ اودھ۔ قرین اعتبار بسر مے برد۔ وبعد انتقال برہان الملک رفاقت نواب ابو المنصور خان صفدر جنگ برگزید۔

فقیر در بلدۂ لکھنؤ اورا دیدم چنانچہ در ترجمۂ سید جعفر روحی تحریر یافت۔ مردی درویش سیرت فانی مشرب است۔ خلق وشگفتگی بمرتبۂ کمال دارد۔ وصحبت او ہمنشینان را سرمایۂ سرور مے افزاید۔

صاحب دیوان است اما اشعار ایشان بفقیر کم رسیدہ۔ رباعی

نو خطِ چہرہ نیاز است مرا — در ہر سرِ موی خویش ناز است مرا

صد بار چو برگرد سرش سے گردم   یک دورۂ تسبیح نماز است مرا

(۱۰۴) آرزو سراج الدین علی خان اکبر آبادی

از شعراء حال - و تازہ گویان خوش خیال است - قریب پنجاہ سال است کہ درگلستان سخن عندلیبے می کند و بدستیاری ثعبان قلم با زار سحر آفرینان می شکند - فقیر در حین تالیف این کتاب دوستی نامہ مشتمبر طلب ترجمہ تعلم آورد - مشارٌالیہ بمنطوق وَ اِذَا حُيِّيْتُمْ بِتَحِيَّةٍ فَحَيُّوْا بِاَحْسَنَ مِنْهَا عمل نمود - و مکرر بہ تحریر جواب و ارسال احوال و اشعار خود مسرور ساخت و قلمی نمود کہ : -

"فقیر بخدمت میر عبد الجلیل مرحوم بلگرامی مکرر مستفید شدہ و صحبتِ شعر اتفاق "افتاد - حالا بادۂ ارتباط دو آتشہ شد و گل دوستی رعنا گشت"

نسب آرزو از جانب پدر بہ شیخ کمال الدین خواہرزادۂ شیخ نصیر الدین محمود نَوَّرَ اللّٰهُ ضَرِيْحَهٗ و از جہت مادر بہ شیخ محمد غوث گوالیاری شطاری عطاری رَوَّحَ اللّٰهُ رُوْحَهٗ منتہی می شود -

و نسب شیخ محمد غوث بہ شیخ فرید الدین عطار نیشاپوری عطَّرَ ضَرِيْحَهٗ مے پیوندد و لہذا ایشان را عطاری گویند -

ولادت شیخ سراج الدین در منتہای مائۃ حادیۃ عشر (۱۱۰۰) واقع شد - از بدو شعور بہ تحصیل علوم رسمیہ پرداختہ و در سن چہاردہ سالگی خود را بہ سخن مشغول ساختہ - و تا بیست و چہار سالگی کتب متداولۂ درسی در خدمت فضلاء عصر گزرانیدہ در فنون فراوان استعداد بلند بہم رسانیدہ - سپس در سلک منصبداران پادشاہی در آمد -

و در اوائل سلطنت محمد فرخ سیر بخدمتے از خدمات گوالیار مامور گردید و در

سنہ اثنتین وثلثین ومائتہ والف (۱۱۳۲) بہ دار الخلافہ شاہجہان آمد وازان وقت تا زمانِ حال درین شہر بسر می برد۔ وہنگامۂ سخنوری گرم دارد

صاحب فراوان تصانیف است مثل رسالہ "موہبتِ عظمیٰ" در فن معانی ورسالہ "عطیہ کبریٰ" در فن بیان۔ ہردو بزبان فارسی بطریق "مفتاح" و "تلخیص" کہ سابق کسی برین منوال ننوشتہ۔ وفرہنگ "سراج اللغۃ" بطور برہان قاطع و "چراغ ہدایت" دربیان لغات واصطلاحات شعراء جدید کہ در کتب سالفہ نیست و "نوادر الالفاظ" مشتملہ لغات ہندیہ کہ فارسی وعربی آن در ہند غیر مشہور است۔ و "شرح سکندرنامہ" و "شرح قصائد عرفی" و "سراج منیر" اجوبۂ اعتراضاتِ ابوالبرکات منیر بر اشعار عرفی وغیرہ ونسخۂ "دادِ سخن" شرح قصیدۂ ابوالبرکات منیر کہ در اعتراضاتِ شیدا بر قصیدۂ قدسی محاکمہ نمودہ۔ وشرح گلستان مسمی بہ "خیابان" وتذکرۂ اکثر شعراء متقدم ومتاخر کہ درین ایام بتحریر آن اشتغال دارد۔ وکلیات او نظماً ونثراً قریب ستی ہزار بیت است

وبعد از انکہ خط مشارٌ الیہ چہرۂ وصول نمود مختصر دیوانش شخصے تازہ از شاہجہان آباد آورد۔ واین ابیات ازانجا سمت تحریر یافت ؎

کدام کار کہ از دستِ او نمے آید	مگو کہ چارۂ دل از سبو نمے آید
چشم حفظ الغیب از آئینہ نتوان داشتن	چند چشم دوستی زین سادہ لوحان داشتن
طفل بازی گوش اشکم را کبوتر باز کرد	در ہوای آن پری رو چشم من پرواز کرد
ہنگیں است می کنند دعا	گنجیئے نیست در طریق خدا
خوب اگر فہمد کسے تصویر عنقائیم ما	محض معدومیم و در عالم ہویدائیم ما
سپرد بستہ بدستِ تو روزگار مرا	نماند ہیچو حنا ہیچ اختیار مرا
قماش حسن بہ بیند کہ چشم بلبل شد	چو شبنم آبلہ پیدا بروی آن گل شد

اگراز ناز بتان اذن تماشا گیرند	ازکف آئینه گذارند و دلِ ما گیرند

دفعِ غفلت زندگی افزای انسان می شود	عمراز شب زنده داریها دو چندان می شود

گلرخان تنگ دلم خاطرِ من شاد کنید	چون شود بندِ قبا باز مرا یاد کنید

دلبران باهم آشنا مشوید	مبتلائیم ما شما مشوید

بنوش خونِ دلِ من که خوش نمک دارد	شراب میکده ام لذت گزک دارد

می کند ناز خطِ او نه دمید است هنوز	بید مازغ است که بنگش نرسید است هنوز

عرض بے طاقتیِ خود بچه انداز دهم	بشکنم شیشهٔ دل تا بتو آواز دهم

وحشت آموزِ غزالانم من	شهر استاد بیابانم من

به بزم می پرستان خود نمائی شیخ کمتر کن	بسانِ شمله اسبابِ معیشت رالبسر کن

شنیدم از رهِ دور آمد آن شوخِ فریبنده	شودای کاش شمعِ محفل من ماه آینده

ندارد یاد ایام جدائی چشم مستِ او	حسابی نیست درپیشِ فرنگی سال هجرت را

فریب خوش پسران خوردن آرزو رسم است	زروی تجربه گفت این چنین پدر ما را

شکسته پا بنشین آرزو بگوشهٔ صبر	که شاه مملکتِ فقر چون تمرلنگ است

هرکه خود تربیتِ خود نکند حیوان است	آدم آنست که اورا پدر و مادر نیست

تغافل این همه رسم کجاست جانِ کسی	بخلف وعده دلم نیز شرمسار تو نیست

گرفت آن مهِ هندی مهِ دگر دربر	دگر مپرس حکایت که چند درچنداست

گر مصحفِ عذار تو افتد بدست من	ختم نمی بشوق بیک بوسه کردن است

نیست خالی از تناسب عضو عضوِ آن پری	ساق سیمین دستهٔ آئینهٔ زانوی اوست

چنین که منع زسرگوشی خودم کردی	بخاطرِ تو ندانم چه احتمال گذشت

می دوانند آسمان رابهرِ کارِ خاکیان	از بزرگیها بود گر بے وقارم کرده اند

خجالت می کشم بسیار از روی وفای خود	تو گاهی کرده باشی یادِ من یادم نمے آید

حسود پست شد آنجا که بیت خود خواندم | چنانکه بر سر کس خانهٔ فرود آید

نمی فهم زبان ترکی چشم سخن گویت | اشارتهای ابرو شاید اینجا ترجمان باشد

نقش در عالم نشاند آنکه سود عمر او | همچو خوش خط مهرکن در نیکنامی صرف شد

دیده باشی گل شبنم آلود | گریه را هم دل خوش می آید

آرزو بیجاست سعیت در تمنائے وصال | عالمے گر جان دہد آن شوخ کی تن میدہد

کم بود از شوق خالی حسن موزون بتان | سرو این باغ است دار عشق پیچان بیشتر

لیکن دل ما آخر ازان شوخ کشیدی | ای آینه ما قدر تو نشناخته بودیم

پامال کرد خون من تیره روز را | زانو سیه سمند سواری که دیده ام

نصیب اہل کمال است از جہان تعذیب | که در شکنجه فتد چون شود کتاب تمام

ربود از دل عشاق بیحضوری را | غبار خط تو خاک شفاست پنداری

زنار و قشقهٔ ما بے سبحهٔ نباشد | چون شمع جمع کردیم رندی و پارسائی

خطاست اخذ معانی ز فکر ہم طرحان | زمین شعر کجا حق شفعه داشته است

شود چو بازوِ من ناز بالشِ خوابت | تو خود بگو که مرا آن زمان چه باید کرد

واجب القتلی نخواہد بود زینسان در جہان | خونِ عاشق نیز چون شنجرف باشد کشتنی

آرزو اطفال را هم هست افیونی ضرور | حیف آن عاقل که ماند زنده بے کیفیتے

ہر چند از وئیم و لیکن ہمه اوئیم | مانندهٔ فیلے که تراشیده ز عاج است

آن دو گیسوے سیه بر روی رخشان آرزو | (شعر ہندی بوده است از میرزا روشن ضمیر

پوشیده نماند که بعد تمام سرو آزاد- سراج الدین علی خان آرزو از شاہجہان آباد برخاسته رخت سفر به دیار شرقی کشید- و در بلدهٔ لکھنو آمد- و بوساطت اسحق خان با نواب صفدر جنگ ناظم صوبه اودھ برخوردو لطف اختصاص یافت و چون نواب صفدر جنگ ہفدہم ذی الحجه سنه سبع وستین ومائة

والف (۱۱۶۷) درگذشت۔ آرزو باشجاع الدّوله خلف نواب مذکور که قائم مقام پدرش بسرمے برد۔ و درجمادی الأخری سنه تسع وستین و مأته والف (۱۱۶۹) در بلدۂ لکھنؤ فوت کرد۔ و درہمین شہر مدفون گردید

مؤلف کتاب گوید ؎

سراج الدین علی خان نادرِ عصر | زمرگِ او سخن را آبرو رفت
اگر جوید کسے سال وفاتش | بگو۔ آن ہمانِ معنی آرزو رفت ۱۱۶۹ھ

(۱۰۵) مظہر۔ میرزا جانجان سلّمہ اللہ تعالےٰ

مظہر فیض الٰہی است۔ و مشرق صبح آگاہی۔ شاہ مسند فقر و فنا۔ و مقیم آستان توکل و استغنا۔

نام والد ماجد او میرزا جان است ازینجا وجہ تسمیۂ او نوان دریافت امّا نام و تخلص او گویا عنایتِ ترجمان اسرار قیومی مولانای رومی است که پانصد سال پیش ازین در دفتر ششم مثنوی ارشاد فرموده و کرامتے نمایان بحضار انجمن استقبال وا نموده یعنی ؎

جان اول مظہرِ درگاه شد | جانجان خود مظہرِ اللہ شد

لیکن نام او بر السنه میرزا جانجانان جاری شده۔ این اسم ہم معنیِ بلند دارد فقیر را با میرزا ملاقات صوری صورت نه بسته اما غائبانه اخلاص کامل است و ہمیشه به آمد و رفت مراسلات خط ہمکلامی حاصل۔

میرزا جامع فقر و فضیلت و سخن گستری است۔ و به اقتضای اسم خود روح الروح معنی پروری۔ نوعروس مقال را بمشاطگی ذہنش طرز تازه۔ و تصویر خیال را بتر دستی فکرش حسن بے اندازه۔ شعلۂ آوازش آتش زنِ خرمنہا۔ وشوخی اندازش شور

افگن انجمنها۔

فقیر در اثناء تحریر این کتاب تکلیف ترجمہ کرد۔ میرزا ترجمہ خود و اشعار آبدار بہ تحریر در آورد۔ و متاع نفیس از انفاس خود ہدیۂ دوستان ساخت۔ نسخۂ ترجمہ این است

"فقیر جانجان متخلص بہ مظہر پسر میرزا جان جانی تخلص۔ علوی نسب۔ ہندی مولد حنفی مذہب

"نقشبندی مشرب است۔ در عشرۂ اولی مأتہ ثانیہ بعد الف ولادتش اتفاق افتاد۔ نشو و نمائے

"ظاہری در بلدۂ اکبرآباد یافتہ۔ تربیت باطنیش در محروسہ شاہجہان آباد از جناب حضرت سید محمد

"بداونی نقشبندی مجددی واقع شد۔ سلسلۂ نسبش بہ بیست و ہشت واسطہ بتوسط محمد بن حنفیہ

"بہ شیر بیشۂ کبریا علی مرتضی کرم اللہ وجہہ منتہے می شود۔

"جد اعلای او امیر کمال الدین در اوائل مأتہ تاسعہ از خطۂ طائف بجذب قسمت بحدود

"ترکستان رخت اقامت انداخت۔ و بفرمان روائی بعضی از ان ممالک عمر گزرانیدہ۔ اولاد

"کثیر بہم رسانید از انہا امیر مجنون و امیر بابا در حین فتح ہندوستان کہ بردست ہمایون

"پادشاہ اتفاق اُفتاد۔ درین مملکت وارد شدند۔ از ان باز خدمت و رفاقت سلاطین گورگانیہ

"شعار مردم این خاندان بود

"میرزا جان مذکور کہ در ششم مرتبہ از امیر بابا و در درجۂ دوازدہم از امیر کمال الدین مسطور

"واقع است بعہد عالمگیر پادشاہ علیہ الرحمۃ بعالی منصب ترک دنیا سرفراز گردید۔

"و این خاکسار از بدو طفلی ہوای مال و جاہش در سر نہ پیچید۔ بعد تحصیل ضروریات این مشت

"غبار خود را بدامن دولت از خود رفتگان بست بامید آنکہ چشمی در عالم دیگر باز کند۔ چون نقش قدم

"بر در ایشان نشستہ است۔ از بس دماغش ضعف قوی دارد۔ تاب تدبیر اسباب نمی آرد تجرید و تفرید

"اختیار کردہ نان برخوان دونان نخوردہ۔ و چون گل عمر خود را بیک خرقہ بسر بردہ بتحریک شور عشقی

"کہ نمک خمیر اوست گاہ لبی بفریاد وا می کند۔ چون نالہ اش موزون واقع مے شود احباب از راہ جوہر

"شناسی بہ میزان اشعارش می سنجند۔ وگرنہ او از غایت انصاف نظر بہ بے سرمایگی خود دکانی بر

پرسند هرچه از تو بگفتن شتاب کن | خود را مثال آینه حاضر جواب کن
خطاست اینکه بگویم به جبهه چین داری | خدا نکرده مگر در گره همین داری
خطِ پشتِ لب و حرفِ تو در دل کرد تاثیری | بقربانت روم ظالم چه تحریری چه تقریری
گفتهٔ دل شکنان به که فراموش کنی | این گهر بهمن ندارد که تو در گوش کنی
گیرم که در کفم همه رنگِ حنا شوی | آخر تو رفته رفته ز من بیوفا شوی
بروی مشهدِ پروانه شمع را دیدم | که چادری زگلِ داغ میکشد امشب
بی خورده دلِ لاله برد داغ زگلشن | آرام متاعی ست که بی زر نتوان یافت
بالیده بود پر بخود آخر خراب شد | چشم حباب کور شود این سزای اوست
راست می گوید اگر سرو که همدوشِ تو ام | بر سرِ دعویِ خود مصحفِ گل بردارد
دلم از تست میخواهی ببر من پیشکش کردم | بهر صورت ترا آئینه درکار است می دانم
اول ابروی تو دیدیم ز معمورهٔ حسن | مادرین شهر مبارک شب ماه آمده ایم
دارد همیشه در بر پیراهنِ معطّر | مارا ازگل خوش آمد این وضع میرزائی

(۱۱۲) افتخار۔ عبدالوہاب دولت آبادی

از خوش فکران این عصر است۔ در ایام تالیف این کتاب ترجمہ خود را باشارۂ فقیر انشاء کرد۔ ونسبت به مؤلف کتاب تکلّفی بکار برد۔ هرچند بساط عذر گستردم ناطقه را بمُهر ابرام بند ساخت۔

نسخۂ ترجمۂ این است :۔

"فقیر عبدالوہاب متخلص به افتخار از سادات بخاری الاصل است۔ سلسلۂ نسبش از طرفین به
"مخدوم جهانیان بخاری قدس سره منتهی میشود۔ مولد و منشا این نمود بے بود احمد نگر
"دارالسلطنۃ سلاطین نظام شاہیہ۔ چون ازدواج فقیر با صبیۂ سید مرتضےٰ خان بخاری حارس

"حصار شہر پناہ دولت آباد اتفاق اُفتاد- باین تقریب طرح اقامت در قلعہ دولت آباد
"ریختہ شد- بعد ازان کہ حیثیت استفاضہ بہم رسید از چشمہ سار نکتہ سنجان بقدر زلالی برداشت
"دشت خاک خود را بتقویت این آبحیات کامیاب عمر جاودانی ساخت- گویند شخصی این بیت
"تکراری کرد ؎

خدا ناکردہ گر آید اجل پیش   بامیدِ کہ بگذارم جنون را

"فرزندی داشت صاحب کمال گفت "بامید من" للہ الحمد والمنہ کہ جگر گوشگان اشعارم
"ہر یکی بزبان حال ادا نمود کہ آن شخص بیک فرزند تسلی شد تو خود بہ عنایت ایزدی چندین
"نتائج ارجمند داری ہمہ را از نظر مؤلف کتاب گزرانیدم و از زیور اصلاح محلی ساختم- سخن
"آفرین تعالیٰ شانہ این غریب زادہا را بحسن قبول صاحب طبعان رساند و از سواد بہ بیاض
"بلند نظرتان جلوہ گر گرداند ؎

بود فیضانِ دیگر چشمۂ دادِ الٰہی را   زماہی قیمت افزون تر بود دندان ماہی را
چو سَیرِ غنچہ کردم اعتبارِ این چمن دیدم   زند برہم نسیمے منصبِ صاحب کلاہی را
غیرتِ افزای بہار است گلِ رخسارت   شمع افروز تماشاست مہِ دیدارت
می کنی جلوہ بصد رنگ چو آئی بخرام   گردشِ خامۂ نقاشش بود رفتارت
ابرو کہ بود نازکشِ وسمہ نخواہم   چون پی بکمانی کہ دو کار است بچیم
بدوری ہم ترا بر من نظرہا ہست می دانم   کہ چشم دوربین نزدیک بیند دوردستان را
تا چشم باز کرد خدا دید دیدہ ور   اول بہ بیند آینہ آئینہ ساز را
سازندہ است سروقدش را زمین چشم   تا دل دواند ریشہ اگر یک زمان نشست
سنگین دل است آن بت و من آبگینہ دل   دل را بدل رہیست الٰہی تو خیر کن
ابروی دیگران نرسد ابروی ترا   ہر ماہِ نو مقدمہ عیش عید نیست
نگینم بندگیہا ہیچکس چون من نمی داند   بنامی آشنا می گردم و با سجدہ می سازم

او بزلف آنجا گرہ زد۔ شد دلم اینجا بدام   می توان دادن سر انجام امور از راہ دور

(۱۱۳) امداد۔ شیخ غلام حسین

ہاشمی النسب۔ قادری الطریقہ۔ برہان پوری المولد است۔ کتب اوائل درسی تحصیل نمودہ۔ ونقش او بامشق سخن درست نشستہ۔ از و می آید ؎

از تو پنہان می کند آئینہ روی خویش را   ہر کسے منظور دارد آبروے خویش را
گل کند از باطنِ صاحبدلان بی قصد فیض   در گرہ بستن نداند غنچہ بوے خویش را

گر بصحرا نگہِ او چمن آرا گردد   شاخ آہو قلمِ نرگسِ شہلا گردد
صندلی رنگ بتی گر سرِ درمان دارد   درد ہم گردِ سرِ ما بہ تمنّا گردد

رباعی

رونق دہِ تختِ شرع شاہِ نجف است   روشن کنِ آفتاب ماہِ نجف است
شاہی خواہی وگر تو راہے طلبی   شاہ نجف است وشاہ راہِ نجف است

تا اینجا ذکر شعراء غیر بلگرام است واسامی کتبی کہ ماخذ این تالیف است بعضے جا در طی کتاب مسطور شد ومقصد استیعاب اشخاصی کہ در کتب ماخذ مذکور اند نیست مبدءِ فیاض کسی را کہ بر خاطر القا کرد برزبانِ قلم گذشت۔ اکنون بہ تمہید شعراء بلگرام می پردازم وذکر این طائفہ را طراز دامنِ کتاب می سازم۔

تمہید شعراء بلگرام

برضمیر فیاں نقود اخبار ومبصران جواہر آثار ہویدا است کہ چون ماہچۂ رایت اسلام برسواد ہند پر تو انداخت۔ وطلیعۂ غازیانِ کفر شکن کوس کَلِمَۃُ اللّٰہِ ہِیَ الْعُلْیَا نواخت۔ اقسام صاحب کمالان عرب وعجم باقامت این دیار پرداختند وعلوم ابو البشر آدم را علیہ السلام کہ از چندین ہزار سال مندرس شدہ بود تازہ ساختند۔ از انجملہ سخن موزون کہ از ان وقت تا زمانِ حال ماہرانِ این فن شورہا

برانگیختہ اند۔ ورنگہا از خامۂ بوقلموں ریختہ۔ امّا در عہد قدیم این طائفہ بیشتر در پایۂ تخت سلاطین بودہ اند و در اطراف واکناف ملک کمتر توان یافت مثل ابوالفرج رونی و امیر خسرو و امیر حسن و شیخ جمالی کہ ہر سہ از شہر دہلی برخاستہ اند و غیرہم رحمہم اللہ تعالی و از عہد اکبر پادشاہ سکۂ سخن را رواجی دیگر بہم رسید و اکثر امصار بوجود موزونان معمور گردید۔ از انجملہ شہر بلگرام حَفِظَہَا اللّٰہُ عَنْ حَوَادِثِ الْاَیَّام

من سواد خوان نسخۂ نادانی کمترین یاران وطنم۔ و خادم صاحبان این انجمن امابا ثبات مآثر این اعزہ کرام بر صفحۂ روزگار حق عجیبے ثابت کردہ ام و خدمت نمایانے بقدر طاقت بجا آوردہ۔ سیما طائفۂ شعراء قدیم و جدید کہ باصلاح سخن اینہا پرداختم غلط کردم خود را از خدمت ایشان ممنون ساختم عَالِمُ الْغَیْبِ وَالشَّهَادَةِ تَعَالٰی شَانُهٗ می داند کہ باعث اظہار این معنی نہ برخود بالیدن است و دکان خود فروشی چیدن۔ بلکہ از سر عجز و نیاز زبان بہ تحدّث عطیات الٰہی کشودہ ام۔ و لب بہ تذکّر عنایات شاہی و انمودہ۔ فَالْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذِیْ بِنِعْمَتِهٖ تَتِمُّ الصَّالِحَاتُ وَبِرَحْمَتِهٖ تَنْزِلُ الْبَرَكَاتُ۔

(۱۱۴) ضمیری شیخ نظام بلگرامی

از قدماء شعراء این مقام۔ و نکتہ سنجان شیرین کلام است۔ محل سکونت او محلہ قاضی پورہ در دامن بلندی۔

پدرش او را صغیر السن گذاشتہ متوجہ عالم قدس گردید عمش شیخ سلیمان کہ از نوکران با امتیاز درگاہ اکبر پادشاہ بود در حجر عاطفت تربیت کرد۔

مشارٌ الیہ بعد از تحصیل حیثیات مشق سخن پیش گرفتہ درین فن رشدی بہم رساند۔

ومخدرات صنائع وبدائع را بیشتر بکرسی نشاند۔

ہموارہ با اُمراء عہد بسر می برد و بہ اعزاز و اکرام مخصوص بود۔ و ایام زندگانی را بہ تجرد و تفرد گزرانید۔ آخرالامر در قصبۂ سفیدون از توابع دارالخلافہ دہلی وارد شد و ہمانجا بہ گلگشت نزہتکدۂ آخرت خرامید۔ و این سانحہ در سنۂ ثلث و الف (۱۰۰۳) واقع شد۔ مبارک خان دہلوی تاریخ وفاتش درین قطعہ بضبط آوردہ

مالکِ مُلکِ نظم شیخ نظام　　شاعرِ نادر و فصیح کلام
در قصیدہ شُدہ ظہیر زمان　　در غزل گشتہ خسروِ اَیّام
بست رختِ بقاز ملکِ فنا　　کرد آہستہ سوی خلد خرام
کردم اندیشہ بہر تاریخش　　خردم گفت۔ آہ آہ نظام ۱۰۰۳

دیوانش قصیدہ وغزل و رباعی وصنائع شعری پانزدہ ہزار بیت است وقصیدہ بہ از دیگر اقسام می گوید۔

سید محمد اشرف درگاہی کہ ترجمہ او در فصل دانشمندان از مجلد اول تسطیر یافت۔ فرمود۔ دیوان ضمیری بخط مصنف بنظر من در آمد۔ بر پشت دیوان مُہر خود زدہ کہ این بیت نقش داشت

خدایا بحق رسولِ انام　　پذیرای کارِ ضمیرِ نظام

کلامش بطور آن عصر واقع شدہ لہذا درین جریدہ کم گرفتہ مے شود

جز آئینہ در روی تو دیدن کہ تواند　　جز شانہ بزلفِ تو رسیدن کہ تواند
بس مدعیان گوش بر آواز نشستند　　در عمکدۂ عشق طپیدن کہ تواند
آنجا کہ صبا را بنود بار ز تنگی　　جان بخش کلام تو شنیدن کہ تواند
ہر گل کہ بہ گلزار جمالِ تو بخندد　　ای وای بجز دستِ تو چیدن کہ تواند

صد تیغ کشیدند ز ہر سو بہ ضمیری　　پیوند ہوای تو بریدن کہ تواند

آن ترک شوخ دیدہ خود از دودمانِ کیست　　یا رب چنین خراب کنِ خانمانِ کیست

از نالہ و فغانِ من آید جہان بجان　　آن سنگدل نگفت کہ آیا فغانِ کیست

این سرو سرفراز کہ خوش می چمد بناز　　یارب چنین کشیدہ سراز بوستانِ کیست

ہر تیر بر دلم کہ دو ابروے او کشید　　دانستم از طپیدنِ دل کز کمانِ کیست

چون نامۂ نیاز ضمیری رسید و خواند　　پرسید بر سبیلِ تغافل از آن کیست

بزمے کہ شوی جلوہ گرای سیمتن آنجا　　گویند ثنای تو ہمہ بے سخن آنجا

چشمم کہ بود خانۂ خوش آب و ہوائی　　شایستۂ آنست کہ سازی وطن آنجا

خواہم کہ کنم پیش تو دردِ دل خود عرض　　لیکن بمقامے کہ تو باشی و من آنجا

تا کرد خریداریِ خاکِ سرِ کو یت　　از نقد روان داد ضمیری ثمن آنجا

رباعی

یا رب بدرت نامہ سیاہ آمدہ ایم　　وز آتشِ دوزخ بہ پناہ آمدہ ایم

ہر چند کہ ما غرقِ گناہ آمدہ ایم　　با قافلۂ عذر براہ آمدہ ایم

در تاریخ گنبد حاجی افضل علیہ الرحمہ گوید

بدورانِ شہِ اکبر کہ گشتہ　　خطاب او جلال الدین محمد

چو حاجی افضل از تقدیرِ حق رفت　　ازین دارِ فنا در دارِ سرمد

ز تردی بیگ سلطان یافت بنیاد　　برای مرقدش این پاک گنبد

ضمیری جست سالِ این بنا را　　بلفظ پارسی و ہم بہ ابجد

بتاریخش نہان و آشکارا　　خرد گفتا سنہ ہشتاد و نہصد ۹۸۰

و این حاجی افضل مردے بزرگ معتقد فیہ بود و در بلگرام بر مسند ہدایت و ارشاد بسر می برد۔ و تردی بیگ سلطان از امراء اکبری بخدمت او اخلاص و

اعتقاد داشت - وچون حاجی افضل از قصر مینا بسرا پردۂ کبریا خرامش فرمود و درسواد شہر مدفون گردید - تردی بیگ سلطان برمرقد او گنبد عالیشانی از سنگ عمارت کرد و قطعہ مذکور را بخط نستعلیق در نہایت خوشخطی بر لوح سنگ کندہ در پیشانی باب گنبد تعبیہ نمود - اما این گنبد بنام سالار بیگ کہ میراہتمام تعمیر بود شہرت یافت ونام تردی بیگ سلطان را کسے نمے داند - شاعرے مناسب این مقام گوید ؎

چون نگین مطلب ندارم غیر کام دیگران　　　می نشانم نقش خود اما بنام دیگران

(۱۱۵) شاہدی میر عبدالواحد حسینی واسطی بلگرامی قدس سرہ

دفتر اول از ترجمۂ مفصل زینت یافتہ وخامۂ خوش نصیب شاہراہ سعادت شتافتہ واینجا ہم طریق اجمال می پیماید - وصدر ورق را بمرسلۂ جواہر آبدار می آراید -

آنجناب از بیعتیان خاص شیخ صفی سائی پوری است نَوَّرَ اللّٰہُ ضَرِیحَہٗ واز خلفای پیش قدم شیخ حسین سکندرہ رَوَّحَ اللّٰہُ رُوحَہٗ - عمری دراز مسند ارشاد را بجلوس میمنت مانوس زینت بخشید - وسالکان مناہج حق پرستی را بسرا بستان کبریا رسانید -

تصانیف والا "سنابل" و "حل شبہات" و "شرح کافیہ ابن حاجب" بطور تصوف - وغیرہا متداول است -

احیاناً بنابر موزونی طبع گوہر قافیہ مے سنجید وطلای خوش عیار سخن برمے کشید - در حل شبہات مے فرماید :-

" این کس در فن غزل تلمیذ خواجہ حافظ شیرازی است قدس سرہ وخواجہ نیز بہ شاگردی خود
" مرا قبول کردہ وگویا باین ضعیف ایمائے نمودہ ؎

"ہرکہ درطورِ غزل نکتۂ حافظ آموخت　　یارِ شیرین سخن نادرہ گفتار من است

و میر علاؤ الدولہ قزوینی صاحب نفائس المآثر می طراز دکہ :-

"میر سلیقۂ شعر خوب دارد ازو است ؎

"مرو بجنگ چو اول بصلح آمدۂ　　دمی بہ لطف نشین تاز خویش برخیزم

و شیخ عبدالقادر بداؤنی در منتخب التواریخ مے نویسد کہ :- میر طبع نظم بلند دارد"

آنجناب شب جمعہ سیوم رمضان سنہ سبع عشر و الف (۱۰۱۷) بعالم قدس خرامید۔ و در بلگرام مغرب خاک را مشرق انوار گردانید مورخی تحفہ تاریخی بہ روح اقدس گزرانید ؎

چو رفت واحدِ صوری و معنوی گفتم　　ہزار و ہفدہ و شب جمعہ ماہ صوم سیوم

مصرع ثانی تاریخ صوری و معنوی است - امابیست عدد بقاعدۂ جمل افزون میشود آن را بتعمیۂ نازک خارج کردیعنی واحد صوری کہ نوزدہ است و واحد معنوی کہ یک است بر آمد۔

دیوان غزل موجزی ازو موجود است۔ و کلامش روشِ زمان خود دارد لہذا بر قلیلی اکتفا رفت ؎

زگریہ خانۂ مردم خراب خواہم کرد　　خیال غیر تو نقشی بر آب خواہم کرد

کوتہ چہ کنم قصۂ زلفِ تو دراز است　　بوراننتوان لبست درین نافہ کہ باز است

دانی کہ خوشنویسیِ ما از برای چیست　　مائیم واسطی و قلم نیز واسطی است

(۱۱۶) عشقی۔ سید برکت اللہ

الملقب بہ صاحب البرکات بن سید اویس بن میر عبدالجلیل بن میر عبدالواحد مذکور بلگرامی قَدَّسَ اللّٰہُ اَسْرَارَھُمْ۔

سخن بخیده - زیاده برین نیست که نظر بزرگان یافته حسن قبولی بهم رسانیده است - او سبحانه حسن خاتمه هم نصیب کند

"ومن اشعاره"

باغبان رو بمن آور که ثنا خوانِ تو ام چون صبا بادفروشِ گل و ریحانِ تو ام
همچو سیلاب روم گریه کنان جانب دشت من که جاروب کشِ گور غریبانِ تو ام
طرفه شمعی تو که چون صورتِ فانوس خیال متصل گرد تو می گردم و حیرانِ تو ام
خوب گفتی غزلِ مرثیهٔ من مظهر جان ندارم که دهم کشتهٔ احسانِ تو ام

آنکه روز و شب بلا گردانِ دیدار خود است داغ همچون آفتاب از دست رخسار خود است
پشت پائی بر حنا زد سر مرا در خاک ریخت از پیِ آزار من ناحق در آزار خود است
خدایا آتشِ سودا ز سر تا پای من گیرد اگر عریانیم چون شمع نام پیرهن گیرد
هنر در کار باشد عشق را چون پا بسنگ آمد درین ره تیشه باید که دستِ کوهکن گیرد
ازان پیراهنِ خود چاک می سازم که می ترسم گریبانم بحشر آید و دامانِ من گیرد
ازین عالم مجرد می روم چون بوی گل مظهر که ترسم حق عریانی گریبانِ کفن گیرد

نسب درست کند گر بهایه زاریِ ما همین بس است پس از مرگ خیر جاریِ ما

کاهید دخلهای سخن گرچه تن مرا بالید چون نگین مُثَبَّت سخن مرا

مرا کشت است و باز این مرگ با من سرگران دارد ته ابرِ عشِ من چون دید گفت این مرده جان دارد

سوز دل از بهرِ مویم نمایان کرده اند این جفا جویان مرا سرو چراغان کرده اند

سحر عیدِ گل و عاشور بلبل در چمن دیدم برنگ آمیز گردون چون سحر بسیار خندیدم

نیاز مشهد پروانه شمع خواهم بُرد اگر وصالِ تو این بار رو نمود مرا

مبادا بلبل دیگر پس از من آشیان بندد تو ان آویخت از شاخ بلندی استخوانم را

چشم بر چشم چو اُفتاد گرفتاریها ست حلقه بر حلقه چو افزود دگر زنجیر است

عکس رنگِ پان نمایان است از پشتِ لبت این بدخشی از کجا در سبزوار اُفتاده است

ہیچ کس برجامہ زیبان قتلِ من ثابت نکرد — گرچہ خونم چون سجاف سرخ دامن گیر بود

نداشت ہستی من تا عدم سر مو فرق — کہ تو ہستی و من مفت از میان رفتم

مبین آئینہ گردی زخمی تیغ نگاہِ خود — ضرور است ای پسر از رجعت سیفی حذر کردن

جز تو در دیدۂ من کس نگذارد قدمے — شہرہ دارد کہ درین خانہ پری مے باشد

بنان اگرچہ نداننہ قدر مظہرِ ما — خدا گواہ کہ دیوانہ سخت مغتنم است

(۱۰۶) دردمند۔ فقیہ صاحب

از نجباء اودگیر است۔ و شعراء خوش تقریر۔

اودگیر شہری است از توابع محمد آباد بیدر۔ مرقد منور شیخ صدر الدین قدس سرہٗ کہ از مشاہیر اولیاء دکن است درین شہر واقع شدہ۔ راقم الحروف مکرر بزیارت مزار فائض الانوار سعادت اندوختہ۔

مولدِ فقیہ صاحب اودگیر است۔ در صغر سن ہمراہ والدِ خود مطابق سنہ ست و ثلثین و مأتہ و الف (۱۱۳۶) از دکن بہ دار الخلافہ شاہجہان آباد رسید۔ و در ظلّ عاطفت شاہ ولی اللہ نبیرۂ شاہ گل متخلص بہ وحدت سہرندی قدس اللہ اسرار ہما جا گرفت۔ و بہ تہذیب اخلاق و تحصیل جیندیات مشغول گردید۔ بعد چندی والد او رخت زندگانی بربست۔ میرزا جانجان مظہر سلّمہ اللہ تعالیٰ اورا در سایۂ شفقت خود گرفت و بہ یمن عنایت و تربیت ایشان مجموعۂ کمالات شد و در فن سخن رتبۂ شایستہ بہم رسانید و میرزا درحق او گوید ؎

مظہر مباش غافل از احوالِ دردمند — لعلیست اینکہ در گرہ روزگار نیست

شعر فارسی و ریختہ ہر دو خوب می گوید۔ ساقی نامہ ریختہ او مشہور است کہ مقبول طبائع گردیدہ۔

فیما بین فقیر و مشارٌ الیه غائبانه اخلاص وافی است و همیشه طریق مراسلات مسلوک درین ایام به تقریبی از شاهجهان آباد بسمت بنگاله رفته و نزد ناظم بنگاله به جمعیت مے گزراند

اشعار او به فقیر کم رسیده - چند بیت پیش ازین بر پشت خطی نوشته بود از ان است ؎

بزخم خویش از ان کوهکن نمک ریز است | که شور خندهٔ شیرین بکام پرویز است
در کوی میفروش نماند آبرو مرا | لب تشنگی فروخت بدست سبو مرا
جان بیکسانه دادم و شادم که عمرها | بوداست برمرادِ تو مرگ آرزو مرا

رباعی

از فیض تو ای شافع روزِ محشر | هر روز بود عید غدیر دیگر
چون جام بود چشم امیدم در حشر | بر دست تو ای ساقیِ حوضِ کوثر

رباعی

یکچند عتاب و ناز ظاهر کردی | وین عمر دوروزه بار خاطر کردی
بعد از مردن رحمت بحالم اُفتاد | اول بایست آنچه آخر کردی

(۱۰۷) شاعر - گل محمد معنی یاب خان

از مردم سرکار محمد شاه پادشاه است - بعنایت شاهی ممتاز بود - و به خطاب معنی یاب خان سرفراز - نسبت تلمذ بخدمت میرزا بیدل درست کرده - و در تلامذهٔ میرزا فائق برآمده - امروز منتخب شعراء شاهجهان آباد است و قلمرو معنی یابی بمیامن نظم و نسق او آباد -

گلدستهٔ خیالات رنگین چنین می بندد ؎

بگلشن چشم شهلایش چو می آشام مے گردد | دُکانِ حسنِ خوبان تخته چون بادام مے گردد

اگرچہ داخلِ بزمم ولے نیم داخل　　جدا از صحبتِ ہم ہمچو شاخ پیوندم

(۱۰۸) عزلت میر عبد الولی

بن سید سعد اللہ سلونی سورتی۔ ترجمہ اش در فصل ثانی از دفتر اول گذارش یافت از مستعدان وقت است۔ کتب درسی نزد پدر والا گہر خوانده۔ و در معقولات حیثیتی خوب بہم رسانده۔

فقیر را بعد مراجعت از سفر بیت اللہ در بندر سورت ملاقات او اتفاق افتاد خوش صحبت است۔ موسیقی ہندی خوب می داند۔

مشارٌ الیہ را اشتیاق سیر شاہجہان آباد در حرکت آورد۔ و از بندر سورت روانہ شده۔ بعد از طی عرض راه بیستم جمادی الاولی سنہ اربع وستین ومأئة والف (۱۱۶۴) واصل آن بلدۂ فاخره شد۔ وتا وقت تحریر۔ ہمان جاست

منتخبی از دیوان خود برای مطالعہ فقیر در بندر سورت فرستاده بود این چند بیت از انجا فرا گرفتہ شد

نشود مرد کسی کوه گراز جا بردا شت　　رستم است آنکہ دلِ دوست ز دنیا برداشت
بہ گرم جوشیِ یارانِ عصر تکیہ مکن　　کہ چون معانقۂ عید اعتمادی نیست
دوستان از دوستان محروم ودشمن کامیاب　　چیده مقراض از نہالِ شمع گل پروانہ سوخت
دلم افسرده خواہد ماند یا وامی شود روزے　　ندانم غنچہ ام در دستِ گلچین یا صبا افتد
خدا نا کرده گر صیاد از دامم رہا سازد　　اسیر حلقۂ برگرد سرگردیدنش گردم
سر بر نداشت نکہتِ گلشن ز شرم او　　بوی گلے نبود کہ پا در حنا نداشت

(۱۰۹) جرأت[۱] میر محمد ہاشم

مخاطب بہ موسوی خان کہ خطابش ببداہت نظر اصل ونسب نشان می دہد در

[۱] مآثر الامرا جلد سوم صفحہ ۱۱۹۔

سنہ ثمان وثمانین والف (۱۰۸۸) در نزہتکدہ عالم ناسوت خرامید و ہلال استعداد ش
در سنہ چہاردہ سالگی بہ استفاضۂ انوار تربیت والد ماجدش بعروج بدر کامل رسید۔
سلسلۂ نسبش بہ بیست واسطہ بہ سابع ائمہ ہدی علیہ التحیۃ والثنا منتہی می شود
جدش سید علی بہ اقتضاء آبخورد از خطۂ گیلان بہ دیار ہند وارد شد پدرش میر
محمد شفیع بن سید علی از فنون فضل وکمال آگہی داشت۔ و در خجستہ بنیاد اورنگ آباد
رنگ توطن ریخت۔
موسوی خان نخست دامن دولت امیر الامرا سید حسین علی خان گرفت و
بہ قلعہ داری دھارور امتیاز یافت۔ وچون امیر الامرا در سنہ احدی وثلثین ومأتہ و
الف (۱۱۳۱) از دکن جانب ہند حرکت کرد۔ موسوی خان در رکاب امیر الامرا
بسیر ہند شتافت۔ وصحبت اکثرے از صاحب کمالان آنجا مثل میرزا بیدل و میر
عبد الجلیل بلگرامی دریافت۔ مے فرماید:۔
"ہمیشہ در دکن از زبان امیر الامرا اوصاف کمال میر عبد الجلیل سامعہ افروز بود۔ چون ملاقات
" واقع شد عجب نسخہ جامعی یافتم۔
بعد از برہم خوردن طبقۂ سادات از سن سی سالگی تا منتہای سن انحطاط در نزہتکدۂ ظل نواب
آصفجاہ طاب ثراہ اوقات زندگانی راصرف گلگشت بہشت برین نمود۔ وبمنصب دوہزار
و پانصدی وخدمت دار الانشا سرافرازی داشت۔
و بعد رحلت نواب آصفجاہ و تمکن نواب نظام الدولہ شہید بر مسند ریاست
دکن خدمت انشاء سرکار والاہم بر موسوی خان قرار یافت۔ الحال نیز نزد رئیس
دکن قیام دارد۔ و بہ عہدۂ انشاء و منصب چہار ہزاری و خطاب معز الدولہ فرق
امتیاز می افرازد۔
فقیر را بعد ورود ممالک دکن باخان مذکور مجالس مستوفی اتفاق افتاد نسیم گفتگویش

گره کشای غنچهٔ دلهاست - وگلریزی تقریرش رنگ افروز چهرهٔ مدعا -

این چند بیت از دیوانش فرا گرفته شد

پاس دل گرمی توانی داشتن سلطان می شوی — این نگین را گر بدست آری سلیمان می شوی

نه بهر آنکه منزل دور و پا لنگ است می نالم — دلم را چون جرس جای طپش تنگ است می نالم

در دیده ام خیال رُخ خوب یار ماند — این نقش بر جریدهٔ لیل و نهار ماند

فارغ از هر دو جهان بندهٔ احسان توام — سرو آزادم و پابند گلستان توام

بسملم کردی و پرسے طپم آزرده مشو — می کنم رقص که در ذیل شهیدان توام

بے بهار خلق شهرت با هنر دمساز نیست — نکهت گل بے شگفتن قابل پرواز نیست

منتهای کار عاشق از بدایت روشن است — شمع را آئینهٔ انجام جز آغاز نیست

شد صرف سوز عشق بیانی که یافتم — مانند شمع سوخت زبانی که یافتم

منظور از نظارهٔ حسنت شهادت است — از قتل بدتر است امانی که یافتم

راز جانان نیز معشوق است باید پاس داشت — بهر این لیلی نباشد بهتر از دل محملی

لذت همه در مناسبتهاست — از شیر دل شکر کشاید

هوس زخم بمهتاب تجلی دارم — کاش عریانی من رنگ کتانی می داشت

توان خدنگ نگاهی بسوی ما افگند — هنوز با تن مجروح نیم جانی هست

آمد اندیشهٔ دُنیا بطلبگاری دل — گفتم آن شیفتهٔ بے سر و پا حاضر نیست

بخاک میکده رندان مست محترم اند — سبوی می چو مرا دید دست بر سر شد

تا در فتند از پی روزی بیکدگر — صف بسته اهل حرص چو دندان نشسته اند

(۱۱۰) رسا - جان میرزا

مخاطب به میرزا خان الحسینی است موطن آبایش همدان - و نسبش به میر

سید علی ہمدانی رحمہ اللہ می رسد۔

از اجدادش میر شاہ طاہر در عہد اکبر بادشاہ وارد سواد اعظم ہندوستان گردید وقبول تمام یافت۔ و پس از چندگاہ متوجہ گلگشت دکن گشت سلاطین عصر مقدمش را گرامی داشتہ بآئین ارباب عقیدت احترام مالاکلام بعمل می آوردند۔ پس ازان اخلافش در گجرات احمد آباد توطن اختیار نمودہ مرجع اہل فضل وکمال بودند۔ و بہ سنت سنیۂ مشائخ عمل می کردند۔ و از چند قریہ کہ اکبر بادشاہ بطریق سیورغال مقرر کردہ بود صرف مایحتاج می نمودند

والدش سید میر خان در زمان خلد مکان خود را در سلک ارباب مناصب منتظم ساخت و بخدمات عمدہ ممتاز بود و از علوم آگاہی داشت۔

مولد میرزا خان۔ حیدر آباد است نشو و نما در لشکر نواب آصفجاہ یافتہ و از مجلسیان خاص نواب بود۔ و در اواخر عہد آصفجاہ بخدمت انشاء سرکار والا قیام داشت۔ و در رکاب نواب سیر شاہجہان آباد کرد۔ وصحبت شعراء آنجا دریافت۔ بسیار خوش خلق۔ رنگین صحبت است۔ و جامۂ میرزائیت بر قامت او دوختہ اند۔

فقیر را در دکن یکجہتی فراوان با او صورت بست۔

این چند بیت از بیاضش درین سواد نقش می بندد ے

خود را ز تنگیِ قفس آزاد می کنم	این مشت پر بر تواضعِ صیّاد می کنم
در سراپردۂ دل ہر نفس آوازی ہست	کہ درین خانہ نہان خانہ براندازی ہست
نرسم اگر بہ بزمش ز ہجوم نا رسائی	بخیال آستانش من و مشق جبہہ سائی
کہ برد پیام ما را بحریم خوش نگاہان	رقمی نمود آہم دو سہ مصرعِ ہوائی
رحم کن ای باغبان گلدستہ پیش من بیار	مجمعِ یارانِ رنگین یاد می آید مرا

به گلشنِ دلِ پر داغ سیرها دارم | معاشران چمن انتظارِ من مبرید
نمی توان به فلک طرح اختلاط انداخت | مرا ز صحبتِ این سفله ننگ مے آید
خو بغربت کرده را دربیکسی ہم عالمی است | بلبلِ ما در قفس کم مے کند یادِ وطن

(۱۱۱) ایجاد - میرزا علی نقی

از قوم قاچار است - مولد پدرش نقد علی خان - همدان - و با شیخ علیخان وزیر شاه سلیمان صفوی قرابت قریبه داشت - نقد علی خان از ولایت خود بگلگشت هند شتافت - و در عهد آصف جاه مُدتها بدیوانی پادشاہے بلده حیدرآباد سرافراز بود - و باین علاقه پای توطن در حیدرآباد افشرده -

محل ایجاد میرزا علی نقی ایجاد دار السرور برهان پور است - بمصاحبت نواب آصفجاه رسید و فراوان اختصاص بهم رسانید - و بعد فوت پدر در سنه اربع و ستین و مأته والف (۱۱۶۴) بخطاب موروثی نقد علی خان و خدمت دیوانی حیدرآباد نقد امتیاز بدست آورد -

اول مرتبه در اورنگ آباد وارد فقیر خانه شد و بعد ازان در لشکر نواب نظام الدوله شهید و در حیدرآباد مجالس متوالی اتفاق اُفتاد - جوهر قابلیت سرمایهٔ اوست - و زیور تهذیب اخلاق پیرایهٔ او -

این چند بیت از دیوانش به تحریر مے آید ؎

بدست یار سپردند اختیار مرا | توان ز رنگ حنا یافت رنگ کار مرا
یار آمد و دمی ننشست و شتاب رفت | عمر عزیز حیف به این اضطراب رفت
ای مصوّر از لباسِ یار دامانش بکش | بر قلیم دست گریبانی گریبانش بکش
دلم تو بُردی و من انتظارها دارم | بیا به پهلوے من با تو کارها دارم